

Davor Bulić
Katarina Gerometta
Robert Matijašić

ARHEOLOŠKI KRAJOLIK OPĆINE VRSAR – ORSERA U PRAPOVIJESTI I ANTICI

Davor Bulić
Katarina Gerometta
Robert Matijašić

ARHEOLOŠKI KRAJOLIK OPĆINE VRSAR – ORSERA U PRAPOVIJESTI I ANTICI

Pula 2025.

Naslov

Arheološki krajolik Općine Vrsar – Orsera u prapovijesti i antici

Izdavači

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Općina Vrsar – Orsera

Za izdavače

Marinko Škare, rektor; Tina Slamar, načelnica

Autori

Davor Bulić, Katarina Gerometta, Robert Matijašić

Urednik

Davor Bulić

Recenzenti

Ana Konestra, Ida Koncani-Uhač

Lektura

Ivan Baričević

Korektura

Davor Bulić

Crteži

Martina Rončević, Ivo Juričić

Fotografije

Davor Bulić, Katarina Gerometta, Robert Matijašić, Giovanni Boschian, Sara Popović, Ars Restauro d.o.o., Fototeka Arheološkog muzeja Istre

Oblikovanje ilustracija

Katarina Gerometta, Davor Bulić

Grafičko oblikovanje i prijelom

DesignUp, Zagreb

Autori fotografija/cртеža na naslovnici

Davor Bulić, Katarina Gerometta, Mario Mirabella Roberti

Tisak

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odsjek za izdavačku djelatnost

Naklada

200

Godina izdanja

2025.

CIP zapis je dostupan u nacionalnom skupnom katalogu knjižničnog sustava Bukinet pod brojem 991005918164609366.

ISBN (tiskano izdanje): 978-953-377-097-0

ISBN (elektroničko izdanje): 978-953-377-099-4

Znanstvena autorska knjiga više autora objavljena je na temelju Odluke Odbora za izdavačku djelatnost Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, KLASA: 611-04/25-01/30, URBROJ: 143-01-15-25-2 od 4. prosinca 2025. godine.

Izdavanje monografije sufinancirali su Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Općina Vrsar – Orsera

Sadržaj

1. Uvod	5
2. Geološka i pedološka podloga	9
3. Historijska kartografija i topografija	11
4. Prapovijest	25
4.1. Špilje i abriji Linskog zaljeva	26
4.2. Gradine.....	32
4.3. Tumuli.....	49
5. Antika	71
5.1. Centurijacija i naseljavanje ruralnog prostora	72
5.2. Topografija antičkih nalazišta	74
5.3. Finida	79
5.4. Rimska vila u Vrsarskoj luci (Marina)	83
5.5. Vrh Lima – kasnoantički mozaici.....	89
5.6. Monte Ricco	92
5.6.1. Arhitektura	94
5.6.2. Građevinska keramika	123
5.6.3. Reljefne terakote.....	128
5.6.4. Keramika.....	132
5.6.5. Metalni nalazi.....	144
5.6.6. Numizmatički nalazi	151
5.6.7. Zaključna razmatranja o rimskom horizontu Monte Ricca	153
6. Dinamika naseljavanja u prapovijesti i antici	159
7. Kratice	163
8. Bibliografija	165

Krajolik je sve ono što nas okružuje, prostor s tipičnim karakteristikama, obrascima i strukturama, koji čini prirodnu i kulturnu scenografiju i dramaturgiju. Iako teorija poznaje podjelu na “kulturni krajolik”¹ i “prirodni krajolik”, te dvije kategorije u naravi su sjedinjene u raznolikim omjerima zastupljenosti, ovisno o tome koliko je čovjek svojim intervencijama mogao utjecati na prirodu.

Dodamo li tome vremensku dimenziju, istraživanje i rekonstrukcija krajolika u prošlosti ulazi u domenu arheologije, humanističke znanosti koja istražuje materijalna, fizička svjedočanstva koja su ljudske zajednice u prošlosti ostavile barem u tragovima. Arheologija se koristi paradigmama krajolika kao tragovima koji povezuju ljudsko ponašanje s određenim vremenom i prostorom.² Sveobuhvatni pristup krajoliku podrazumijeva i analizu fizičkog prostora u prošlosti na temelju arheoloških tragova lokaliteta i struktura, jer današnji krajolik predstavlja palimpsest ne samo ljudskog korištenja prostora već i prirodnih okolnosti u kojima su ljudske zajednice živjele. Kao što se u ranoj povijest po dragocjenoj pergamentnoj, papirusnoj ili papirnatost podlozi pisalo i brisalo više puta, pa su na njoj ponekad i danas vidljivi tragovi ranijih intervencija, tako se i krajolik mijenjao prirodnim procesima i ljudskim djelovanjem.

Istraživanje arheološkog krajolika predstavlja pokušaj rekonstrukcije njegova izgleda u prošlosti, odnosno promjena tijekom vremena, a to na kraju rezultira mnogobrojnim novim saznanjima, među kojima i o dinamici naseljavanja određenog prostora u prošlosti. U tom smjeru istraživanja arheološka znanost danas je sve izraženije upućena na suradnju s drugim znanostima, bilo interdisciplinarno (integracijom metodologija drugih znanosti) ili transdisciplinarno (korištenjem rezultata drugih znanosti), naročito s prirodnim i fizičkim znanostima, s povijesti i antropologijom. Kako je krajolik po definiciji heterogen, jer se sastoji od raznolikih i mnogobrojnih prirodnih i antropogenih čimbenika, holistički pristup njegovu istraživanju nema alternative.

Općina Vrsar – Orsera prostire se na 42 km², dužinom cijele sjeverne obale Limskog zaljeva (10 km) i oko 4 km prema sjeveru. Obala Limskog zaljeva strma je i nepogodna za pristup i s mora i s kopna, tako da na njoj nema naselja ni prirodnih pristaništa. Obala postaje pitomija na izlazu iz zaljeva, a duž zapadne obale jako je razvedena, s desetak otočića i hridi te isto toliko zaljeva i uvala. Zapadna obala danas je i najnaseljenija te turistički valorizirana, čak i do krajnjih granica održivosti. U najdubljem zaljevu, zaštićenom i otokom Sv. Jurjem, nalazi se Vrsar, sjedište općine i naselje s kontinuitetom od prapovijesti (brončano doba) do danas. Cijelo područje općine prošarano je brežuljcima između kojih su manje i veće površine plodnih ravnica, što je na istoku manje izraženo. Osim Vrsara, koji nije samo upravno središte već i glavno naselje zapadnog dijela općine, u središnjem su i istočnom dijelu sela Begi, Bralići, Delići, Flengi, Gradina,

¹ Dumbović Bilušić 2015.

² Anschuetz *et al.* 2001, 157.

Kloštar, Kontešići i Marasi. Tri su katastarske općine: Vrsar, Lim (sela Delići, Flengi i Kloštar) i Gradina (Begi, Bralići, Gradina, Kontešići i Marasi). Općina Vrsar – Orsera na istoku graniči s Općinom Sveti Lovreč, a na sjeveru s Gradom Porečom i Općinom Funtana.

Kratki uvodni povijesni kroki počinje najstarijim razdobljima prapovijesti koja su posvjedočena u nekoliko špiljskih staništa u stijenama sjeverne obale Linskog zaljeva. U njima, kao i na otvorenom, ima tragova nastanjenosti čovjeka u vrijeme kamenog doba, a iz brončanog doba poznato je nekoliko gradinskih naselja (Gradina, Vrsar, Monte Ricco, Jugovac, Glavica, Mukaba, Sv. Juraj), na kojima za sada nema tragova života u željeno doba. U rimsko je doba područje Vrsara bilo dijelom agera parentinske kolonije (*Colonia Iulia Parentium*), postoje tragovi centurijacije i nekoliko lokaliteta s ostacima rimskih rustičnih vila, pa i luksuznijih građevina s rezidencijalnom i gospodarskom funkcijom (Vrsar Marina, Monte Ricco, Rt Skalo, Valkanela, Finida, Linski zaljev).

U pisanim se izvorima toponim *Insula Ursaria* prvi put javlja u kartografskom izvoru koji predstavlja srednjovjekovni precrt antičkoga izvornika (*Tabula Peutingeriana*), a potom u 7. stoljeću i u popisu zemljopisnih imena tzv. Anonimnog Ravenjanina. Tek u 12. stoljeću prvi se put spominje kao naselje, odnosno *castrum*, u povelji pape Aleksandra III., kojom 1177. godine potvrđuje svjetovne i crkvene nadležnosti porečkoj biskupiji, među ostalima *ecclesiam de Ursario cum capellis suis* i *castrum Ursarie cum omnibus appendiciis suis*.³ Vrsar je dakle kao svjetovni, feudalni posjed bio vlasništvo porečkoga biskupa, a isprava ne spominje samostan sv. Mihovila (u Kloštru), koji je tada već postojao, a nad kojim biskup nije imao nikakva prava. Nadležnost porečke biskupije nad Vrsarom potvrđena je nekoliko puta u narednim stoljećima, i tako je ostalo i nakon što je Poreč došao u sastav Mletačke Republike: Vrsar je imao poseban status, izvan mletačke jurisdikcije. Tek 1778. godine porečka je biskupija posjed Vrsara prodala Veneciji, ali je nakon nepuna dva desetljeća i *Serenissima* prestala postojati. Granice nekadašnje vrsarske “grofovije” podudaraju se s granicama kasnije (i današnje) katastarske općine.

Samostan svetog Mihovila nad Limom, prema legendi, osnovao je sv. Romuald na prijelazu 10. u 11. stoljeće,⁴ ali postojanje predromaničke crkvice jasno upućuje na kontinuitet života na tom mjestu i u prethodnim stoljećima. Od nekada moćne opatije sv. Mihovila sačuvani su dio klaustura i dvije crkve: manja, iz 6. st., posvećena Blaženoj Djevici Mariji, i veća, iz 11. st., posvećena sv. Mihovilu. Od 14. st. njime je upravljao samostan sv. Mihovila u Muranu, a zamjenom nekretnina 1772. godine dospio je u vlasništvo obitelji Coletti iz Conegliana, koja je izgradila svoju palaču. Smrću svih muških članova obitelji dospio je u državno vlasništvo u 19. stoljeću.

Obalni dio područja Općine Vrsar bio je uvijek okrenut moru kao glavnom resursu. Stanovnici su bili ribari, ali važna je bila kamenarska aktivnost u kame-nolomima uz more, gdje su i danas vidljivi tragovi vađenja kamenih blokova. Na poljoprivrednim površinama podalje od morske obale uzgajalo se žito, masline i vinova loza, tradicijske kulture u gotovo čitavoj zapadnoj Istri. Takve prirodne i povijesne okolnosti uvjetovale su relativno mirno blagostanje, osim kad su ratovi ili epidemije u širem okruženju remetile svakodnevicu, sve do druge polovice 20. st., kad su nove političke, gospodarske i kulturne okolnosti unijele novine koje su mnogo toga promijenile u društvu i u krajoliku.

Centar za interdisciplinarna arheološka istraživanja krajolika Filozofskog fakulteta u Puli (CIRLA, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli) od 2014. godine provodi istraživanja na području Općine Vrsar – Orsera, u sklopu znanstvenih projekata uz financijsku podršku Hrvatske zaklade za znanost i Općine Vrsar – Orsera. Prvi

3 Matan 2013, 529–531.

4 Ostojić 1963, 215–216; Klen 1969; Milotić 2013, 230–250.

projekt, RAT-ROPH (*Roman Age Transformation and Reuse of Prehistoric Hillforts in Istria*, 2014. – 2018.), obuhvatio je terenski pregled područja Općine Vrsar i studiju slučaja lokaliteta Monte Ricco,⁵ a drugi, *ArchaeoCulTour (The Archaeological Landscape in a Sustainable Development of Cultural Tourism in the Municipality of Vrsar*, 2018. – 2021., uz HRZZ i Općinu Vrsar – Orsera projekt su sufinancirali Turistička zajednica Općine Vrsar i Maistra d. d.)⁶, bio je nastavak istraživanja radi uspostavljanja arheološke turističke staze koja povezuje šest arheoloških lokaliteta na području cijele Općine Vrsar – Orsera. U tijeku je projekt RoLand (*Roman Landscape and settlement dynamics of the Istrian colonial territories*, 2023. – 2027.) kojim su nastavljena prethodno započeta istraživanja nekih nalazišta na području općine.⁷

Krajem veljače 2017. godine izrađena je aerofotogrametrijska i LiDAR-izmjera iz zraka područja Vrsara i Linskog zaljeva. LiDAR-izmjera provedena je s ciljem dokumentiranja poznatih i pronalaska novih arheoloških nalazišta te buduće interpretacije i rekonstrukcije arheološkog krajolika. Skenirano je područje površine približno 50 km² s visine od 400 m iznad terena. Prosječna gustoća točaka jest 24 točke po kvadratnome metru, prostorna rezolucija konačnog modela visina iznosi 0,5 m. Izmjeru i preliminarnu obradu podataka izradila je varaždinska tvrtka Vektra d. o. o., a projekt je financirala Općina Vrsar – Orsera. Na temelju prikupljenih podataka dobiven je georeferencirani 3D-model navedenog područja u obliku oblaka točaka u boji, koji je filtriran kako bi se oblikovali digitalni površinski model i digitalni model terena te je izrađena karta koja prikazuje osjenčani reljef. Uz osjenčani reljef u sivoj skali boja, kako bi se dobila optimala vidljivost struktura u GIS-u (u programskom softveru *Global Mapper 22.1*), izrađene su vizualizacije koje uključuju osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, osjenčani smjer nagiba i osjenčani reljef HSV-ljestvicom boja.⁸

Zahvaljujući analizi podataka dobivenih daljinskim laserskim skeniranjem iz zraka (ALS, LiDAR) i sustavnim terenskim pregledima, uspostavljena je topografija arheoloških lokaliteta koja će se i dalje dopunjavati, a ova monografija rezultat je dosadašnjih istraživanja na putu do cjelovite arheološke topografije područja Općine Vrsar – Orsera.

5 Buršić-Matijašić 2020.

6 U radu na projektu sudjelovali su Robert Matijašić (voditelj), Davor Bulić i Katarina Gerometta (Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, CIRLA), Kristina Afrić Rakitovac, Nataša Urošević i Nikola Vojnović (Fakultet ekonomije i turizma “Dr. Mijo Mirković”, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli), Giovanni Boschian (Sveučilište u Pisi, Italija), Sara Popović i Katarina Šprem (CIRLA), Marko Uhač (Konzervatorski odjel u Puli, Ministarstvo kulture i medija RH), Josip Višnjić (Restauratorski zavod Hrvatske, Zagreb), Vlasta Gortan (Općina Vrsar – Orsera), Tina Slamar (Turistička zajednica Općine Vrsar), Sanda Bravar (Maistra, Rovinj) te članovi Ronilačkog kluba “Ugor” iz Vrsara (Roberto Gergeta, Ivan Gerometta, Milorad Harašić, Mauricio Matukina i Anton Prekalj) i Petra Pifar i Antonio Ciceran (Speleološko društvo “Had”, Poreč). Osim toga, veliku pomoć u provedbi projekata pružili su načelnici Općine Vrsar – Orsera: Franko Štifanić i Ivan Gerometta, pročelnik jedinstvenog upravnog odjela Slobodan Vugrinec, direktorica Turističke zajednice Općine Vrsar Natalija Vugrinec, vodstvo i radnici komunalne tvrtke Montraker d. o. o. Provedba terenskih istraživanja ne bi bila moguća bez studenata arheologije i povijesti sa sveučilišta u Puli, Zadru, Zagrebu i Pisi.

7 Istraživanja koja su rezultirala ovim radom financirala/sufinancirala je Hrvatska zaklada za znanost projektima HRZZ – 2013-11, IP-2013-11-2370; HRZZ – 2018-01, DOK-2018-01-7843; HRZZ – 2022-10, IP-2022-10-5496.

8 Gerometta i Matijašić 2017, 19.

Geološka i pedološka podloga

Geološka podloga

Općina Vrsar – Orsera geološki pripada području jursko-kredno-paleogenskog karbonatnog ravnjaka južne i zapadne Istre.

Na području Istre izdvajaju se četiri megasekvencije, tj. sedimentacijske cjeline odijeljene značajnim emerzijama.⁹ Na području Općine Vrsar – Orsera javljaju se jedinice I. i II. naslaga unutarnjega dijela jadranske karbonatne platforme (slika 1).

Najveći dio općine obuhvaća najstarija taložna cjelina – megasekvencija I., u stratigrafskom rasponu bat – donji kimeridž, odnosno obuhvaća slijed naslaga geološke starosti od srednje jure prije približno 170 milijuna godina do starijega dijela gornje jure prije približno 155 milijuna godina. Ova se taložna jedinica sastoji od tipičnih plitkomorskih vapnenaca, a tada je taložen i ishodišni materijal za postanak jurskih boksita, čija se značajna ležišta u općini nalaze na prostoru između Vrsara i Funtane te Gradine.¹⁰

U istočnom dijelu Općine Vrsar – Orsera te mrljasto i u zapadnom dijelu¹¹ bilježi se megasekvencija II. gornji titon – gornji apt¹² s naslagama starosti od najmlađe jure, prije nešto manje od 150 milijuna godina do mlađega dijela donje krede, prije približno 115 milijuna godina. Tada se ciklički talože muljeviti vapnenci, poznati pod nazivima kirmenjak / Orsera / Pietra d’Istria, koji se eksploatiraju u kamenolomima već od antičkog razdoblja.¹³ Član kirmenjak (slika 2) dio je neformalne formacije Poreča koja se površinski gotovo kontinuirano rasprostire od Poreča, preko Vinkurana, Žbandaja, Gradine i Kloštra do Rovinja, a “s obzirom na blagi nagib slojeva (3 – 5°), često ga nalazimo i kao manje ‘kape’ na brežuljcima unutar ovog područja, te uz more kod Funtane i Vrsara, gdje ga ima više zbog tektonski spuštenih blokova”¹⁴ (Sv. Juraj, Montraker, Monte Ricco).

U geološkom razdoblju krede (mlađa kreda, prije približno 99 – 65 milijuna godina) dolazi do značajne tektonske aktivnosti, kada se zbog djelovanja geodinamskih sila jadranska karbonatna platforma kreće u smjeru zapad-sjeverozapad. Zbog otpora takvom kretanju nastaju strukture koje poprimaju pravac pružanja sjever-sjeveroistok, jug-jugozapad, od kojih je najznačajnija zapadnoistarska antiklinala, koja prolazi upravo preko područja Općine Vrsar – Orsera.¹⁵

Slika 1. Megasekvencije I. i II. na području Općine Vrsar-Orsera (Vlahović et al., 2023).

⁹ Velić et al. 1995.

¹⁰ Vlahović et al. 2005.

¹¹ Vlahović et al. 2023, slika 2.

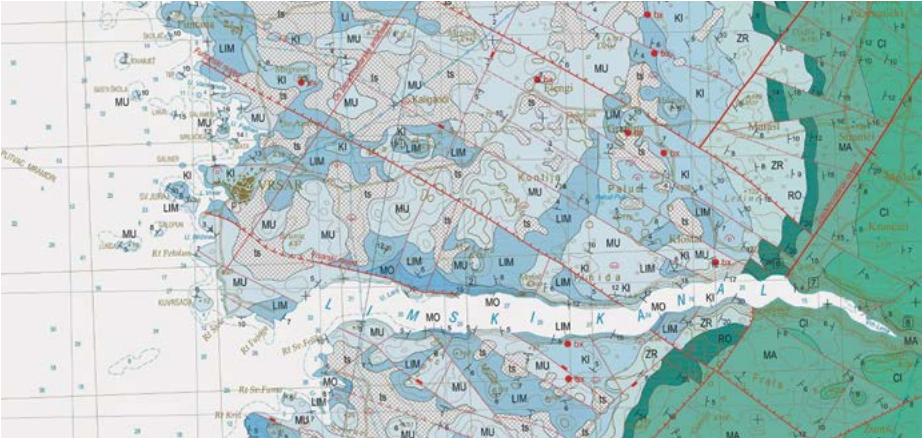
¹² Velić et al. 1995.

¹³ Vlahović et al. 2005.

¹⁴ Miko et al. 2013.

¹⁵ Vlahović et al. 2005.

Slika 2. Geološka karta područja Općine Vrsar - Orsera (Osnovna geološka karta Republike Hrvatske 1 : 50.000, Matičec *et al.*, List Rovinj, Hrvatski geološki institut, Zagreb, 2015.

Tipovi tla

Na temelju pedološke karte Istre (slika 3)¹⁶ na području Općine Vrsar – Orsera može se izdvojiti nekoliko tipova tla, među kojima prevladava crvenica (*terra rossa*). *Terra rossa* općeniti je naziv koji označava poligenetsko tlo crvene boje nastalo na karbonatnim stijenama (vapnencima ili dolomitima) u mediteranskoj klimi; ima visoki udio glinovitih minerala i željeznih oksida.¹⁷ Crvenica se na području općine javlja u više podtipova, a na poljoprivrednim površinama javlja se i posmeđena crvenica.

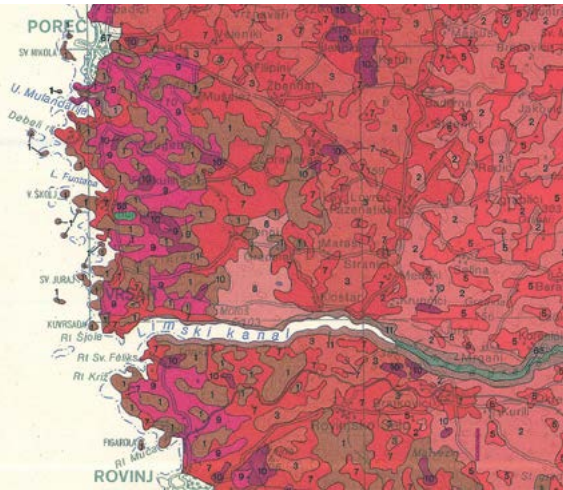
Nakon crvenice najveću zastupljenost ima smeđe tlo na vapnencu (kalkokambisol), često se javlja na padinama i vrhovima brežuljaka, ponekad naizmjenično s izdancima matične stijene. Eutrično smeđe tlo (eutrični kambisol) javlja se u vrtućima.

Na uskom pojasu uz Lirski zaljev zastupljeno je smeđe tlo na vapnencu plitko, kamenjar (litosol) i crvenica tipična plitka.

Tipovi tla na području općine pojavljuju se mozaično te je na pedološkoj karti kartirano više jedinica tla:¹⁸

- 1: smeđe na vapnencu plitko,¹⁹ crvenica tipična²⁰ plitka i srednje duboka (70 : 30)
- 2: crvenica tipična plitka i srednje duboka, smeđe na vapnencu plitko, eutrično smeđe vrtuća (70 : 20 : 10)
- 3: crvenica tipična plitka i srednje duboka, crvenica lesivirana²¹ srednje duboka, smeđe na vapnencu srednje duboko, eutrično smeđe vrtuća (50 : 20 : 20 : 10)
- 7: crvenica lesivirana, antropogenizirana, duboka, crvenica tipična i antropogenizirana plitka i srednje duboka, rigolano iz crvenice (rigosol²²) (40 : 30 : 30)
- 8: crvenica lesivirana duboka, crvenica tipična srednje duboka i duboka (80 : 20)
- 9: crvenica lesivirana, antropogenizirana, duboka (djelomično boksitna), rigolano iz crvenice, crvenica tipična srednje duboka i plitka (50 : 30 : 20)
- 10: rigolano iz crvenice
- 11: smeđe na vapnencu plitko, kamenjar, crvenica tipična plitka (50 : 30 : 20).

Slika 3. Pedološka karta područja Općine Vrsar - Orsera (Škorić *et al.* 1983).

16 Škorić *et al.* 1983.
17 Durn *et al.* 2023.
18 Škorić *et al.* 1983.
19 Plitka do 40 cm, srednje duboka 40 – 70 cm, duboka preko 70 cm (Gluhić 2005).
20 Tipična crvenica nema znakova drugih procesa osim karakterističnih za crvenice (Gluhić 2005).
21 Lesivirano tlo na vapnencu (luvisol) stvara se na ilovastim supstratima ili stijenama čijim raspadanjem može nastati dublji ilovasti profil. Karakteristično je ispiranje čestica gline iz E-horizonta i njihovo akumuliranje u Bt-horizontu. <https://np-sjeverni-velebit.hr/www/hr/priroda-i-kulturna-ba%C5%A1tina/neziva-priroda-2/tlo> (3. travnja 2024.).
22 Rigosol je tip tla u kojem su dubokom obradom tla izmiješana dva ili više horizonata.

Historijska kartografija i topografija

Najstariji kartografski dokument koji prikazuje vrsarsko područje znamenita je *Tabula Peutingeriana*, srednjovjekovna kopija antičkoga izvornika, dokument koji i dalje ostavlja mnoga pitanja o tome kako je, zašto i kada nastao predložak.²³ Karta je bila iscrtana na 12 listova pergamene, vis. 34 cm, a obuhvaćala je cijeli Rimljanima poznati svijet, od Britanije do Mezopotamije. Bojama su označene shematske linije cestovnih poveznica između gradova, s označenim postajama, tako da se radi o nekoj vrsti putne karte, jer su između pojedinih točaka ispisane milje. Shematski su prikazani planinski lanci i rijeke, vinjete označavaju gradove i postaje, uz njih su ispisani toponimi.

Istra je prikazana na rubovima listova III. i IV., tako da je samo Savudrijski rt prikazan na III. listu, a ostatak Istre na IV. Crvena linija ceste povezuje *Tergeste* – *Parentio* – *Pola*, ali je autor (ili kopist?) natpise za Poreč i Pulu smjestio krivo, uz nepripadne vinjete.²⁴ Uz zapadnu istarsku obalu shematski su nacrtana tri otoka: *Sepomaia*, *Ursaria* i *Pullaria* (slike 4 i 5).

To je prvi spomen toponima, koji se zacijelo odnosi na Vrsar, jer je smješten između Sepomaje (koja se smješta na područje između Savudrije i Umaga) i Pularija, koji odgovaraju Brijunskom otočju. Osim toga, *Ursaria* je točno ispred vinjete koja bi trebala predstavljati *Parentium* (Poreč), ali zbog greške uz nju piše *Pola*.²⁵ *Parentio* je ondje gdje bi trebao biti *Tergeste*, a ondje gdje bi trebala biti *Pola* stoji *Port(us) Planaticus*, što odgovara Flanoni dalje na cesti prema Liburniji. Datacija prvog spomena toponima *Ursaria* ovisi o tome kako se datira *Tabula*, a to nije moguće jednoznačno utvrditi, jer postoje mišljenja da se radi o kopiji kasnoantičke karte iz 4. st.,²⁶ ali i da je predložak nastao ranije, u doba cara Augusta, i da se vezuje za zemljopisnu kartu koju je dao izraditi Marko Vipsanije Agripa između 27. i 12. g. pr. Krista.²⁷

Slika 4. *Tabula Peutingeriana*, isječak lista IV: otoci ispred obale Istre su *Ins. Vrsaria* i *Ins. Pullaria* (Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Bildarchiv, Cod. 324: https://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/4_picenum/picenum_1_2.html).

Slika 5. *Tabula Peutingeriana*, reprodukcija Abrahama Orteliusa 1598. g.: <https://antiquemapsfans.com/>.

23 Novija sveobuhvatna studija o tom kartografskom dokumentu jest Talbert 2010, gdje je i pregled povijesti analize. Pregled bibliografije objava i rasprava o Tabuli v. u Lago, Rossit 1981, 270, a o prikazu Istre pisali su Degraasi 1939 i Bosio 1974.
24 Bosio 1991, 221–222.
25 Bosio 1974, 37 i 56; Vedaldi Iasbez 1994, 198.
26 Talbert 2010, 133–136 misli da je izvornik karte nastao između osvajanja Dacije (početak 2. st.) i legalizacije kršćanstva (početak 4. st.).
27 Tierney 1962–1964; Križman 1997, 352–355.

O podrijetlu toponima, odnosno nesonima (u najstarijim izvorima odnosi se na otok, a tek će se kasnije “preseliti” u naselje) mišljenja filologa gotovo su potpuno jedinstvena: povezuju ga s lat. imenicom *ursus*, “medvjed”, i tipično romanskom tvorbom, od naziva za životinju sufiksom *-aria*. U literaturi se navode analogije u portugalskoj (*Osseira*, *Usseira*), španjolskoj (*Osera*, *Usera*, *Oseira*, *Useras*), francuskoj (*Orcières*, *Lorcières*) i talijanskoj toponimiji (*Ossaia*, *Orsara*).²⁸ Nije zanemariva ni činjenica da isti nesonim (*Orsera* – *Vrsar*) nalazimo za otočić u brijunskom arhipelagu.

Nakon Peutingerove karte, *insula Ursaria* spominje se u popisu zemljopisnih imena anonimnog ravenkog kozmografa (*Anonymus Ravennas*), tekstu nastalom u 6. ili 7. stoljeću.²⁹ Pored nabranja istarskih obalnih gradova, i na više mjesta,³⁰ posebno slijedi popis otoka:³¹ *Curricus*, *Absarus*, *Primodia*, *Moa*, *Erafronia*, *Pullaria*, *Ursaria*, *Cervaria*. Popis počinje od Krka, ide prema jugoistoku do Mauna, a zatim se vraća na zapadnu obalu Istre, od juga prema sjeveru. Pritom je redoslijed triju istarskih otoka pravilan, ako su otoci *Pullaria* Brijuni, a *Cervaria* pličina – hrid Červar sjeverno od Poreča. *Insula Ursaria* na Peutingerovoj karti i na popisu anonimnog Ravenjanina obično se smatra otokom Sv. Jurja ispred Vrsara,³² koji je najveći u otočnoj skupini između Vrsara i Funtane. Ravenski se autor služio praizvornikom Peutingerove karte, ali i drugim starijim izvorima, a kako je djelovao u Raveni, jadransko mu je područje bilo dobro poznato.³³

Srednjovjekovni arhivski izvori o prvom spomenu Vrsara svjedoče u 12. stoljeću, bio je feudalni posjed porečkoga biskupa, s utvrdom, crkvom i naseljem na vrhu brežuljka iznad dobro zaštićene luke. Posjed se protezao do Funtane na sjeveru i do Mukabe na istoku, gdje je graničio s posjedom samostana sv. Mihovila u Kloštru (*San Michele sopra Leme*), čiji osnutak tradicija stavlja u 11. stoljeće. Ali kartografski izvori nedostaju do 14. stoljeća, kad je fra Mauro, redovnik samostana sv. Mihovila u Muranu, kojemu je tada pripadao Sv. Mihovil iznad Lima, nacrtao topografsku kartu samostanskog posjeda s mnoštvom detalja (slika 6).

U 18. stoljeću karta je bila oštećena, pa je izrađena i umnožena kopija u tehnici bakroreza,³⁴ a izvornik je u međuvremenu izgubljen. O redovniku postoji vrlo malo podataka, natpis na bakrorezu naziva ga *monachus et cosmographus inlustris*, a zna se da je djelovao u prvoj polovici 15. stoljeća. Isti natpis stavlja izradu izvorne karte u sredinu 15. st., ali pretpostavlja se da je to moglo biti i nekoliko desetljeća ranije, čak i prije 1433.³⁵

Karta (46,7 × 35,4 cm) orijentirana je s istokom gore, tako da je obala od Poreča do Vrsara duž donjeg ruba, a obala Limskog zaljeva do samostana na desnom rubu. Vinjetama su nacrtani obrisi naselja: *parenzo*, *orsera*, *santo andrea dele calexele* (kasnije poznat kao tal. Geroldía, hrv. Gradina), a dvostrukim crtama ceste, uz koje na nekim mjestima piše koja mjesta povezuju: Vrsar – Sv. Mihovil (*strada che tira da orsera a san michiel del ordine de camaldole*), Vrsar – Sveti Lovreč (*strada che va da orsera a san lorèzo*), te Poreč – Gradina – Sv. Mihovil – vrh Lima (*strada che va a san*

Slika 6. Rukopisna karta fra Maura, bakrorezna kopija iz 18. stoljeća (Lago, Rossit 1981, 34).

lorèzo). Potonja cesta mogla bi odgovarati trasi antičke ceste koja je od Parencija išla prema Poli (*Via Flavia*).³⁶ Topografska karta fra Maura shematski prikazuje trasu ceste, koja zbog specifičnog reljefa područja kroz koja je prolazila sigurno nije išla pravocrtno, kako se u rekonstrukcijama obično shematski prikazuje, već je obilazila oko mnogobrojnih brežuljaka od zaleđa Poreča uz Picuge i Gradinu do Kloštra, gdje se počela spuštati u Limsku dragu. Nažalost, karta je previše shematska da bi poslužila kao osnova za točniju rekonstrukciju trase.

Tankim crtama, koje su ponekad jedva vidljive, označene su granice samostanskog posjeda i vrsarskog feuda, prema porečkom i sutlovrečkom području. Uz granične crte na više su mjesta napisane legende, često s obiju strana crte, koje definiraju pripadnost, npr. *de parèzo*, *de orsera*, *de san michiel* itd. Cilj autora karte bio je definirati upravo granice feuda samostana sv. Mihovila, pa za područje oko Vrsara nema puno potankosti. Uz samo mjesto jest toponim *saline*, a do kraja 20. stoljeća unutarnji dio uvale podno Vrsara bio je močvarnog karaktera, isušen krajem 1980-ih godina. Na otoku nasuprot luke (bez imena, ali radi se o Sv. Jurju) nacrtana je kula. Sjeverno je od Vrsara *peschiera*, odgovara položaju depresije kod današnjeg mjesnog groblja, a još sjevernije je legenda *fontana de parèzo*, na mjestu

²⁸ Ivšić 2013, 318–319. Međutim, valja primijetiti da se ni jedan analogni toponim u romanskom svijetu ne odnosi na otok, čak suprotno, svi su podalje od mora. Stoga nam se čini da u oblikovanju toponima motivacijska uloga životinje (*ursus*, medvjed) baš i nije prikladni etimon za istarsko priobalje (ni Istru općenito). Doduše, spominju se i hrvatski toponimi Međeđa i Medviđa, ali i Medveja na moru kraj Lovrana, usp. Križman 1997, 359, bilj. 534.

²⁹ Križman 1997, 355–356 i 373.

³⁰ Rav. Cosm. 4, 30: Tregeste, Sapparis, Humago, Neapolis, Parentio, Ruigno, Pola; 4, 31: Arsia, Nessatio, Pola, Ruginio, Parentium, Neapolis, Humago, Siparis, Silbio, Piranon, Capris, Tergesten; 5, 14: Arsia, Nesatium, Pola, Revigno, Parentium, Neapolis, Humago, Sipparis, Silbonis, Pirano, Capris Tergeste.

³¹ Rav. Cosm. 5, 24.

³² Vedaldi Jasbez 1994, 198–199.

³³ O tome usp. Suić 1970.

³⁴ Grafika se čuva u mletačkom Državnom arhivu (Archivio di Stato di Venezia), u zbirci Miscellanea Mappe 1023; usp. Lago, Rossit 1981, 33–35.

³⁵ Cucagna 1964, 25–30. Bibliografiju o fra Mauru i topografskoj karti usp. u Lago, Rossit 1981, 271–272.

³⁶ Bosio 1991, 225 ne donosi detalje, jer su tragovi ceste zabilježeni navodno samo kraj Sv. Anđela, što Degressi 1934, Tab. I donosi samo u grafičkom obliku, bez pozivanja na izvor.

gdje se kasnije razvilo istoimeno naselje (Funtana – Fontane). Još je sjevernije uz obalu nacrtan kratki vodotok s kućicom, a natpis glasi *molini del vcò de parèzo*, mlinovi porečkog biskupa, danas Mulindrija (Molin del Rio).

Sigurno se može identificirati toponim *mō caluo* (Monte Calvo), dvaput na stiliziranom nizu brežuljaka, odnosno treći put u obliku *mō calbo*, danas Mukaba.³⁷ Lanac brežuljaka koji se protežu u smjeru sjever-jug bio je granica između Vrsara i samostanskog posjeda, a i danas je katastarska granica k. o. Vrsar i k. o. Lim.³⁸ Sjeverno od njega jako je puno zabilježbi, očito je autoru bilo jako važno točno definirati granicu. Samo na jednom mjestu, gdje cesta iz Vrsara prelazi na područje samostana, nacrtan je stilizirani kamen s križem na vrhu, s tekstem *piera de cof* (*confin*, *kunfin*, granica). Nažalost, kod precrtavanja izvornika na bakrenu ploču rukopisna pergamena već je bila oštećena do te mjere da su neki tekstovi označeni trima točkicama (...) već tada konvencionalni način prikazivanja nečitkih dijelova. Na širem području današnjeg sela Flengi više se puta javlja napisan toponim *Mariana*, jednom sâm, drugi put malo dalje u tekstu *le noghere de mariana de san michiel ma ocupa*, treći put malo podalje *m(on)te de mariana* uz nacrtan stilizirani brežuljak. Još je sjevernije zanimljiva didaskalija: *arca rota e sepultura p(er) madona azicha con tre crofe*. Nešto dalje (istočnije) nepotpuni je natpis ... *sepoltura p(er) madona vilpurga* ..., a pored toga nacrtana su dva bunara: *i pozoli de san justo*. Acika (Acica, Accica, Azika, Azica) bila je istarska kneginja, kći istarskoga kneza Vecelina i majke Vilpurga, a majka Ulrika, prvog istarskog markgrofa. Danas izgubljenom ispravom darovala je 1040. godine Tršćanskoj biskupiji *castrum Calisedi* (današnju Gradinu), a porečki biskup Bonifacije na prijelazu 13. u 14. stoljeće dao je izraditi krivotvorinu kojom je želio dokazati da je navodno Acika darovala taj posjed samostanu sv. Mihovila.³⁹ Zapadno od samostana, uz cestu koja vodi prema Vrsaru, nacrtana je kućica, pored nje stilizirani brežuljak s najdužim tekstom objašnjenja: *monte passini da q(ue)sto monte comenza le terre de san michiel che fo de Madona azica come se contien nel so istroumento de la datazon da qual madona ... monestier dito ...* Ukratko, navodne grobnice (*arca* i *sepultura*) Acike i Viliburge koje su ucrtane u ovu kartu u funkciji su spora oko granica između Porečke biskupije i komuna Sv. Lovreča, spora koji se vodio tijekom XIV. i XV. stoljeća, te nemaju veze s povijesnim osobama iz XI. i XII. stoljeća koje su krivotvoriteljima poslužile kao inspiracija.⁴⁰

Današnje selo Gradina (tal. Geroldía, u starijim izvorima Calisedo) prikazano je kao skupina kuća sa zvonikom na bežuljku: *santo andrea de le calexele*.⁴¹ Njegovo područje bilo je s triju strana okruženo samostanskim posjedom, a na istoku je graničilo s područjem Svetog Lovreča. Seoskom području pripadala je močvara *paludo*, s triju strana okružena samostanskim posjedom. Na tromedi Gradine, samostanskog i lovrečkog područja nacrtana su dva stilizirana brežuljka: *mō(n)te sabionero cō(n) el termine suo* i *mō(n)te cepedelo col termine suo*. Samostansko središte jednostavna je vinjeta s natpisom *S. Michiel*, oko njega nema naselja, koje se razvilo u kasnijim stoljećima. U vrijeme nastanka topografske karte nisu još postojala ni druga sela, koja su nastala poslije 16. stoljeća, a postoje i danas.

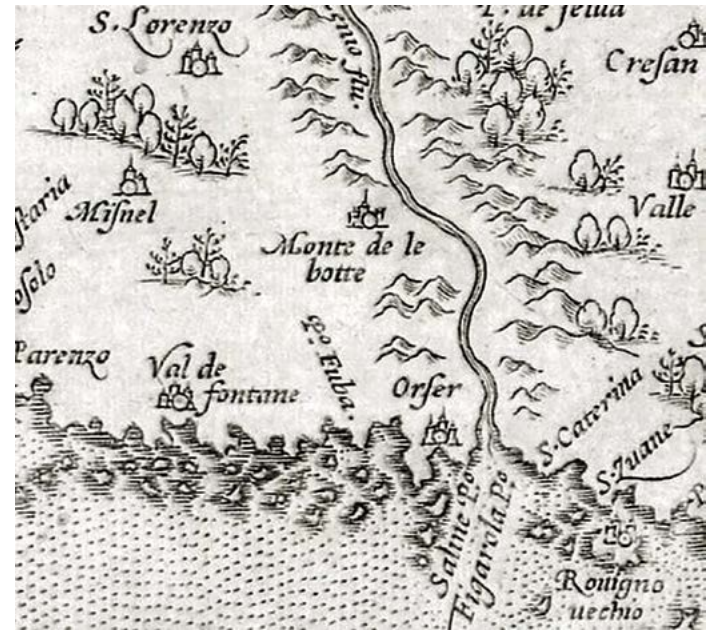
Kronološki sljedeći kartografski izvor ne obiluje detaljima: znameniti kartograf Pietro Coppo (Venecija, 1469. ili 1470. – Izola, 1555. ili 1556.) prvu je svoju topografsku kartu Istre u tehnici drvoreza datirao 1525.,⁴² na njoj se od naselja

vide samo Orsera (Vrsar) i *mon(te) dele botte* (slika 7). Ovaj potonji toponim po položaju bi trebao odgovarati Gradini, ispod čijeg je imena slovo *v.* s po jednom točkom ispred i iza. Komentatori⁴³ to tumače kao *villa*, tj. definiciju sela, za razliku od grada koji je sjedište biskupije, što je ispisano velikim slovima (mletački upravni termin je *città*), i naselja gradskog karakter niže razine – *terra* – kojim upravljaju podestati. Minuskužno slovo *c* označava utvrdu (*castello*), a kratica *.co.* tumači se kao *cortina*, od *curtis*, zaselak, manje selo kojemu nije zabilježeno ime. Jedno je takvo mjesto na Coppovoj karti iz 1525. između Vrsara i Gradine (?), a još dva vjerojatno izvan današnjeg vrsarskog područja, prema Svetom Lovreču i prema Poreču.

Karta bilježi još samo nekoliko obalnih toponima: *por(to) foiban*, uvalu koja je danas zapunjen sedimentima, kraj vrsarskoga groblja; otočić ispred uvale nosi naziv *s(an) apolanare*, a onaj na ulazu u Lirski zaljev je *conuersera* (Koversada),⁴⁴ dok uz naselje Vrsar stoji *saline*. Coppova izvorna karta kasnije je reproducirana u atlasu Abrahama Orteliusa, *Theatrum Orbis Terrarum*,⁴⁵ s mnogo manje detalja, pa tako nalazimo samo *Orser*, *P(orto) Fuba* (Faiban) i *Monte de le botte*. I na ovoj inačici Coppove karte ovaj potonji – po položaju u odnosu prema Vrsaru i Svetom Lovreču – ne može biti nego Gradina. Funtana, između Vrsara i Poreča, nazvana je *Val de fontane*, a vinjeta prikazuje naselje, koje tada već postoji (dok ga na topografskoj karti fra Maura još nema).

U Mletačkom državnom arhivu čuva se još jedna rukom crtana topografska (katastarska) karta područja sjeverno od Lirskog zaljeva (slika 8). Oštećena je, nedostaju donji lijevi ugao, gdje je vjerojatno bila legenda s imenom autora i naručitelja, naslov i godina, te manji dijelovi duž gornjeg ruba karte, veličine 113,5 × 107 cm.⁴⁶ Međutim, na desnom se rubu ispod potpisa čestica nalazi datum 23. IV. 1597., što predstavlja *terminus post quem*: karta je nastala na prijelazu 16. u 17. stoljeće ili početkom 17. stoljeća. Ona predstavlja katastarski elaborat posjeda koji je sjedište imao u današnjoj Gradini, a koji je od 12. stoljeća bio u vlasništvu pulske obitelji Girolidi.⁴⁷ odatle i tal. naziv Geroldía za Gradinu. Uz lijevi rub i gornji lijevi ugao opsežni su popisi čestica po vrstama (*campi* – polja, *pradi* – livade, *aradi campi* – oranice, *boschi* – šume), što je i bio glavni razlog izrade karte.⁴⁸ Posjed je na jugu i zapadu graničio sa samostanskim područjem, na sjeveru s porečkim, a na istoku sa Svetim Lovrečom. Granice su precizno nacrtane, a sve točke na kojima se granica lomila opisane su s nekoliko riječi.

Granice područja u potpunosti se poklapaju s kasnijom i današnjom katastarskom općinom Gradina. Područje je podijeljeno u šest zona, koje su označene velikim slovima *Prima parte*, *Seconda parte*, *Terza parte*, *Qvarta parte*, *Ser. Sig.ria per le spese* i *Portion di Ministri*. Na ovom potonjem je *Castel de S(an) Andrea*, označen

Slika 7. Detalj karte Pietra Coppo 1525. godine, s područjem Vrsara (Lago, Rossit 1981, 37).

37 Radi se o dvama susjednim uzvišenjima: na jednome je prapovijesna gradina (o njoj će biti još riječi u tekstu), a na drugoj tumul.

38 Na toj liniji i danas su granični kamenovi iz 18. i 19. stoljeća.

39 Klen 1969, 19–50; u novije vrijeme o tome se ponovo povela rasprava u kontekstu širih odnosa među velikašima i crkvom, usp. Banić 2020; 2021.

40 Zahvaljujemo dr. sc. Josipu Baniću za savjet o interpretaciji podataka o Aciki i Vilipurgi (Viliburgi).

41 Starija literatura o Gradini (Geroldía) nabrojana jer u Graviši 1939–1940, 219.

42 Lago, Rossit 1981, 35–37; Milotić 2013, 392.

43 Lago, Rossit 1981, 38; usp. i Graviši 1927.

44 Graviši 1939–1940, 214; etimologije u tekstu nisu uvijek pouzdane.

45 Izvornom izdanju u Antwerpenu 1570. slijedilo je više dopunjenih izdanja do početka 17. stoljeća.

46 Lago, Rossit 1981, 70–71.

47 Feud je obitelj Girolidi dobila od Tršćanske biskupije u 12. stoljeću, a držali su ga do kraja 16. stoljeća, kad su izumrli. U međuvremenu su svoje sjedište iz Pule preselili u Trst pa u Kopar. De Totto 1939–1940, 87.

48 Izrada karte bila je vjerojatno povezana s promjenom vlasništva nakon što je obitelj Girolidi izumrla 1592. Mletačka vlast posjed je tada predala obitelji Cappello, a zatim obitelji Morosini, do 18. stoljeća, kad ga je stekla rovinjska obitelj Califfi. Usp. De Totto 1939–1940, 87.

Slika 8. Topografski crtež feudalnog posjeda obitelji Girolodi (Gradina), 16–17. stoljeće (Lago, Rossit 1981, 70).

Slika 9. Detalj rukopisne karte iz 16. stoljeća (Lago, Rossit 1981, 73).

vinjetom s nekoliko kuća i zaštitnim zidom poput fortifikacije, to je bilo sjedište vlasnika feuda. Južno od njega je *Lago di Palvdo*, močvara na čijem je rubu *Fontana*. Važnu ulogu u životu zajednice imale su lokve, na kojima se napajala stoka, a neke su služile i za ljude. One su označene plavom bojom i natpisom *Lago*, na sačuvanom dijelu karte ima ih desetak.

Na karti se jasno ističu imena brda, brežuljaka napisanih velikim slovima, mnogi su i danas prepoznatljivi: sa sjevera prema jugu to su *Monte Mramor*,⁴⁹ *Hrutiberg*,⁵⁰ *Monte Sestilovaz*,⁵¹ *Monte Mazor* (Major kraj Marasā),⁵² *Camignac* (Kamenjak kraj Marasā),⁵³ *Monte Slatovaz*,⁵⁴ *Perovaz* (Perovac), *Girian*,⁵⁵ *Colibreg*⁵⁶ i *Grivon*,⁵⁷ ali mnogi su toponimi napisani sitnim slovima. Ne možemo ne primijetiti da su na početku 17. stoljeća neki oronimi hrvatskog postanka ili morfologije (*Zlatovac*, *Kamenjak*, *Perovac*, *Colibreg*), a da romanskih gotovo nema (osim vjerojatno *Mramor* i *Mazor* – *Major*).

U analizi kartografskih izvora jednog malog područja kakvo je vrsarsko, na mnogobrojnim tiskanim kartama širega područja Istre obično nema puno materijala, zanimljivije su rukopisne karte, kakva je i sljedeća, iako prikazuje cijelu Istru (slika 9), dimenzije su joj 43 × 54 centimetra. Autor i datacija su nepoznati, nema tragova koji bi ju smjestili u vrijeme, a pretpostavlja se (po paleografiji i stilu) da je nastala u prvoj polovici 15. stoljeća.⁵⁸ Na njoj su samo dva detalja koja se odnose na vrsarsko područje: *Orsera* je na uobičajenom mjestu, ali na polovici udaljenosti od Vrsara do Svetog Lovreča vinjeta je kuće s natpisom *ostaria*, i to točno na položaju gdje druge karte imaju *Monte de el botte*,⁵⁹ ili *Calixedo* / *Geroldía* / *Gradina*, odnosno samostan sv. Mihovila. (*H*)*ostaria*, *gostionica*, putna postaja svakako nije toponim, ali kako je na karti jedina takva oznaka, ne možemo reći o čemu se točno radi.

Uvidom u duži niz tiskanih zemljopisnih karata Istre u 16. st. jasno se vidi da su se podaci preuzimali, ali i prilagođavali i dorađivali, najčešće na temelju Coppove karte. Na svima redovito nalazimo glavna naselja, *Orser(a)*, *Parenzo* i *S. Lorenzo*,⁶⁰ ali na nekima je jasno istaknut, i veličinom, otočić *Conuersera* (Koversada), ponekad neprecizno smješten bliže Rovinju.⁶¹ Kad već spominjemo otoke, treba reći i da se na kartama od 14. do 17. st. pored Poreča redovito prikazuje (i natpisom) otok Sv. Nikole, jer je vjerojatno bio važna orijentacijska točka (sa svjetionikom?) na plovnom putu. U 17. st. umjesto ili pored natpisa *Val de fontane* (Funtana) javlja se *C(astel) Borisi*, prema imenu obitelji koja je stekla taj posjed i izgradila palaču na vrhu brda iznad uvale s izvorima pitke vode.⁶² Količina podataka uz obalu ovisila

49 Na austrijskoj i talijanskoj topografskoj karti M. Namor, na suvremenoj topografskoj karti Mali i Veliki Mramor.

50 Vjerojatno Marinov vrh kraj sela Bralići.

51 Vjerojatno Radmanov vrh kraj sela Rajki.

52 Na njemu su dvije kamene gomile, radi se o prapovijesnom lokalitetu.

53 Na Kamenjaku je niz prapovijesnih tumula.

54 Isto ime napisano je na dvjema susjednim kotama: zapadna je i danas poznata pod tim imenom (Zlatovac), a istočna se danas naziva Milovići, na njo je prapovijesni tumul opisan u poglavlju *Tumuli*.

55 Sudeći prema položaju na karti, na austrijskoj i talijanskoj topografskoj karti to je možda *M. Glavizza*, hrv. Glavica, prapovijesna gradina. Ili se pak radi o brdu koje je na suvremenoj karti *Crljan* (Hrvatska osnovna karta, dalje HOK, ima *Cerljan*), ali njegov položaj više odgovara *Colibregu* na karti.

56 Na austrijskoj i talijanskoj topografskoj karti možda je to *M. Celliani*.

57 HOK ima *Grivuni*.

58 Lago, Rossit 1981, 71–73.

59 Na primjer, na Mercatorovoj karti (1589.), usp. Lago, Rossit 1981, 132–133; Milotić 2013, 397–398. Na karti Giovannija Antonija Maginija (1620.), iznad *M. delle botte* stoji *S. Michele*, usp. Lago, Rossit 1981, 148–149; Milotić 2013, 398–399.

60 Giovanni Francesco Camocio (Venecija, 1569.), usp. Lago, Rossit 1981, 80–81; Milotić 2013, 394.

61 Valeggio, sredina 16. stoljeća, usp. Lago, Rossit 1981, 88–89; Milotić 2013, 395. Karta iz atlasa Gerarda de Jode (1578.) ima samo *Conuer*, usp. Lago, Rossit 1981, 124–125. Rukopisna karta Luke Holstenija (17. stoljeće), usp. Lago, Rossit 1981, 155; Milotić 2013, 399–400. Johannes Blavio (1663.), usp. Lago, Rossit 1989, 158–160; Milotić 2013, 400–401. Na karti Nicole Sansona d'Abbevillea (1647.) uz zapadnu istarsku obalu prikazana su samo tri otoka: *Brioni*, *Conuersera* i *S. Nicolo*, usp. Lago, Rossit 1981, 178–179.

62 Giovanni Antonio Magini (1620.), usp. Lago, Rossit 1981, 148–149. Matthaeus Greuter (1630.), usp. Lago, Rossit, 156–157. Alexis Hubert Jaillot (1706.), usp. Lago, Rossit, 1981, 198–199.

Slika 10. Rukopisna karta područja vrsarskog posjeda 1793. godine (Lago, Rossit 1981, 248).

je o interesu autora odnosno izdavača: karte nastale u Veneciji i sjevernoj Italiji imaju više primorskih podataka (radi plovidbe), one iz germanskih krugova manje.

Primorski toponimi i nesonimi vrsarskog priobalja dobro su vidljivi na nizu karata. Tako na karti iz druge polovice 18. st.,⁶³ kad kartografija već počinje biti preciznija, ispred vrsarske obale nalazimo imena otoka: *Cuniglisco*, *Pulinara*, *Svinariola*, *S. Giorgio* (Sv. Juraj), *Orlandin* (Orlandin), *Gallupon* (Galopin), *La Lunga* (Lango).⁶⁴ Nedostaje Koversada, koja se inače javlja na mnogim drugim ranijim i kasnijim kartama, a imena prvih triju otoka ne mogu se usporediti s današnjim imenima. Suvremene karte bilježe 14 otoka, otočića i hridi.

Topografski vrlo detaljna, ali siromašna toponimima jest rukopisna karta *Disegno Topografico del Distretto di Orsera* (1793., slika 10),⁶⁵ izrađena nakon što je vrsarski feud, do 1778. godine u posjedu Porečke biskupije, prešao u vlasništvo Mletačke Republike. Duž obale imenovane su samo dvije uvale: *Val Sepera*, na granici Vrsara i Funtane, i *Porto d'Orsera*, ali zato su imenovani svi prikazani otoci i otočići: *Scoglio Toffo* (Tuf), *Sc. Figher* (Figer), *Sc. Torando* (Tondo), *Sc. Calle o Della Strada* (Lakal), *Sc. fu Orio ora Sottolicchio* i *Sc. Caorlizza* (danas povezani prevlakom u jedinstveni otok Salamun), *Sc. Verlazza* (Verlusa), *Sc. Orlandin* (Orlandin), *Sc. Galliner* (Galiner), *Sc. di S. Giorgio* (Sv. Juraj), *Sc. Gallopon* (Galopin), *Sco. La Longa* (Lango)⁶⁶ i *Sc. Conversada*.

Na kopnu su imenom ili opisom označene samo vrlo malobrojne značajke krajolika, počevši od Vrsara (*Orsera*), koji je prikazan tlorisno, ali je uz rub lista predstavljen i u perspektivi s morske strane, s lukom i obližnjim kamenolomom na brdu Montraker (na karti *M. Tracher*). U zaleđu su dvije crkve, *S. Andrea* i *S. Martino*, prva postoji i danas, druga je srušena poslije 1945. godine.⁶⁷ Jedina dva naselja, osim Vrsara koji je bio sjedište biskupskog posjeda, imaju oblik stancije, gospodarsko-stambenog kompleksa, od kojih jedan i danas postoji: *Stabile delli Sig. ri Vergotini* (Vergotinova stancija, Stancija Velika). Pored toga je brežuljak s teško čitljivim imenom, *M. Cast...i*, mogao bi odgovarati kasnijem i današnjem brdu poznatom kao Monte Ricco. U nastavku je niza brežuljaka i jedan na kojemu piše *M. S. Maria*. Nedaleko je i druga stancija, s natpisom *Stabile di Pietro Matosovich*, čiji položaj ne odgovara onomu današnje Kapetanove stancije, koja je bliže ulazu u Limski zaljev.

U istočnom dijelu vrsarskog područja označeni su još neki brežuljci, ali ne svi: *M. Cavrioi*, *M. Corgnaliga grande*, *M. della Foiba*, a posebno se ističe činjenica da je granica prema feudu Sv. Mihovila povučena po vrhovima brežuljaka, sa sjevera prema jugu: *M. Prau...iza*, *M. De Lavelli*, *M. Volpino*, *M. Calbo*. Granica završava na

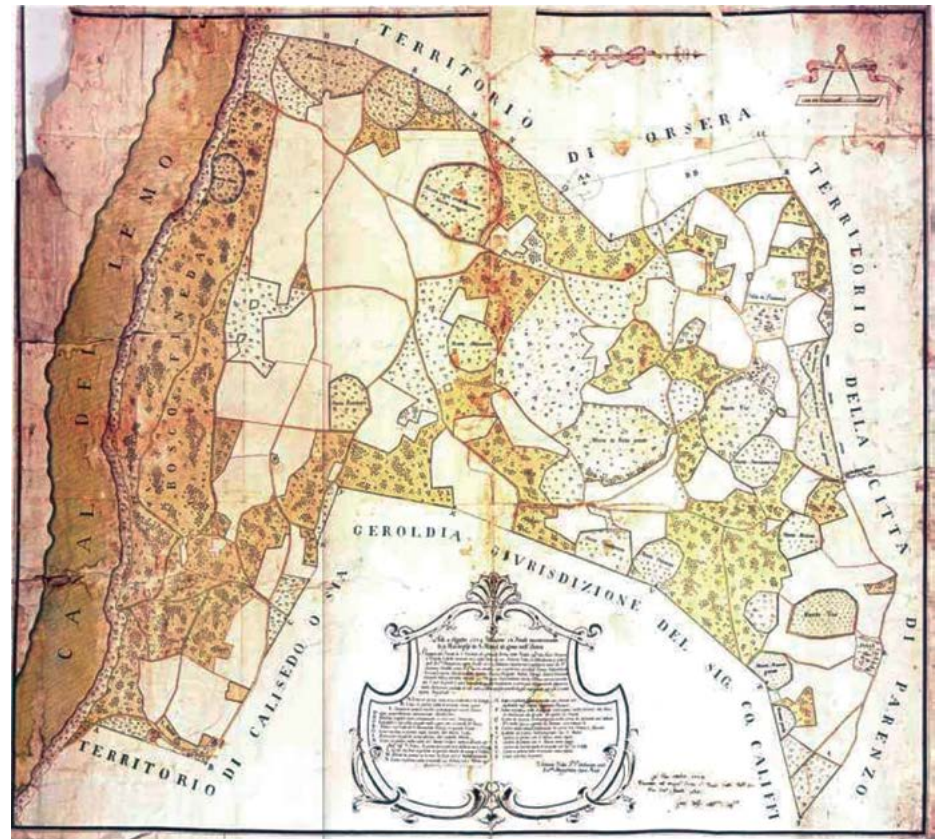
63 Lago, Rossit 1981, 232–240.

64 U zagradi su današnja imena otoka prema Hrvatskoj osnovnoj karti.

65 Lago, Rossit 1981, 248–249; Milotić 2013, 406. Archivio di Stato di Venezia, S. E. A. – Diversi, Dis. 101, Rotolo n. 26).

66 Izduženi oblik otoka jasno upućuje na izvor imena, a sadašnji službeni oblik (HOK) upućuje na oprez zbog čestog iskrivljavanja toponima romanskog porijekla.

67 Milotić 2013, 284–285, 287–289.

Slika 11. Rukopisna karta područja gospoštije Sv. Mihovila 1774. godine (Lago Rossit 1981, 208–209).

obali Limskog zaljeva, gdje je označena Grotta di S. Romualdo. Na ovoj se karti neobično dobro vidi geomorfologija vrsarskog područja, s nizovima i nakupinama brežuljaka između kojih su plodne površine iscrtane podjelom na katastarske čestice, ali bez brojeva ili drugih oznaka.

Kad je obitelj Coletti 1772. godine došla u posjed nekadašnjeg samostanskog dobra sv. Mihovila, mletačka je vlast u suradnji s novim vlasnikom dala izraditi katastarsku kartu (1774.) s točno utvrđenim granicama, cestama i uzvisinama (slika 11).⁶⁸ Na karti su grafički, vinjetama, prikazana naselja, ali vrlo neuočljivo (naselja jamačno nisu bila prvenstveni cilj izrade karte): *S. Michiel* i dvije kuće na cesti nedaleko od samostana (oko nekadašnjeg samostana nema još značajnije aglomeracije koja će se kasnije razviti u današnje selo Kloštar), na krajnjem sjeveru⁶⁹ posjeda jest skupina kućica s toponimom *Delich* (to je istoimeno selo koje i danas postoji), dok se na sjeverozapadnom rubu nalazi skupina kućica s natpisom *Prodanich*, što odgovara položaju današnjeg sela Flengi.

Mnogo je bogatiji fond oronima, imena uzvišenja, brda i brežuljaka: u zapadnom dijelu posjeda jesu *Monte Calbo* (Mukaba), *Monte Volpin*, *Monte negro olim chiamato Monte maggior*, *Monte Fosco*; u središtu posjeda *Monte Milossovich*, *Monte Bombasin* i *Monte de Belac grande*; na sjeveru između sela *Prodanich* i *Delich* navedeni su *Monte Vra'* i *Monte Smerdalovizza*, a uza samu granicu s porečkim područjem *Monte Smocovaz piccolo*, *Smocovaz di mezzo* i *Smocovaz grande*, te na sjeveroistoku *Monte Melava*, drugi (?) *Monte Vra'*, *Monte Mramer grande* i *Mramer piccolo*. Nešto južnije, uz granicu s Gradinom jesu *Monte Ostrovaz* i *Monte Gradinizza*.

Zahvaljujući obliku posjeda, u sredini donjeg dijela lista široki je barokni štit s tekstom: u prvom dijelu objašnjenje je s imenima crtača i naručitelja, a u donjem dijelu u dva stupca popis objašnjenja važnih točaka označenih slovima od A do Z. Većina tih točaka pripada graničnim oznakama (npr. *A Croce in pietra fatta d'accordo col Sig(nor) Co(nte) Califfi*; ali i *C Croce di pietra vecchia contrassegnata con*

68 Lago, Rossit 1981, 208–209.

69 Karta je okrenuta sa zapadom na gornjem rubu.

S. Marco – takvih je većina). Nekoliko je legendi koje se odnose na posebne točke unutar posjeda: *D Lago presentemente denominato Baldacchia, E Murazzi scoperti dove anticamente vi era una Chiesiola*.⁷⁰ Zanimljive su i točka na kraju ceste koja se spušta ispod Mukabe do obale Limskog zaljeva: *F – Cargador o sta getto grande delle Legne per condurle in Barca*, te krajnja točka granice ispod Mukabe: *G – Antro o sia Grotta di San Romualdo inclusa in questo Feudo*. Samo je jedan toponim napisan velikim slovima sa širokim razmakom na većem prostoru: *BOSCO FINEDA* duž obale Limskog zaljeva, što obuhvaća veliki dio današnje šume Kontija.

Na karti nema objašnjenja grafičkih konvencija za namjenu površina. Sa sigurnošću znamo samo izgled vinjetica za šumu (prema toponimu *Bosco Fineda*), ali na karti su barem još dvije ili tri vrste oznaka, a tome valja pribrojiti i činjenicu da opsežne površine nisu označene nikakvim znakovima. Šume zauzimaju oko 1/3 površine, površine s drugačijim vinjetama i u svjetlijoj boji (možda pašnjaci?) nešto manje od toga, a ostatak su površine bez vinjeta i boja, možda obradive površine. Završno valja primijetiti da je mreža cesta (i poljskih putova, ali bez razlikovanja vrste) lijepo prikazana. Jedan dio trasa svakako se može prepoznati u kasnijim i današnjim komunikacijama, ali dok su starije karte na rubovima prikazanog katastarskog područja često imale oznake smjerova cesta prema susjednim mjestima, ovdje toga nema. Prvenstvena namjena karte jamačno je bila sačiniti katastarski inventar radi prijenosa vlasništva, a iz uvodnog teksta na štitu karte može se zaključiti da je postojalo i tekstno izvješće, neka vrsta elaborata.⁷¹ Karta se čuva u Državnom arhivu u Veneciji, veličine je 125 × 137 cm.

Početak 19. stoljeća donio je velike promjene u političkom i društvenom ustroju Istre. Pad Venecije (1797.), prvo austrijsko razdoblje (1797. – 1806.) i francuska uprava (1806. – 1813.) bilo je prijelazno razdoblje prema modernizaciji u vrijeme austrijske vlasti. Jedna od prvih mjera koju je zapovjedio car Franjo I. bila je izrada poreznog sustava, a kako su se prihodi najvećim dijelom temeljili na oporezivanju zemlje i poljoprivrednih prinosa, bila je neophodna izrada zemljišne izmjere – katastra. Rezultat je bio tzv. Franciskanski katastar (Katastar Franje I.), čiji je istarski dio izrađen 1818. – 1821. godine.⁷² Podaci koje on donosi za vrsarsko područje vrlo su zanimljivi i precizni, iako nisu previše obilni u pogledu toponimije, no kartografski i grafički prikaz daleko je bolji od prethodnih karata i crteža (slika 12).⁷³ Definitivno je ustrojena podjela na tri katastarske općine: *Comune di Orsera* (danas k. o. Vrsar), *Comune S. Michele di Leme* (danas k. o. Lim) i *Comune di Geroldia* (danas k. o. Gradina).

Svaka cjelina ima naslovnicu s podjelom na pojedinačne karte, prva s podacima *Kreis d'Istria, Stuer Bezirk di Parenzo, Gemeinde Orsera*. Sastoji se od 13 listova, a na prvome je u gornjem lijevom uglu opet legenda, ovoga puta na talijanskom jeziku: *Mappa censuaria della Comune di Orsera nel Litorale – Circolo Istria, Distretto di Parenzo, 1820*. Na njemu su toponimi *Valcanella* i otočići *Figare* (*Figere*) i *Calle* (*Lakal*), na drugom listu toponimi *Valcanella*, *Carsetto di sotto* i *Carsette di sopra*. Treći list ima *Ferragude* i *Stanzia di Lorio* (ali nema oznake naselja); to su listovi gornjeg ruba. U središnjem dijelu, s istoka na zapad, jesu toponimi *Marignana* i *Corgnaliga* na istočnom rubu, *Stanzie di Lorio*, *Monserbo*, *Villa*, *Monte del Vescovo*, *Bovedo*. Na sljedećem je listu naselje *Orsera*, a oko njega *Maresser*, *S. Martino* (na dvama mjestima) i *Monte Sassin*, zatim *Cameler* i *Villa* te *Boveda*. Otočić sjeverno od Vrsara jest *Caorlizza* (*Cavata*), a otočna skupina

nastavlja se na sljedećem listu: *Lozio* (*Salamun*), *Verlusa*, *Galiner*, *Orlandin*, *San Giorgio* (*Sv. Juraj*). Shematski je ucrtan kamenolom *Montracher* i pored njega *Convento* (crkva sv. Marije). Crkvice je ucrtana na otoku *Sv. Jurja*, ali i *San Andrea* sjeverno od Vrsara. Stancija *Vergotin*, koja je ucrtana kao stambena kuća i gospodarski objekt, nema navedenog imena. Južno su od Vrsara otočići *Galopin*, *Lalonga* i *Conversada* (*Koversada*), a toponimi *Monte del Arza* i *Porticiol*. Na nizu listova u južnom dijelu k. o. jesu toponimi *Conversada*, *Fenida* (dva puta, a uz to još i stancija s tim imenom), *Magrina*, *Monte de Arni*, *Canal* i *Monte di Ginepri*, zatim *Moscateci*, *Serlanca* (*Crljenka*, dva puta, svaki s dvije odvojene zgrade), *Monte del Vescovo*, *Spiaggia del Leme*, *S. Sabba* (dvaput, i još dvaput na sljedećem listu)⁷⁴ i *Marosi*. Na posljednjem je listu detaljniji plan Vrsara, a na istom listu razmješteni su detaljni crteži stancija i crkava razasutih po cijelom području, koji su na prethodnim listovima označeni rimskim brojevima (neki i bez imena) i ovdje detaljnije objašnjeni: *Giardini*, *Blessich*, *Stanzia Mattosovich*, *Canal Mattosovich*, *Monte Ricco*, *Cameler*, *Maregnane*. Ružičastom su bojom označene stambene građevine i crkve, a žutom gospodarske.

Katastarska općina *San Michele di Leme* ima šest listova. Na prvome je uz nekoliko vinjeta stambenih objekata natpis *Prodanich* (danas *Flengi*), a ponad sela toponim *Oblogi*. Istočnije je selo *Delich* (*Delići*), i isti toponim napisan više puta oko njega, te *Calavoza* (isto tako više puta). Područje uz Limski zaljev više je puta imenovana *Fineda* i jednom *sotto Fineda*, a par kuća označen je

Slika 12. Isječak iz Franciskanskog katastra, 1821. godine (Archivio di Stato di Trieste)

70 Ova točka (E) ne vidi se na reprodukciji katastarske karte u Lago, Rossit 1981, 208.

71 "...Relazione Giurata di noi sottoscritti..." Lago, Rossit 1981, 208.

72 Slukan Altić 2001; Manin 2006; a naročito Zupanc 2020, 47–56.

73 Cjelokupna dokumentacija čuva se u Državnom arhivu u Trstu (Archivio di Stato di Trieste), a digitalizirane karte mogu se pregledavati na adresi <https://a4view.archiviodistatotrieste.it/patrimonio/> (11. svibnja 2024).

74 Zanimljivo je da se na karti ne vidi ucrtana crkvice, čiji ostaci i danas postoje.

Slika 13. Područje današnje Općine Vrsar – Orsera na tzv. “drugoj vojnoj izmjeri” 1821-1824. godine (Österreichisches Staatsarchiv): Maps | Arcanum Maps.

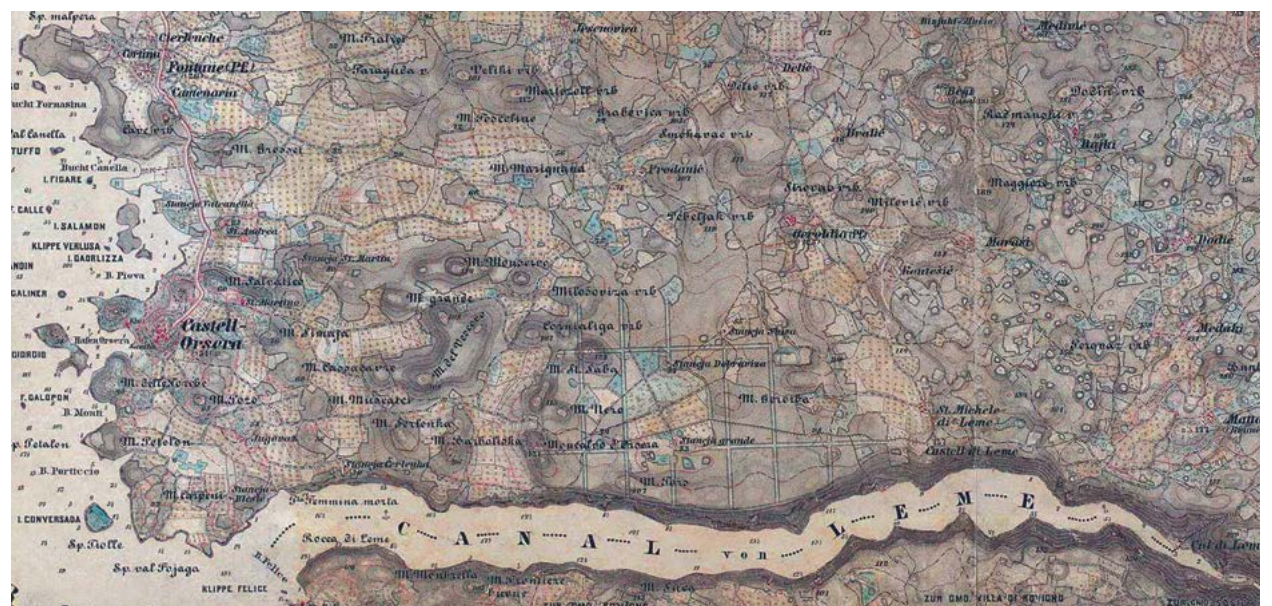
imenom *Precali* (Prekalj, selo danas više ne postoji), te na krajnjem istočnom rubu opet toponimi *Precali* i *Castello*. U karti nema detaljnijih prikaza naselja i pojedinačnih stancija, dvije se vide jasno na pojedinačnim listovima, ali na njima postoje i rimski brojevi bez drugih oznaka i natpisa, koji su jamačno bili detaljnije prikazani na listu koji nedostaje.

Treća katastarska općina, *Geroldia* (Gradina) ima šest listova, na prvome u sjeveroistočnom uglu nalazimo selo *Casalaz* (danas Begi) i toponima *sotto Casalaz* i *Canal*, te *Precali* (udaljen od istoimenog sela i toponima mu kat. opć. Lim). Južnije je na istom listu *Monte maggiore* (Major). Na drugom je listu selo *Bralich* (Bralići), selo *Milevich* (koje danas više ne postoji, ali Milovići je naziv brežuljka) i toponime *Rucovaz* i *Luzina*. Ispod toga je selo *Geroldia* (Gradina), skupina kuća i najveće selo na području kat. općine, te obližnje selo *Contesici* i toponimi *sotto Contesici*, *Canal di Soco* (možda “di sotto”?), *Fineda* i *Canal*. Na istoku su selo *Maras* (Marasi), toponimi *sotto Maras* i *Canegnach* (Kamenjak), *et sotto Camegnach* i *sotto Maras*, na krajnjem istoku *Ciriane* (dva puta), *Stanzia* (dva puta, ali bez naselja) i *Piay*. Na krajnjem jugoistočnom rubu kat. općine, koja se proteže do Limskog zaljeva, oznaka je dviju zgrada s natpisom *Cul di Leme*.

Franciskanska katastarska izmjera nije u obzir uzimala krajolik, već zemljišta i zgrade radi poreznih razloga, a krajolik u kartografiju na velika vrata ulazi s tzv. drugom vojnom izmjerom, koja je provedena od 1821. do 1824. godine (slika 13),⁷⁵ usporedno s izradom Franciskanskog katastra. Za područje Vrsara (označene su granice triju katastarskih općina)⁷⁶ donosi fini pogled na orografiju, detaljno je prikazan reljef s mnogobrojnim uzvišenjima u središnjem i zapadnom dijelu, a vrtačama u istočnom dijelu. Međutim, karta donosi jako malo toponima, imenovana su samo četiri otočića (*Fondo* – Salamon; *di Orsera* – Sv. Juraj, *Secche* – la Longa i *Conversada* – Koversada), crkvice *S. Andrea* i *S. Antonio* (umjesto *S. Martino*), *de Vergotini* (Velika Stancija), iskrivljenice *Feniche* i *Fujad* (Fujaga, ali nije imenovana uvala) južno od Vrsara i *M. del Vescovo*. U kat. općini Lim označena su samo sela *Delichi* i *Prodanich* (Flengi), te *Stanza Grande*, objekt u šumi Kontiji gdje je danas Znanstveno-edukacijski centar (ZEC). *Castello* (Kloštar) na granici je s kat. općinom Gradina, nejasno je kojoj pripada. U toj su kat. općini označeni i napisani *Geroldia* (Gradina) i *Mara* (Marasi), dok je selo Bralići samo nacrtano kao skupina kuća bez natpisa. Današnje selo Begi imenovano je *Casalaz*. Svi

⁷⁵ Takozvana prva vojna izmjera izrađena je od 1764. do 1768. (tzv. Jozefinski katastar), dok je veći dio Istre još bio pod Venecijom.

⁷⁶ Karta je dostupna na <https://www.arcanum.com/en/maps/> (14. svibnja 2024.).

Slika 14. Područje današnje Općine Vrsar – Orsera na tzv. “trećoj vojnoj izmjeri” 1869-1887. godine (Österreichisches Staatsarchiv): Maps | Arcanum Maps.

ravničarski dijelovi područja označeni su jednostavnom vinjetom za obradivu površinu, bez detalja i bez podjele na katastarske čestice.

Takozvana treća vojna izmjera (1869. – 1887. godine) u mjerilu 1 : 75.000 manje je čitljiva za orografiju (slika 14), a zato mnogo detaljnija, preciznija i točnija glede toponima (iako ne i bez nekih grešaka i previda).⁷⁷ Flengi su i dalje *Prodanic*, a Begi označeni objema inačicama (*Begi* i *Casalaz*). I Gradina je označena dvojezično (*Geroldia* i *Gradina*), a *St. Michele di Leme* jest selo s 5-6 kuća podalje od nekadašnjeg samostana, koji je u međuvremenu pretvoren u palaču, pa je označen kao *Castello* (kao i na prethodnoj izmjeri). Osim navedenih sela, pojavile su se stancije: *Stanza Grande* (kao na prethodnoj izmjeri), ali i *Stancja Dobravica*, *Stanza Sbisa* na području šume Kontije,⁷⁸ koja je uočljivo premrežena ortogonalnom mrežom puteva, vjerojatno u funkciji eksploatacije šume, koja je naslijeđena u državno vlasništvo od mletačkoga posjeda. U širem uzmorskom pojasu pojavile su se nove stancije, kojih ranije nije bilo: *Stanza Valcanella*, *Jugovaz* (Kapetanova stancija), *Stancja Cerlenka* (Crljenica), *Stancja Blesic*. Precizno su imenovani otočići, uvale i rtovi, pa čak i pličine (*Secca* ...), tako da karta ima i nautičku vrijednost.

Kartografska izmjera u drugoj polovici 19. stoljeća bila je osnova za izradu karata u većem mjerilu, 1 : 25.000, za isključivo vojne namjene, koje su dopunjene i ispravljene u nizu detalja toponima i oronima. Ta je verzija s dodatnim ispravcima poslužila za izradu listova karata koje je između dvaju svjetskih ratova izradio Istituto Geografico Militare iz Firence, a zatim ih je gotovo bez izmjena preuzeo i Geografski institut JNA poslije Drugog svjetskog rata. Ali suvremena kartografija posebna je tema, a vrsarsko područje svakako bi zaslužilo detaljniju usporednu analizu toponima na topografskim kartama do danas, uključujući izdanja Državne geodetske uprave.

⁷⁷ Na primjer, *Stanzia Vergottin* označena je *Stanza St. Martino*, a tako je označena i nedaleka crkvice, uz cestu za Flenge.

⁷⁸ Samo *Stanza Grande* postoji i danas, iako ne s tim imenom.

Prostor Općine Vrsar – Orsera naseljen je od vremena starijega kamenog doba – paleolitika. Na sjevernim padinama Limskoga zaljeva koje većim dijelom administrativno pripadaju Općini Vrsar – Orsera u posljednjih su nekoliko godina istraživane špilje i abriji s brojnim arheološkim ostacima. Sustavno se istražuje lokalitet Abri Kontija 002, na kojem su otkriveni brojni litički nalazi iz razdoblja gornjeg paleolitika⁷⁹ i pleistocenska fauna,⁸⁰ a u obliku manjeg sondažnog iskopavanja istražen je abri Lim 001 s nalazima iz srednjega kamenog doba – mezolitika.

Rani neolitik u Istri obilježila je tzv. impreso-keramika koja se, prema radiokarbonskim datumima, na istočnoj obali Jadrana datira između 6000. i 5500. pr. Krista.⁸¹ Na području Općine Vrsar – Orsera pronađeno je tek nekoliko ulomaka impreso-keramike prilikom istraživanja brončanodobnog tumula Milovići kraj Gradine. Prema trenutnom stanju istraženosti, na Vrsarštini još nisu pronađena nalazišta koja bi se mogla datirati u fazu srednjega neolitika, koju je na prostoru Istre, u drugoj polovici 6. tisućljeća pr. Kr., obilježila keramika danilskog (danilsko-vlaškog) stila. Špilja Lim 032 u Limskom zaljevu može se, prema tipologiji keramičkih ulomaka, među kojima je zastupljena i keramika s tzv. metličastim ukrasom, okvirno datirati od kasnoga neolitika/eneolitika do ranoga brončanog doba.

Tijekom ranoga brončanog doba u Istri se javlja ljubljanski stil u ukrašavanju keramičkog posuđa (jadranska varijanta) u prvoj polovici 3. tisućljeća pr. Kr., a za sada je samo sporadično pronađena i keramika cetinskoga stila, koja se ugrubo može datirati u drugu polovicu trećeg tisućljeća prije Krista.⁸²

Krajem ranoga brončanog doba u Istri se pojavljuje veći broj nalazišta,⁸³ to su naselja na vrhovima brežuljaka ili povišenim položajima, utvrđeni suhozidnim kamenim bedemima, tzv. gradine ili kasteljeri. Na području Istre do sada je zabilježeno postojanje tristotinjak⁸⁴ prapovijesnih gradinskih naselja, od kojih među do sada istraženima veći dio možemo smjestiti u srednje brončano doba. Najbolje istraženo gradinsko naselje u Istri jest Monkodonja kraj Rovinja. Prema radiokarbonskim datumima, naselje na Monkodonji živjelo je od oko 2000./1800. do 1400./1200. pr. Kr., što odgovara srednjem brončanom dobu na Jadranu.⁸⁵ Na području Općine Vrsar – Orsera proveli smo istraživanja na gradinama Monte Ricco, Mukaba, Glavica i Jugovac, koje prema radiokarbonskim datumima i/ili

⁷⁹ Gornji paleolitik općenito se datira od oko 40.000 do oko 11.700 godina prije sadašnjosti, a slijedi ga razdoblje mezolitika, koje na području istočnog Jadrana traje do oko 8000 godina prije sadašnjosti (6000 pr. Kr.).

⁸⁰ Janković *et al.* 2022.

⁸¹ Težak Gregl 2017, 81.

⁸² Forenbaher 2018; Recchia 2020. S obzirom na to da na području Općine Vrsar – Orsera za sada nemamo nalazišta s keramikom ljubljanskog i cetinskog stila, ovdje donosimo samo novije i općenite podatke o kronologiji. Za kronološko-tipološku raspravu vidi i Marović, Čović 1983; Govedarica 1989; Marijanović 1991, 1997.

⁸³ Ložnjak Dizdar 2021, 50.

⁸⁴ Buršić-Matijašić 2007; Blečić Kavur 2024, 33.

⁸⁵ Hänsel, Mihovilić i Teržan, 2015; Hellmuth-Kramberger, 2017; Ložnjak Dizdar 2021, 51.

materijalnim ostacima keramičkih posuda možemo datirati upravo u ovo razdoblje. Prema dostupnim podacima, vjerojatno im treba pridružiti i gradine Vrsar, Gradina te Sv. Juraj. Karakteristični grobni spomenici u Istri tijekom srednjega brončanog doba jesu tumuli, grobni humci čija gradnja u Istri, prema nalazima keramike cetinskog stila u grobnom humku u uvali Marić kod Barbarige, počinje u kasnijoj fazi ranog brončanog doba.⁸⁶ Tumuli mogu sadržavati jednu ili više grobnica s kosturnim ostacima pokojnika u zgrčenom položaju, a mogu biti sagrađene od kamenih ploča u obliku škrinje ili unutar kamenog suhozida. Do sada je na području Općine Vrsar – Orsera istražen samo jedan tumul na brežuljku Milović, kraj sela Gradina, koje se i nalazi na ostacima gradinskog naselja Gradina. Tumul se prema radiokarbonskim analizama datira od 2100./1800. do 1400./1270. pr. Kr., što znači da je nastao možda već krajem ranoga brončanog doba, odnosno da se koristio za pokapanje tijekom gotovo čitavog srednjega brončanog doba. Uz ovaj istraženi grobni humak, a na temelju morfologije i smještaja na vrhovima brežuljaka u okolici gradinskih naselja, na prostoru Općine Vrsar – Orsera može se pretpostaviti postojanje većeg broja (dvadesetak) brončanodobnih tumula.

Tijekom kasnoga brončanog doba, od 12. st. pr. Kr. oblikuje se etnička skupina Histra, koju možemo pratiti tijekom čitavoga željeznog doba, od 10. st. pr. Kr. pa do 2./1. st. pr. Kr. i dolaska Rimljana na ove prostore.⁸⁷ Na području Istre od kraja 12. st. pr. Kr. pod utjecajem paneuropske kulture polja sa žarama počinju se pojavljivati paljevinski ukopi, koji će postati jedini ritus u željeznom dobu, sada u ravnim grobljima uz bedeme naselja. Iako se u literaturi nekoliko lokaliteta na području Općine Vrsar – Orsera spominje kao moguće gradine (i nekropole) željeznoga doba (Monte Ricco, Gradina, Jugovac), trenutno stanje istraženosti ne govori u prilog ovoj dataciji, već ih za sada možemo pouzdano smjestiti samo u brončano doba. To ne iznenađuje s obzirom na to da se na čitavom području hrvatskog dijela Istre za sada tek tridesetak gradina može pouzdano datirati u željezno doba, odnosno pripisati Histrima.⁸⁸

4.1. Špilje i abriji Limskog zaljeva

Limski zaljev jest oko 12 km dugačak rijas, odnosno potopljena riječna dolina nastala nakon posljednje oledbe (ledenog doba) podizanjem morske razine, koja je potopila nekadašnju dolinu rijeke Pazinčice (ili Pazinskog potoka), koja je potom postala ponornicom. Sa suhim dijelom Limske drage u nastavku, koja započinje ispod mjesta Beram u blizini Pazina, ukupna dužina iznosi oko 35 km.⁸⁹

S obiju strana obale nalaze se abriji (pripećci) i špilje, a najpoznatija među njima jest Romualdova pećina (Špilja sv. Romualda), koja se nalazi na južnim obroncima Limskoga zaljeva, ispod brda Sv. Martina, na oko 128 m nadmorske visine (administrativno pripada Općini Kanfanar). Špilja je nazvana po svetom Romualdu (951. – 1027.), redovniku i pustinjaku porijeklom iz Ravene, u kojoj je, prema predaji, boravio oko 1000. godine. Špilja je jednostavne morfologije, iza uskog ulaza nastavlja se vijugav hodnik dug 105 metara, koji se mjestimice širi, tvoreći nekoliko većih prostorija.⁹⁰ Špilja se prvi put spominje već 1590. godine, dok su prva arheološka istraživanja proveli Carlo Marchesetti i Anton Gnirs

86 Codacci-Terlević 2004.

87 Mihovilić 2014; Blečić Kavur 2024, 23.

88 Ložnjak Dizdar 2021; Blečić Kavur 2024.

89 Božičević 2005.

90 Janković, Komšo 2021, 27.

krajem 19. odnosno početkom 20. stoljeća.⁹¹ U istraživanjima tijekom 1960-ih i 1970-ih godina Mirko Malez pronašao je dokaze o ljudskom boravku u špilji tijekom brončanog i željeznog doba, kao i mnoštvo kostiju oko 40 životinjskih vrsta te litičke artefakte i dva dječja zuba lovaca skupljača iz gornjeg paleolitika. Najbrojniji nalazi pripadaju špiljskom medvjedu, a prisutni su i ostaci smeđeg medvjeda, špiljske hijene, jelena, konja, lisice i drugih životinja.⁹² Tijekom novijih istraživanja Darka Komše 2008. godine,⁹³ a posljednjih godina i Ivora Jankovića u sklopu projekta ARCHAOLIM, od važnijih tragova ljudskog boravka u špilji izdvajaju se željeznodobni i brončanodobni nalazi keramičke lončarije i ljudski kosturni ostaci jedne odrasle osobe i jednog djeteta čija je starost određena na oko 3150 godina prije sadašnjosti.⁹⁴ Nova istraživanja potvrdila su da su se špiljom služili i neandertalci. Iako nisu pronađeni kosturni ostaci neandertalaca, pronađeni su artefakti stariji od 40.000 godina, koji pripadaju materijalnoj kulturi srednjeg paleolitika – musterijenu.⁹⁵ Na zidovima je špilje 2010. godine, tijekom istraživanja u sklopu projekta CRORA (*CROatian Rock Art* – Hrvatsko stijensko slikarstvo), Darko Komšo otkrio crteže izrađene crvenom bojom pretpostavivši njihovu pripadnost paleolitičkom razdoblju. Tu je pretpostavku 2017. potvrdio međunarodni tim u sklopu projekta BALKART, koji je vodio Aitor Ruiz-Redondo, te Romualdova pećina donosi dokaz postojanja najstarijih sačuvanih tragova ljudske umjetnosti u ovom dijelu Europe, starih vjerojatno nešto više od 30.000 godina. Na zidovima špilje prepoznate su 44 slikarije, a ističe se nekoliko crteža koji predstavljaju bizona, divokozu, shematizirane prikaze ljudi i trokute, koji mogu simbolizirati ženski spol.⁹⁶

Na južnim obroncima Limskog zaljeva u novije je vrijeme istraživana i Pećina kod Rovinskog Sela (2007. Darko Komšo, 2016. Ivor Janković), u kojoj su ustanovljeni nalazi kremenih izradevina, ulomci keramike, životinjske kosti, ljušture kopnenih i morskih mekušaca i tragovi vatrišta, koji pokazuju da je lokalitet bio posjećivan tijekom mezolitika, na samom kraju gornjeg paleolitika i u kasnijoj prapovijesti.⁹⁷

Unutar administrativnih granica Općine Vrsar – Orsera, na sjevernim obroncima Limskoga zaljeva evidentirano je nekoliko špilja i abrija u kojima su utvrđeni prapovijesni nalazi. Među njima se izdvajaju tri nalazišta: Abri Kontija 002, Lim 001 i Lim 035, na kojima su provedena arheološka iskopavanja.

1. Abri Kontija 002

Smještaj: k. o. Gradina, istočni dio sjeverne padine Limskoga zaljeva

Kota: 55 m n. v.

Koordinate: 40°08’16” N, 13°43’06” E

Lokalitet Abri Kontija 002 nalazi se u istočnom dijelu Limskoga zaljeva, na njegovim sjevernim obroncima (slika 15 i 16). Prvi je put istraživan 2007. godine, kada je Darko Komšo u njoj iskopao dvije manje probne sonde dimenzija 40 × 40 cm u kojima su prikupljeni nalazi kamenih izradevina i jedan morski puž.⁹⁸ U sklopu projekta ARCHAOLIM od 2014. do 2017. godine Ivor Janković na lokalitetu

91 <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/926/romualdova-pecina> (13. veljače 2024.).

92 Malez 1960; 1962; 1968; 1987.

93 Komšo 2008.

94 Franković *et al.* 2017.

95 Komšo 2008, 264–268; Komšo *et al.* 2017.

96 Ruiz-Redondo *et al.* 2019; Janković, Komšo 2021, 28–30.

97 Komšo 2008; Janković *et al.* 2017.

98 Komšo 2008; Komšo *et al.* 2017.

Slika 15. Položaj lokaliteta Abri Kontija 002, Lim 001 i Lim 035 na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 16. Položaj lokaliteta Abri Kontija 002, Lim 001 i Lim 035 na ortofotografiji iz 2017. godine.

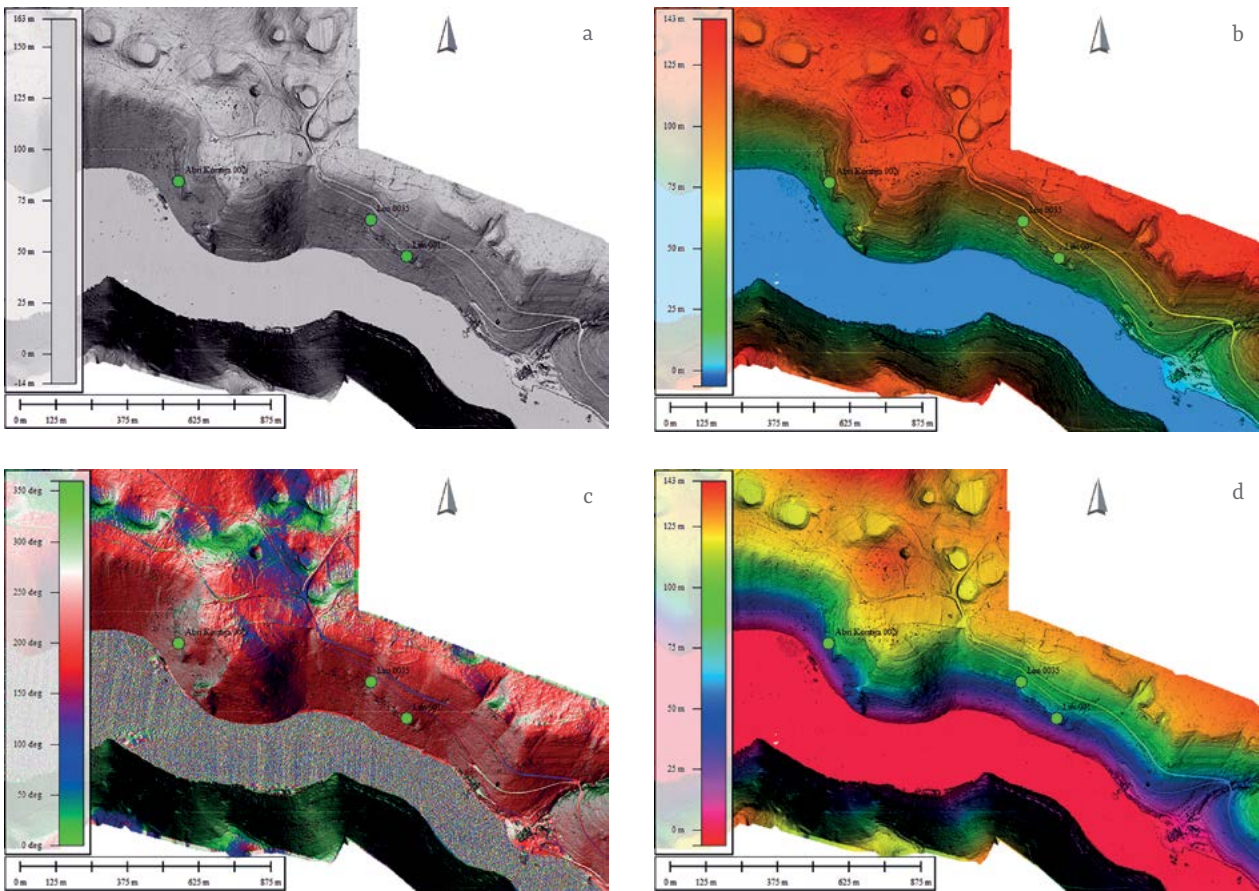

istražuje manju sondu od 1,5 × 1,5 m u kojoj su pronađeni mnogobrojni nalazi pleistocenske faune, tragovi gorenja, litički i drugi nalazi koji boravak ljudi na lokalitetu smještaju u gornji paleolitik.⁹⁹ Istraživanja su nastavljena i idućih godina kao dio projekta PREHISTRIA, koji se provodio od 2020. do 2024. godine također pod vodstvom Ivora Jankovića, a obrada nalaza i interdisciplinarne analize upravo su u tijeku.¹⁰⁰

2. Lim 001

Smještaj: k. o. Gradina, južni dio sjeverne padine Limskoga zaljeva
Kota: 50 m n. v.
Koordinate: 45°08'09" N, 13°43'38" E

Lim 001 manji je abri dužine oko 8 m, koji se nalazi na sjevernoj strani Limsko-ga zaljeva, u njegovu istočnom dijelu (slika 15, 16). Prva istraživanja Darka Komše 2007. godine dala su nalaze kamenih izrađevina u obliku trapeza, probušenih morskih pužica *Columbella rustica*, ribljih kostiju i morskih školjaka, na temelju

kojih se lokalitet datira u kasni mezolitik.¹⁰¹ U sklopu projekta ARCHAEO LIM pod vodstvom Ivora Jankovića 2015. godine započeta su manja sondažna istraživanja lokaliteta koja su se izravno nastavila na prethodnu sondu. Budući da je sediment vrlo tvrd i zabrečan, pri istraživanju se koristio sustav arbitrarnih stratigrafskih jedinica, sakupljao se sav sediment, koji se potom nosio na laboratorijsku obradu, otapanje i mokro sijanje.¹⁰²

3. Lim 035¹⁰³

Smještaj: k. o. Gradina, južni dio sjeverne padine Limskoga zaljeva
Kota: 74.8 m n. v.
Koordinate: 40°56'20.119" N, 2°31'56.457" E

Na osjenčanom modelu reljefa, dobivenog LiDAR-izmjerom 2017. godine, na sjevernoj padini Limskoga zaljeva, na njenom južnom dijelu, uočena je lokacija potencijalnog speleološkog objekta koji se u dostupnoj literaturi nije spominjao kao arheološki lokalitet (slika 17). U sklopu projekta ArchaeoCulTour – Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar 2018. godine obavljen je ciljani terenski pregled špilje i okolnog područja koji se na topografskoj karti (TK 1 : 25.000) naziva Vrela. Na samoj površini špilje prikupljeni su arheološki nalazi koji su ukazivali na korištenje špilje u prapovijesnom razdoblju. Evidentirano je nekoliko nedijagnostičkih ulomaka keramičkog posuđa, za koje tada nije bilo moguće preciznije odrediti vrijeme nastanka, te nekoliko školjaka. Probno arheološko istraživanje špilje izvršeno je 2019. godine s ciljem

Slika 17. Sjeveroistočni dio padina Limskoga zaljeva – LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja.

101 Komšo 2008; Janković et al. 2016; Komšo et al. 2017.

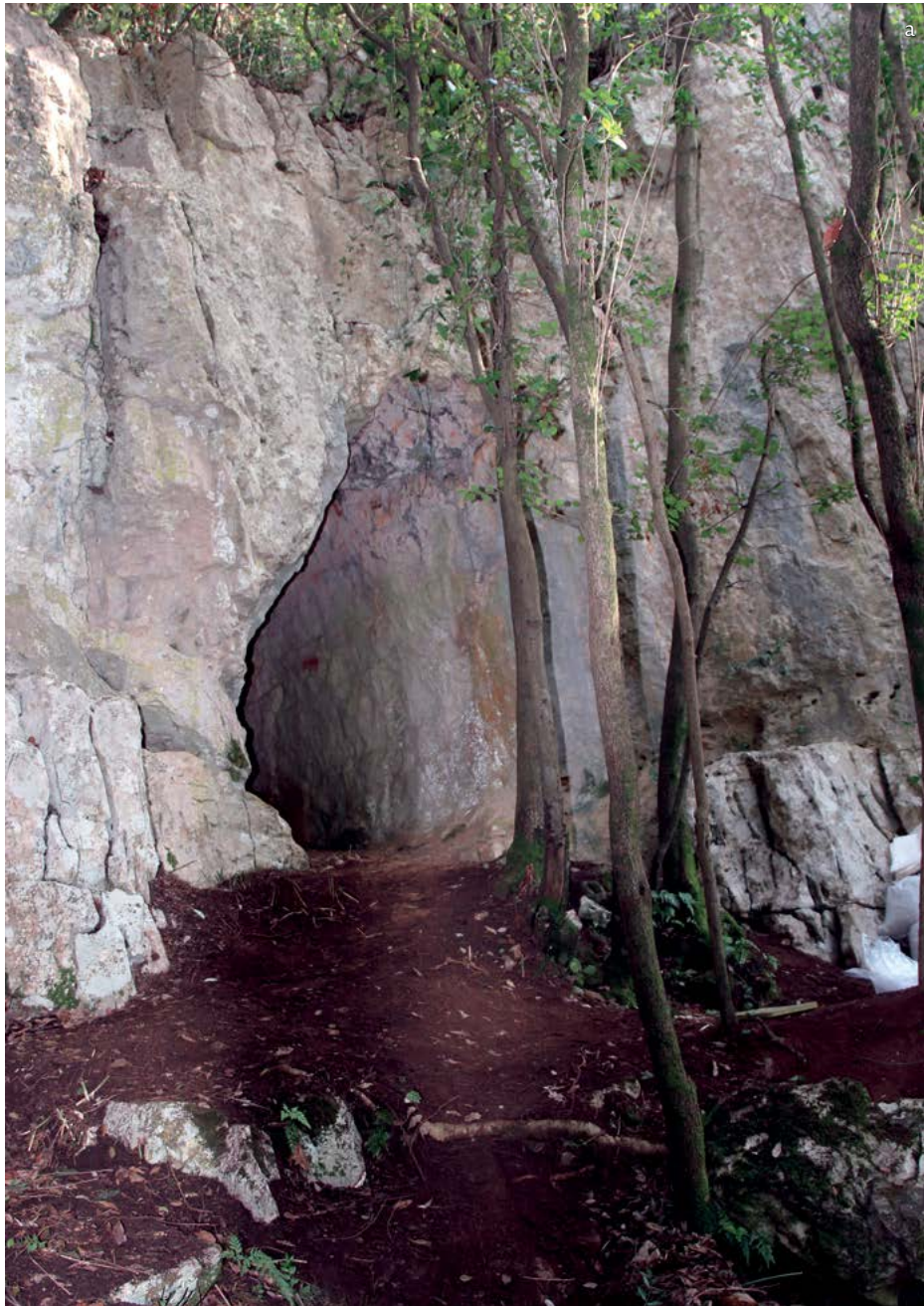
102 Janković et al. 2017.

103 Numeracija speleološkog objekta odgovara numeraciji koju je špilji dao Darko Komšo prilikom rekonosciranja Limskoga zaljeva.

99 Janković et al. 2017.

100 Janković et al. 2022.

Slika 18. Špilja Lim 035:
a) ulaz u špilju, b) sonda,
površina SJ 002.

Slika 19. Špilja Lim 035,
nalazi SJ 1: a) keramički
ulomci; b) litika.

prikupljanja informacija radi utvrđivanja stratigrafije i potencijala lokaliteta za daljnje istraživanje.

Iskopavalo se malim arheološkim alatom te pod speleološkom rasvjetom. Čitav iskopani sediment prosijavan je na situ otvora oka 2 mm radi prikupljanja sitnih nalaza, odlagan je izvan špilje te je nakon iskopavanja arheološka sonda njime zatrpana.

Ulaz u pećinu (slika 18) nalazi se na maloj terasi. Nakon ulaznog, uskog tune-lastog prostora otvara se mala dvorana u kojoj je otvorena probna sonda 2 × 2 m, koja je zauzela gotovo čitav prostor dvorane (pećina je oko 6 m dugačka, a dvorana u kojoj je iskopavano oko 2,5 m široka). Sonda je podijeljena na četiri kvadrata, H 9, H 10, I 9 i I 10, veličine 1 × 1 m, od kojih su kvadrati H 10 i H 9 smješteni s ulazne strane u špilju, neposredno iza kratkog i uskog tunelastog prolaza.

Izdvojeno je pet stratigrafskih jedinica:

SJ 1 – pretežno ravne površine, matriksna potpora – izrazito rahli pjeskoviti silt tamnosmeđe boje; sipki sediment u kojem je učestalo srednje do veliko uglato i poluuglato kamenje, a pojavljuje se i sitnije kamenje s crnom prevlakom; najučestaliji nalaz jesu školjke, posebno kamenice te dagnje. Među životinjskim kostima prisutan je zec (*Lepus* sp.), jelen (*Cervus elaphus*), lisica (*Vulpes vulpes*) te domaće govedo i ovikapridi.¹⁰⁴ Ova stratigrafska jedinica imala je najveći broj nalaza prapovijesnih keramičkih ulomaka, posebno je prepoznatljiva tzv. metličasta keramika, koja se na Jadranu datira od neolitika do ranog brončanog doba. Pronađena je i jedna kovanica iz 1939. godine. Prilikom analize životinjskih kostiju, A. Barbir pronašla je i rastresite ljudske kosti (ulna i fibula). Od litičkih nalaza ističe se sječivo od rožnjaka *Scaglia rossa* (slika 19, b).

SJ 2 – tamnosmeđi silt, sličan SJ 1, ali kompaktniji, s dosta poluuglatog i uglatog kamenja (slika 18, b); keramički nalazi i nalazi školjaka nisu toliko učestali kao u SJ 1.

SJ 3 – siltni sediment žute boje u kojem nisu pronađeni ulomci keramike; pronađeno je tek nekoliko litičkih nalaza i vrlo fragmentirane životinjske kosti.

SJ 4 – tamno žuti matriks, sličan SJ 3, ali pjeskovitiji i sadrži jako mnogo kamenja i konkrecija, mjestimično je cementiran; ispod SJ 4 nalazi se subhorizontalna matična vapnenačka stijena. U ovoj su stratigrafskoj jedinici pronađene uglavnom samo kosti, dosta su alterirane i veoma fragmentirane te prekrivene crnom prevlakom od mangana.

SJ 5 – matična stijena prekrivena sigovinom.

Probnim arheološkim istraživanjem utvrđeni su prapovijesni kulturni slojevi koji se prema fakturi, tipološkim karakteristikama keramičkih ulomaka i motiva ukrašavanja (plastična traka ukrašena utiskivanjem prsta, metličasti ukras

104 Barbir 2018.

itd.) preliminarno mogu datirati od kasnoga neolitika ili eneolitika do ranoga brončanog doba (SJ 1 i SJ 2). S obzirom na karakteristike sedimenata i nedostatak keramičkih nalaza, donji stratigrafski slojevi (SJ 3 i 4) mogli bi pripadati ranom holocenu ili pleistocenu.

4.2. Gradine

Gradina se definira kao “naselje na prirodno istaknutu, povišenu položaju koji omogućuje učinkovitu zaštitu i obranu”.¹⁰⁵ U Istri se gradine nazivaju i kastelje-rima te su najčešće bile smještene na zaravnjenim vrhovima brežuljaka. Istarske prapovijesne gradine naseljavaju se u brončano i željezno doba, a u prostoru su

Slika 20. Položaj Gradine na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 21. Gradina: a) ortofotografija iz 2017. godine, b) ortofotografija iz 1968. godine (Geoportal).

105 <http://struna.ihjj.hr/naziv/gradina/30543/#naziv> (9. svibnja 2024.).

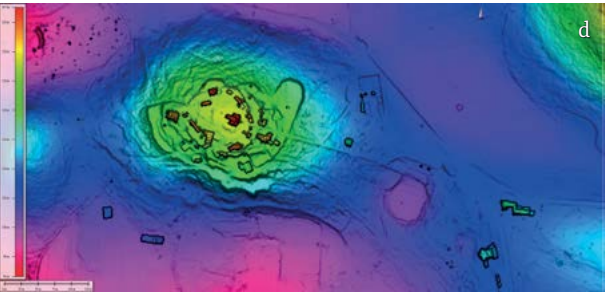
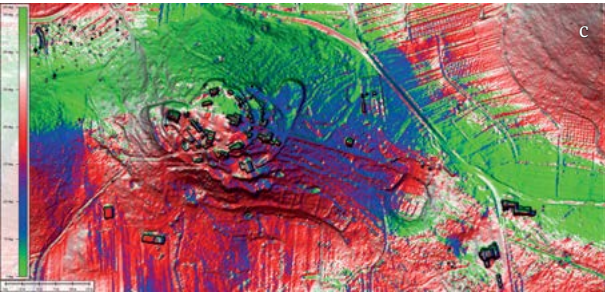
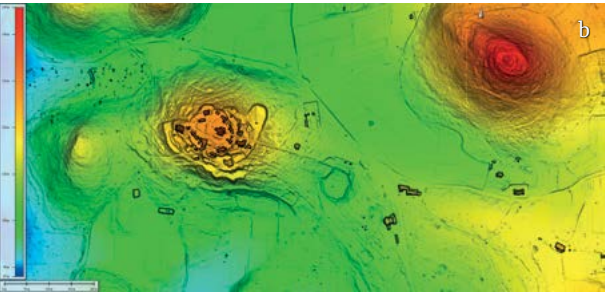
prepoznatljive, osim po svom položaju, i po bedemima koje okružuju naselje. Zidine naselja građene su tehnikom suhozida, i to dvostrukim zidom od većih kamenih blokova s unutarnjim prostorom zapunjenim manjim kamenjem, a kamen za gradnju bedema dobivao se poravnavanjem vrha brežuljka i stvaranjem terasa na padinama.

Prva istraživanja istarskih gradina počinju sredinom 19. stoljeća, kada se za njih počinje zanimati niz lokalnih povjesničara i intelektualaca, među kojima se ističu Pietro Kandler, Giovanni Carrara, Carlo de Franceschi, Tomaso Luciani i Antonio Covaz,¹⁰⁶ dok prvu znanstvenu objavu gradina predstavlja rad iz 1877. godine *Notes on the Castellieri or Prehistoric Ruins of the Istrian Peninsula* Richarda Francisa Burtona, britanskog konzula u Trstu. Godine 1903. Carlo Marchesetti objavljuje pregled do tada poznatih gradina u knjizi *I Castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia*.¹⁰⁷ Prva arheološka iskopavanja prapovijesnih lokaliteta u Istri započela su 1883. godine, na željeznodobnoj nekropoli u Bermu (Carlo Moser, Carlo Marchesetti, Andrea Amoroso) i na nekropoli Picugi (Amoroso).¹⁰⁸

Na području Istre do sada je zabilježeno postojanje tristotinjak¹⁰⁹ prapovijesnih gradinskih naselja. Početak naseljavanja kreće u ranom brončanom dobu, veći dio gradinskih naselja datira se u srednje brončano doba, a tek ih se tridesetak pouzdano pripisuje željeznodobnim Histrima koji su nastanjivali prostor Istre do rijeke Raše. Unutar granica današnje Općine Vrsar – Orsera, bilježimo pet sigurnih brončanodobnih gradinskih naselja – Vrsar, Jugovac, Monte Ricco, Gradina i Glavica, uz lokalitet na otoku sv. Juraj kao šestu potencijalnu gradinu.

1. Gradina/Geroldia

Smještaj: k. o. Gradina, današnje selo Gradina
Kota: 130.5 m n. v.
Koordinate: 45° 09' 37.0826" N, 13° 41' 08.0703" E

Slika 22. Gradina - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja.

106 Buršić-Matijašić 2007, 69.
107 Marchesetti 1903.
108 Mihovilić 2014, 10. Detaljna povijest istraživanja gradina i nekropola dostupna je u Buršić-Matijašić 2007, 69–88 i Mihovilić 2014, 8–21.
109 Buršić-Matijašić 2007; Blečić Kavrur 2024, 33.

Znakovit je naziv današnjeg sela Gradina smještenog na brežuljku na kojem je u prapovijesti postojalo naselje utvrđeno kamenim zidinama (slike 20, 21 i 22). Bedemi od velikih kamenih blokova koji su okruživali naselje dobro su sačuvani s jugozapadne strane. Ante Šonje objavio je podatak, koji je dobio od mještana, o groblju ili grobovima usječenim u stijenu jugoistočno od Gradine, prema Limskom zaljevu.¹¹⁰ Josip Višnjić je 2022. godine istraživao srednjovjekovnu Gradinu te je prilikom tih istraživanja pronašao i brončanodobnu keramiku.¹¹¹ Godine 2019. i 2020. u okviru projekta ArchaeoCulTour istražen je tumul na brežuljku Milovići, udaljen oko 600 m od Gradine, za koji se smatra da je bio mjesto pokapanja brončanodobne elite upravo ovoga gradinskog naselja.¹¹²

Gradina se kao gradinsko naselje spominje u arheološkoj literaturi: Šonje (1966), Mihovilić (1987), Buršić-Matijašić (2007), Mihovilić (2014).

2. Vrsar/Orsera

Smještaj: k. o. Vrsar

Kota: 54 m n. v.

Koordinate: 45° 09' 03.2582" N, 13° 36' 23.5552" E

Brežuljak na kojem je smješteno današnje naselje Vrsar (slike 23 i 24) bilo je naseljeno od prapovijesti. Šonje je zabilježio ulomke brončanodobnih posuda na nekoliko lokacija: u ulici koja vodi od crkve prema istočnim gradskim vratima¹¹³ i “kod doma kulture i iz parka nasuprot poduzeća Neon”.¹¹⁴ Zbog intenzivne gradnje tijekom povijesti, ostaci prapovijesne gradine na brežuljku više nisu vidljivi.

Vrsar se u arheološkoj literaturi spominje kao prapovijesno gradinsko naselje: Šonje (1966), Buršić-Matijašić (2007).

Slika 23. Položaj Vrsara na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 24. Vrsar: a) ortofotografija iz 2017. godine, b) ortofotografija iz 1968. godine (Geoportal).

3. Monte Ricco / Sv. Martin / S. Martino

Smještaj: k. o. Vrsar, oko 1.2 km od morske obale

Kota: 77.8 m n. v.

Koordinate: 45° 09' 24.3535" N, 13° 37' 35.9244" E

Gavanov vrh kao naziv lokaliteta za Monte Ricco predlaže Šonje 1960-ih godina¹¹⁵ (tal. *ricco* prevodi kao ‘gavan’).¹¹⁶ Carlo Marchesetti navodi da gradina ima sačuvane megalitičke zidine (veliĉine blokova od 1 do 2 m), a u svojim manjim probnim istraživanjima pronašao je prapovijesnu i rimsku keramiku te životinjske kosti i rogovlje.¹¹⁷ Prapovijesni lokalitet velikim je dijelom uništen već u rimsko doba, podizanjem rimske građevine koja se protezala na čitavom vrhu brežuljka (slike 25, 26 i 27).¹¹⁸ Šonje spominje da je oko 1924. godine uništena prapovijesna

¹¹⁰ Šonje 1966, 308.

¹¹¹ Usmeno priopćenje Josipa Višnjića iz 2024. godine.

¹¹² Vidi poglavlje o tumulima u ovoj knjizi.

¹¹³ Šonje 1966, 318.

¹¹⁴ Buršić-Matijašić 2007, 269.

¹¹⁵ Šonje 1966, 318.

¹¹⁶ Prema Hrvatskom jeziĉnom portalu https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFhvXhQ%3D (5. svibnja 2024.) definicija gavana jest:
1. u narodnoj predaji bogat ĉovjek, ali grub i nemilosrdan prema siromašnima, nezabožac
2. pejor. onaj koji mnogo ima; bogatun.

¹¹⁷ Marchesetti 1903, 98, 115; Marchesetti 1908, 190.

¹¹⁸ Za rimsko razdoblje na Monte Riccu vidi poglavlje o antici.

Slika 25. Položaj Monte Ricca na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 26. Monte Ricco: a) ortofotografija iz 2017. godine, b) ortofotografija iz 1953. godine

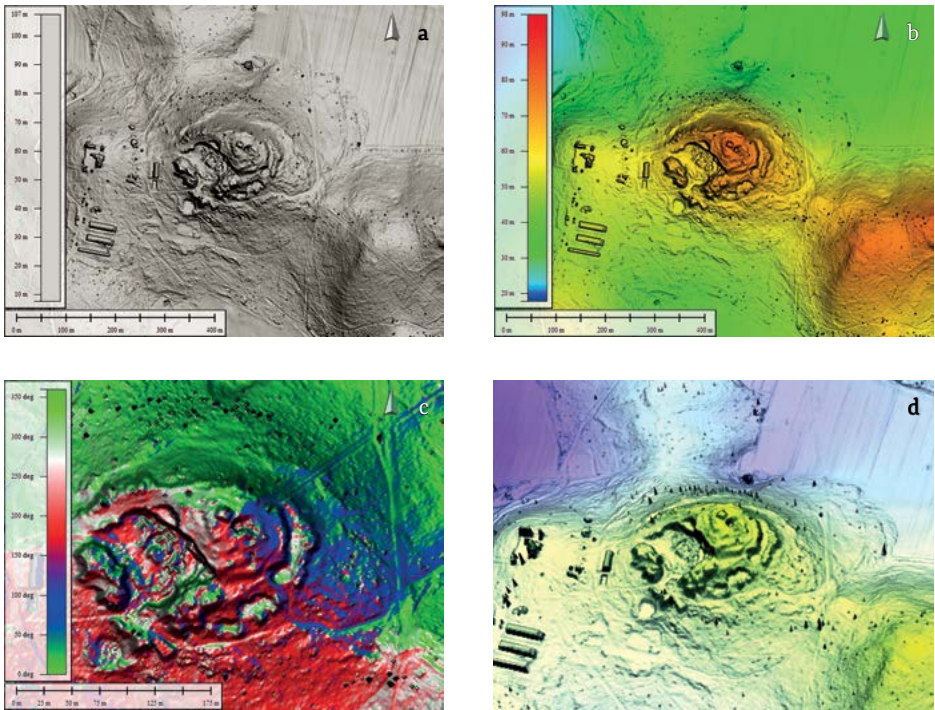

nekropola na južnoj strani brežuljka djelovanjem kamenoloma za koji 1964. napominje da je još uvijek u upotrebi.¹¹⁹ Još jedan dio lokaliteta uništen je gradnjom vodospreme 1960-ih godina.

Kao prapovijesna gradina spominje se u znanstvenoj literaturi: Marchesetti (1903), Šonje (1966), Buršić-Matijašić (2007), Mihovilić (2014), Buršić-Matijašić (2020).

Nova arheološka istraživanja na lokalitetu započela su 2014. godine i još su u tijeku. Zidine prapovijesne gradine uništene su većim dijelom zbog djelovanja kamenoloma, ali i već u antici kada su pojedini kameni blokovi poslužili za gradnju temelja rimske vile. Danas je niz blokova širine oko 1 m još uvijek vidljiv na

119 Šonje 1966, 318; Šonje 1964, 94–95; Mihovilić 2014, 88.

Slika 27. Monte Ricco - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja.

najjužnijoj terasi brežuljka, izvan vanjskog perimetra rimske vile te bi mogao predstavljati jedini očuvani ostatak prapovijesnih zidina.

Tijekom istraživanja u razdoblju od 2014. do 2024. godine¹²⁰ nisu pronađene prapovijesne strukture, a prapovijesni nalazi pronađeni su u poremećenim stratigrafskim jedinicama, pomiješani zajedno s rimskim nalazima. Jedini konteksti s isključivo ili gotovo isključivo prapovijesnom keramikom jesu sloj tamnosmeđeg, gotovo crnog tla koji je mjestimično sačuvan neposredno iznad vapnenačke matične stijene te zapune prirodnih udubina u matičnoj stijeni (slika 28). Do danas su obrađeni keramički nalazi istraženi u sklopu projekta RAT-ROPH – Rimske preobrazbe prapovijesnih gradina u Istri i kataloški objavljeni 2020. godine u monografiji *Monte Ricco kraj Vrsara* urednice Klare Buršić-Matijašić.¹²¹ Među dijagnostičkim keramičkim ulomcima izdvajaju se ravna i ravna profilirana dna, trokutaste ručke, trokutaste ručke sedlastog presjeka, trokutaste ručke s

Slika 28. Monte Ricco, Sonda II, SJ 34.

120 Istraživanja na Monte Ricco provodila su se u sklopu projekata RAT ROPH 2014.-2018. (voditeljica Klara Buršić-Matijašić), ArchaeoCulTour 2018.-2021. (voditelj Robert Matijašić), jednogodišnjih projekata koje financira Općina Vrsar – Orsera (voditelj Robert Matijašić), a trenutno se provode u sklopu projekta RoLand 2024.-2027. (voditelj Davor Bulić).

121 Buršić-Matijašić 2020.

Slika 29. Monte Ricco, dijagnostički ulomci keramike.

pločastim završetkom, “x” ručke, koljenaste ručke, jezičaste drške, jezičaste drške ukrašene utiskivanjem prsta, dijelovi tronožaca uključujući i noge tronožaca; od ukrasa tipične su plastične trake, plastične trake s otiscima prstiju, potkovičaste aplikacije, bradavice, horizontalne kanelure, barbotin (slika 29).¹²²

Iako Buršić-Matijašić brončanodobne nalaze s Monte Ricca svrstava u rano brončano doba, s obzirom na to da su oblici i tipovi dijagnostičkih ulomaka istovjetni onima s ostalih gradina u okolici datiranim u srednje brončano doba (Mukaba i Glavica u Općini Vrsar – Orsera, ali i Monkodonja kraj Rovinja), skloniji smo i brončanodobno naselje na Monte Riccu datirati također u srednje brončano doba. Iako se radiokarbonski datumi iz konteksta poput zapuna prirodnih udubina (manjih jama) u matičnoj stijeni mogu s pravom smatrati nepouzdanima, valja napomenuti da dva datuma (Tablica 1) iz istog konteksta SJ 39 ukazuju na to da se i gradinsko naselje na Monte Riccu može datirati okvirno između 1870. i 1420. pr. Kr., što je istovremeno s naseljem na gradini Mukabi. Jedan datum dobiven je na životinjskom zubu 1863 – 1564 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; Beta – 500322), drugi na životinjskoj kosti 1612 – 1417 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA – 23568). Treći datum iz istog konteksta jest dosta mlađi, iznosi 1197 – 933 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; Beta – 500323), odgovarao bi željeznom dobu, no do sada na lokalitetu nije uočen niti jedan nalaz koji bi se mogao pripisati tom razdoblju.

4. Jugovac/Jugovaz/Montegon/Montigun

Smještaj: k. o. Vrsar, brežuljak neposredno iznad Kapetanove stancije

Kota: 56.5 m n. v.

Koordinate: 45° 08' 31.77" N, 13° 36' 59.26" E

Na povijesnoj međuratnoj talijanskoj topografskoj karti (Istituto geografico militare di Firenze, 1 : 25.000, pretisak Geografski institut JNA, 1950.) brežuljak na kojem se nalazi prapovijesna gradina označen je kao *Montegon*, a u njegovu podnožju, s južne strane jest zaselak Iugovac, danas Kapetanova stancija (slike 30, 31 i 32). Carlo Marchesetti donosi podatak o gotovo potpuno uništenoj gradini “presso i casolari di Jugovaz”.¹²³ Boris Bačić početkom 1970-ih godina izvještava o vrlo slabo sačuvanom prapovijesnom naselju te ga datira u brončano i starije željezno doba.¹²⁴

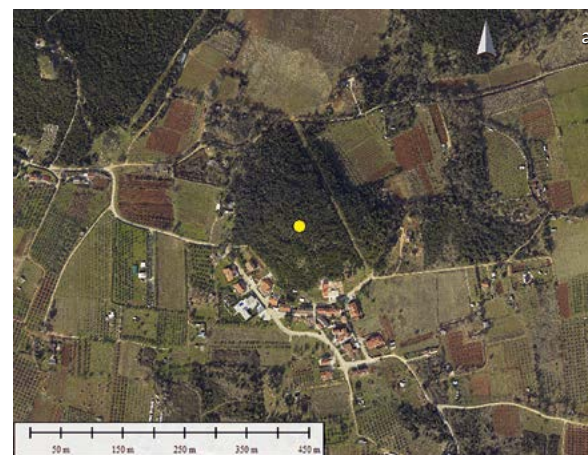
Slika 30. Položaj Jugovca na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

¹²² Buršić-Matijašić 2020.

¹²³ Marchesetti 1903, 99.

¹²⁴ Buršić-Matijašić 2007, 267.

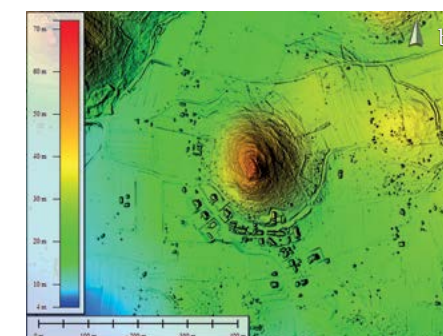
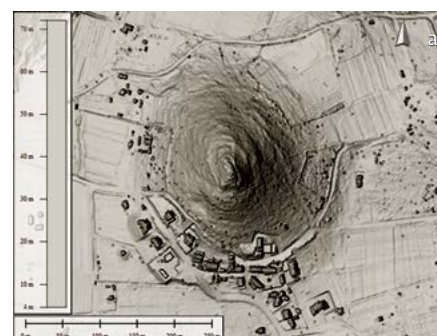
Slika 31. Jugovac: a) ortofotografija iz 2017. godine, b) ortofotografija iz 1953. godine

Kao prapovijesna gradina spominje se u znanstvenoj literaturi: Marchesetti (1903), Buršić-Matijašić (2007), Buršić-Matijašić (2020).

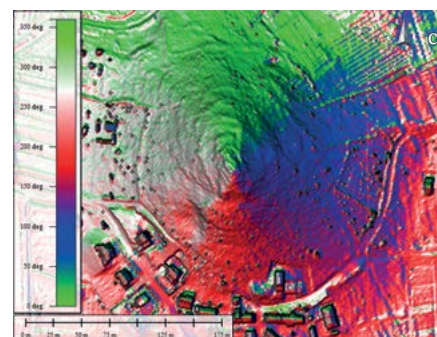
Kao dio znanstvenog projekta ArchaeoCulTour – Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar, u travnju 2019. otvorili smo dvije male probne sonde. Sonda 1 istraжена je na zaravnatoj terasi gradine, dok je manja Sonda 2 iskopana na vrhu brežuljka.

Sonda 2, veličine 1 × 1 m, otvorena je preko suhozidne konstrukcije u obliku slova L (slika 33), no neposredno ispod 10 – 20 cm šumskoga humusa, u kojem je pronađeno tek nekoliko manjih nedijagnostičkih ulomaka keramike, naišli smo na nekoliko velikih kamenih blokova smještenih jedan uz drugi te nije bilo moguće nastaviti iskopavanje.

U Sondi 1 (slika 34), veličine 1 × 5 m, izdvojeno je nekoliko stratigrafskih jedinica: ispod guste trave s tankim humusom istraжена je SJ 1 crvenosmeđe tlo s dvjema koncentracijama nepravilnog kamenja, zatim SJ 2 tamnosmeđe tlo s vrlo učestalim nepravilnim kamenjem (klastna potpora), SJ 3 red nepravilnog kamenja koji se protezao poprečno preko sonde u dužini od 1 m (mogući suhozid?), SJ 4 zaravnjena vapnenačka matična stijena. U odnosu na probne sonde na gradinama Glavica i Mukaba, na Jugovcu je prikupljeno izrazito malo nalaza. Uglavnom je riječ o vrlo fragmentiranom keramičkom posuđu iz SJ 1

Slika 32. Jugovac - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba.

i SJ 2. Od malobrojnih dijagnostičkih ulomaka možemo izdvojiti tri ravna profilirana dna, dva ulomka trbuha posude ukrašena plastičnom trakom (rebrom) te trokutastu ručku, trokutastu ručku s pločastim završetkom i jezičastu dršku, tipične za brončano doba Istre (slika 35).

Slika 33. Jugovac, Sonda 2, suhozidna struktura.

Slika 34. Jugovac, Sonda 1: a) sonda prije početka iskopavanja, b) SJ 2, c) SJ 3 i 4.

Slika 35. Jugovac, Sonda 1, dijagnostički ulomci keramike iz SJ 2.

5. Glavica

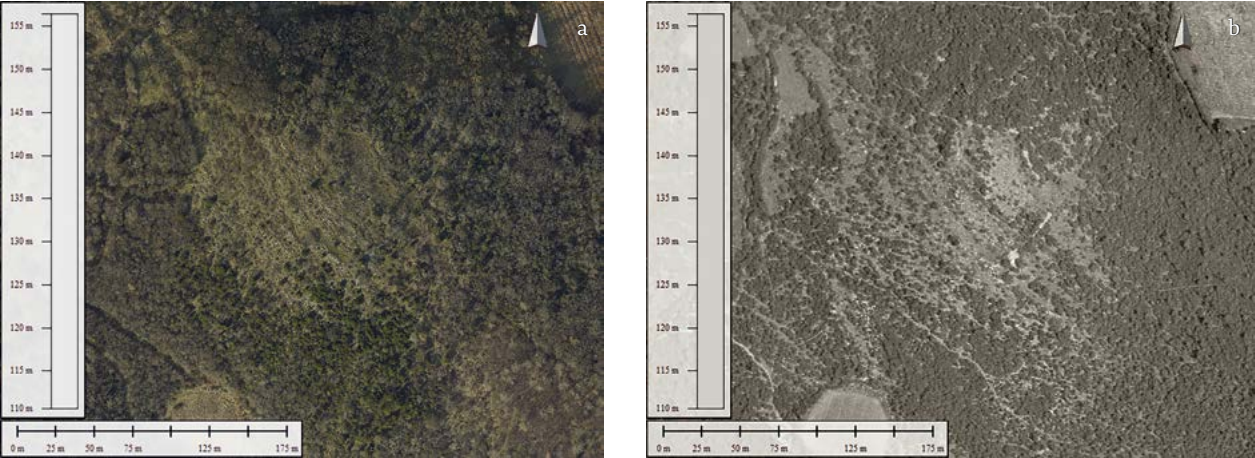
Smještaj: k. o. Gradina, oko 600 m sjeverozapadno od sela Kloštar i oko 1200 m južno od sela Marasi
Kota: 145 m n. v.
Koordinate: 45° 08' 47.4483" N, 13° 42' 34.5333" E

Gradinsko naselje uočeno je prvi put na LiDAR-u 2017. godine (slike 36, 37 i 38) te je prilikom obilaska terena 2018. godine, u okviru projekta ArchaeoCulTour, pronađeno nekoliko ulomaka prapovijesne keramike. Iste godine istražena je mala probna sonda,¹²⁵ a cilj je bio na lokalitetu ustanoviti stratigrafski slijed, odnosno gradinu поближе datirati.

Oblik gradine, odnosno rasprostiranje njenih zidina prati konfiguraciju terena te je izdužen u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Duljina vanjskih zidina iznosi oko 260 m, a još jedan zid istog usmjerenja, duljine oko 90 m, dijeli gradinu na gornji zaravnjeni plato i nižu terasu. S njene jugoistočne strane, do gradine vodi oko 55 m dug i oko 7 m širok put flankiran s obje strana suhozidom, na čijim se krajevima nalaze dvije male četvrtaste strukture, uz same zidine gradine. I suhozidi i četvrtaste strukture odaju dojam da su dio prapovijesnog gradinskog kompleksa. U neposrednoj blizini gradine vidljivo je još nekoliko suhozidnih struktura, od kojih pojedine sežu do njenih zidina, međutim nije sasvim jasno jesu li iz istog razdoblja kao i gradina. Sjeverozapadno od gradine uočavaju se zidovi povijesne stancije, danas napuštene i zarasle vegetacijom, a zabilježene u 19. st. u Franciskanskom katastru.

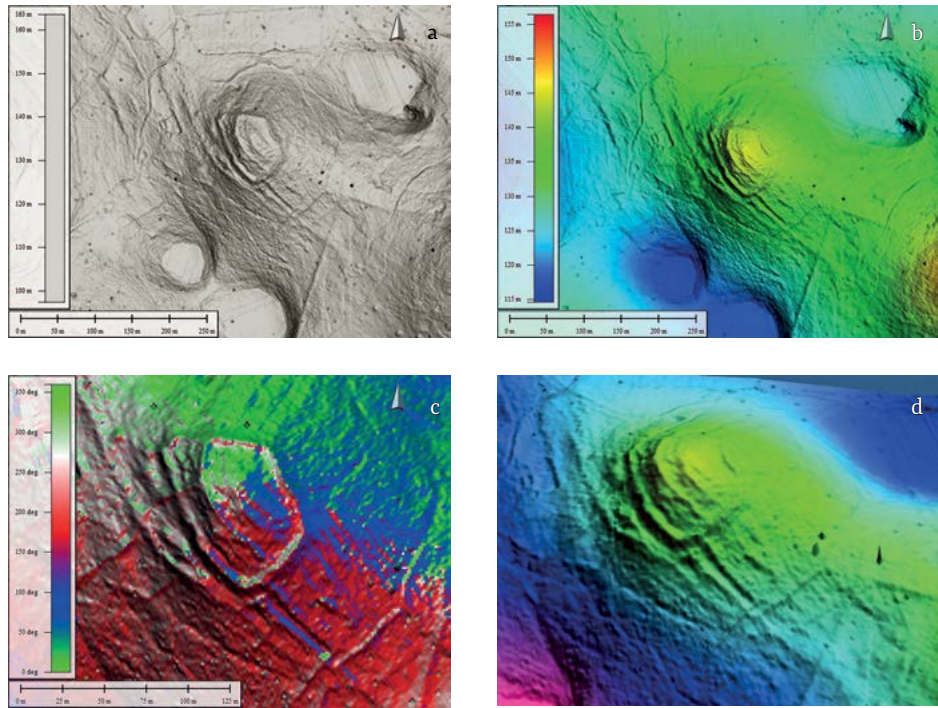
Slika 36. Položaj Glavice na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 37. Glavica: a) ortofotografija iz 2017. godine, b) ortofotografija iz 1968. godine (Geoportal).

125 U istraživanju sudjelovale su Katarina Gerometta, Sara Popović, Dolores Matika i Katarina Šprem.

Slika 38. Glavica – LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja.

Slika 39. Glavica, probna sonda.

S obzirom na to da je već prilikom obilaska terena uočeno da se na većim dijelovima gornjeg platoa gradinskog naselja na površini vidi matična stijena, odlučili smo otvoriti probnu sondu veličine 3 × 2 m (slika 39) na mjestu gdje je bilo vidljivo vanjsko lice prapovijesnih zidina, i to unutar zidina prapovijesnoga naselja, jer je tu bila najveća vjerojatnost da je ostao sačuvan barem dio stratigrafskoga slijeda lokaliteta, i to tako da zahvaća i manji dio zidina prema unutrašnjosti naselja. Ustanovljeno je da su zidine građene od poslaganih kamenih blokova koji čine vanjska lica zidina između kojih se nalazi nakupina nepravilnog manjeg kamenja (slika 40). Uz stratigrafske jedinice koje čine urušenje zidina (SJ 2), samih zidina *in situ* (dobro je sačuvan jedan red zidina /SJ 6/, sagrađen iznad matične stijene /SJ 5/) te površinskog sloja s travom i tankim humusom (SJ 1), izdvojene su još dvije stratigrafske jedinice; jednu čini crvenosmeđe tlo sa sitnim kamenjem (SJ 3), a drugu tamnije, smeđe tlo s kamenjem (SJ 4) unutar pukotina matične stijene.¹²⁶ Upravo je u tim dvjema stratigrafskim jedinicama pronađena najveća količina keramičkih ulomaka i životinjskih kostiju. Preliminarnom analizom dijagnostičkih ulomaka keramičke lončarije ustanovljeno je da su oni karakteristični za brončano doba Istre. Među obodima najčešći su oni zaobljeni i izvijeni zaobljeni, a pojavljuju se i zaravnjeni te *a corona*. Uočena su samo dva tipa dna: ravno i ravno profilirano. Ističu se tipovi ručki i drški koje brončanodobnu lončariju Istre čine prepoznatljivom: jezičaste drške, jezičaste drške ukrašene utiskivanjem prsta te drške četvrtastog presjeka, trakaste trokutaste ručke i trokutaste ručke sa zaobljenom pločicom. Pronađena je i jedna noga tronošca. Među ukrasima zastupljeni su: kanelure, linearni urezi,

Slika 40. Glavica, bedem.

plastično rebro, plastične trake, plastične trake s otiskom prsta, bradavice i kombinacije ukrasa te barbotin (slika 41). Prikupljeno je vrlo malo životinjskih ostataka (60), najzastupljenija vrsta je domaće govedo (*Bos taurus*), a slijede ovikapridi (*Ovis/Capra*), zatim svinja (*Sus sp.*), divlja svinja (*Sus scrofa*) i ovca (*Ovis aries*).¹²⁷ Dobivena su dva radiokarbonska data (Tablica 1) na životinjskim zubima iz SJ 4: 1742 – 1537 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-23562) i 1505 – 1397 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; Beta – 514024), prema kojima je naselje na Glavici živjelo okvirno između 1750. i 1400. pr. Kr., što odgovara srednjem brončanom dobu u Istri.

Slika 41. Glavica, dijagnostički ulomci keramike.

6. Mukaba/Moncalvo

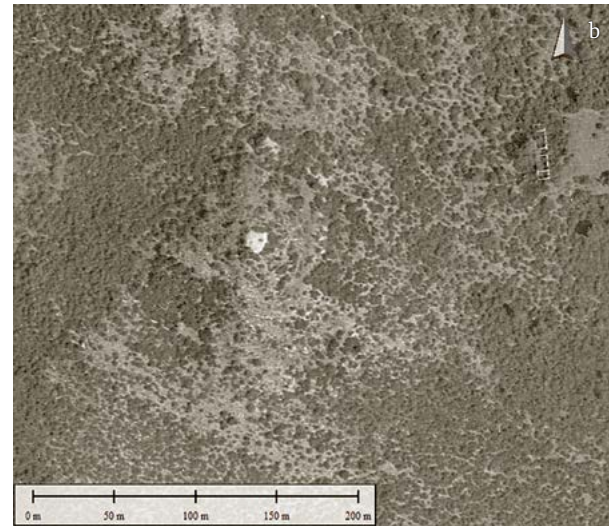
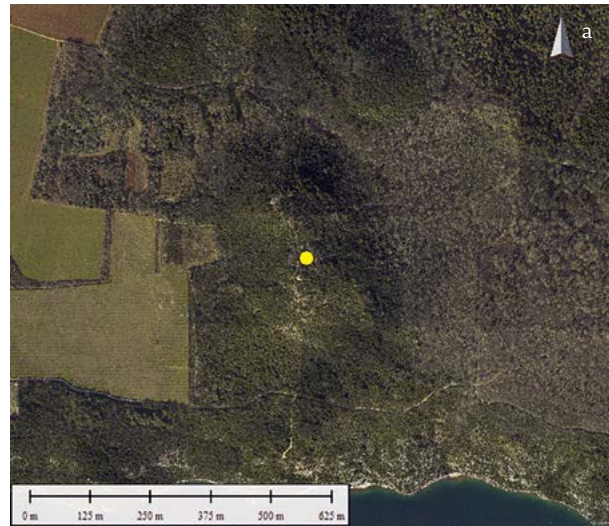
Smještaj: k. o. Vrsar i k. o. Lim, oko 300 m sjeverno od obale Limskoga zaljeva
Kota: 121.7 m n. v.
Koordinate: 45° 08' 20.6932" N, 13° 39' 15.1320" E

Iznad sjeverne strane Limskoga zaljeva nalazi se brežuljak s dva vrha. Gradinsko naselje smješteno je u šumi, na južnom vrhu brežuljka (slike 42, 43 i 44) s kojeg se pruža pogled na veći dio Limskoga zaljeva.¹²⁸ Već Carlo Marchesetti početkom

¹²⁷ Barbir 2019a.

¹²⁸ Za tumule na istom nalazištu vidi poglavlje o tumulima u ovoj knjizi.

Slika 42. Položaj Mukabe na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

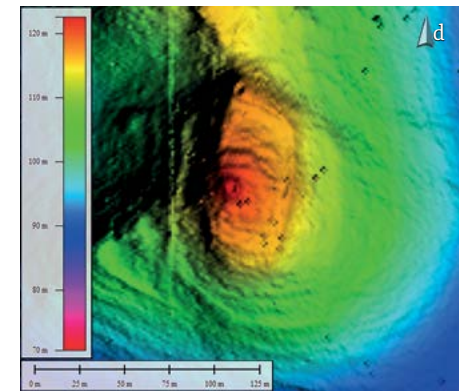
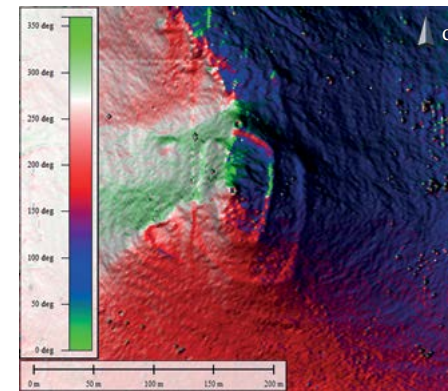
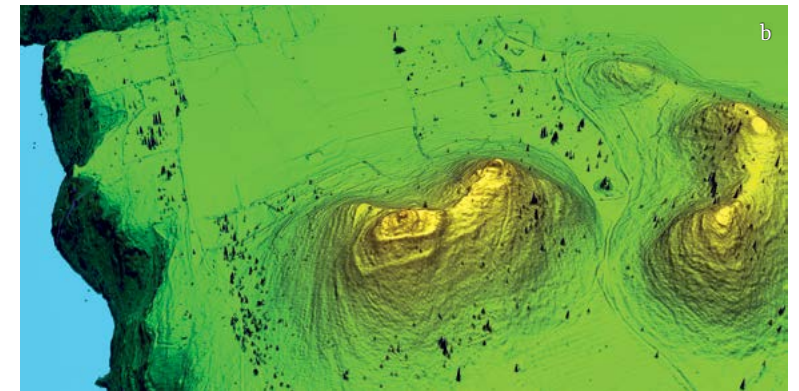
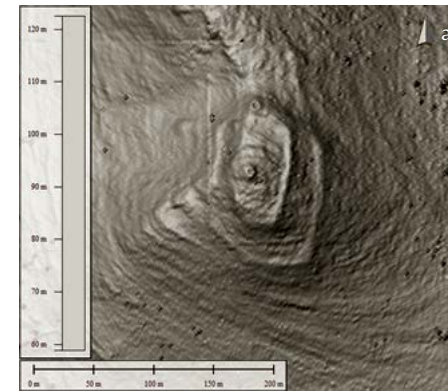

Slika 43. Mukaba: a) ortofotografija iz 2017. godine, b) ortofotografija iz 1953. godine.

20. stoljeća Mukabu spominje kao gradinsko naselje.¹²⁹ Prilikom provedbe projekta RAT-ROPH: Rimskodobne preobrazbe i ponovna uporaba prapovijesnih gradina u Istri 2015.¹³⁰ godine obišli smo lokalitet i utvrdili postojanje dvostrukog obruča zidina prapovijesnog naselja, a na površini mjestimično je bila vidljiva bronča-nodobna keramika. Uz ruševine prapovijesnih zidina, na terenu su bile vidljive i dvije kružne gromače, jedna na sjevernim zidinama, a druga na središnjem platou gradine. Obje su prekopane u svom središnjem dijelu.

Dvostruke zidine prapovijesnog naselja Mukaba prate konfiguraciju terena i izdužene su u pravcu sjever-jug. Gradina je zidinama podijeljena na gornji zaravnjeni plato, površine oko 3000 m², koji okružuje oko 16 m dugačak suhozid bedema koji se, čini se, na jugozapadnoj, najstrmijoj strani prekida u dužini od oko 10 m (zbog guste vegetacije dužinu nije moguće preciznije odrediti). Drugi obruč zidina, dužine oko 335 m, zatvara terase s triju strana brežuljka, a sa sjeverne strane se spaja s gornjim zidinama. Ukupna površina gradine tako iznosi oko 10.000 m².

Godine 2018. u sklopu projekta ArchaeoCulTour – Arheološki krajolik u održivom razvoju turizma Općine Vrsar provedeno je prvo probno iskopavanje.¹³¹ Istražena je probna sonda veličine 3 × 2 m (slika 45), smještena na gornjem platou gradine, s unutrašnje strane sjevernih zidina. Ispod površinskog sloja šumskog humusa s malo sitnog kamenja (SJ 1 i SJ 2) istražen je sloj tamnosmeđeg tla s

Slika 44. Mukaba – LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja.

Slika 45. Mukaba, probna sonda iz 2018. godine (istočni profil dužine 3 m).

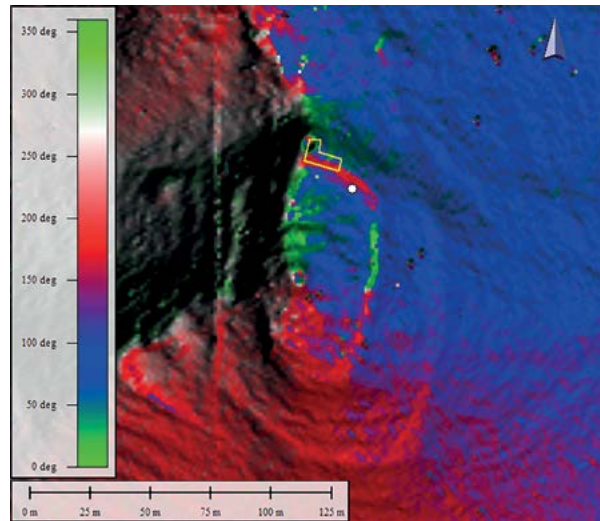

Slika 46. Mukaba, ulomci lončarije.

¹²⁹ Marchesetti 1903, 99.

¹³⁰ Buršić-Matijašić 2020.

¹³¹ U iskopavanju 2018. sudjelovale su Sara Popović, Katarina Šprem i studenti arheologije.

Slika 47. Mukaba, žuto – sonda iz 2021./2022, bijelo – lokacija sonde iz 2018.

Slika 48. (gore desno) Mukaba, sjeverne zidine.

kamenjem, koje vjerojatno predstavlja urušenje zidina (SJ 3 i SJ 4), s velikom količinom ulomaka keramičke lončarije i životinjskih kostiju. U zapuni u prirodnom udubljenju u vapnenačkoj matičnoj stijeni (SJ 5) pronađena je manja količina keramičkih ulomaka.¹³²

Preliminarna analiza dijagnostičkih keramičkih ulomaka pokazuje tipologiju kakva je uočena i na gradinama Glavici i Monte Riccu. Česti su zaobljeni, izvijeni zaobljeni i zaravnjeni obodi. Karakteristični su ravno i ravno profilirano dno. Tipovi ručki i drški: jezičaste drške, jezičaste drške ukrašene utiskivanjem prsta, drške četvrtastog presjeka, trakaste ručke, trakaste trokutaste ručke, trokutaste ručke sa zaobljenom pločicom uobičajeni su i najindikativniji za srednje brončano doba Istre. Također su prepoznatljivi i dijelovi tronožaca. Među ukrasima najzastupljeniji su barbotin i kanelirani barbotin, linearni urezi, plastična rebra, plastične trake (ravne i zaobljene), plastične trake s otiskom prsta, bradavice, kombinacije ukrasa (slika 46).

U probnoj sondi prikupljeno je nešto više od 700 fragmenata životinjskih kostiju i zuba. Determinacija uzoraka pokazala je nizak broj vrsta (6), od kojih su najzastupljeniji ovikapridi (*Ovis/Capra*) i domaće govedo (*Bos taurus*). Slijede jelen (*Cervus elaphus*) i svinja (*Sus sp.*) te srna (*Capreolus capreolus*) i vuk/pas (*Canis sp.*), koji su slabo zastupljeni. Tragovi mesarenja ukazuju na to da su životinjski ostaci prehrambeni otpadci.¹³³

Iz probne sonde datirana su četiri životinjska zuba koji su dali datume: 1519 – 1422 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; Beta – 514025), 1518 – 1420 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-23563), 1532 – 1421 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-235664) i 1878 – 1614 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-23565). Prema radiokarbonskim datumima (Tablica 1), naselje na Mukabi živjelo je okvirno između 1880. i 1420. pr. Kr., istovremeno s naseljima na Monte Riccu i Glavici, odnosno tijekom srednjega brončanog doba.

Istraživanja na Mukabi nastavljena su 2021. i 2022. godine, kada se započelo s iskopavanjem istočne polovice kružne gromače na sjevernim zidinama te manji dio zidina neposredno uz gromaču (slika 47). Prilikom obilaska lokaliteta 1972. godine Boris Bačić gromaču je interpretirao kao grobni humak.¹³⁴ Istražene su stratigrafske jedinice koje obuhvaćaju površinski humusni sloj (SJ 1), zatim naizmjenično kaotično nesortirano kamenje i tlo (SJ 2, SJ 3, SJ 4) te suhozidi od manjeg kamenja (SJ 5) i velikih pravilnih kamenih blokova (SJ 6, SJ 9). Iako smo tek počeli

razgrađivati ovaj dio zidina, preliminarni rezultati iskopavanja ukazuju na to da gromača ipak ne predstavlja tumul, već kompleksnu strukturu bedema, možda jedan od ulaza u prapovijesno naselje (slika 48). Niska vegetacija i humusni sloj skinuti su i sa sjevernog dijela zidina, neposredno uz istraživanu kružnu gromaču. Istražene su SJ 10, SJ 11, SJ 13 i SJ 15 – tlo s nesortiranim nepravilnim kamenjem od gotovo crne do svjetlosmeđe boje te suhozidna konstrukcija SJ 12. Od nalaza ustanovljena je veća količina tipične brončanodobne keramike, kakva je prethodno prikupljena u probnoj sondi iz 2018., te životinjske kosti.

7. Sv. Juraj / San Giorgio

Smještaj: k. o. Vrsar, lokalitet na najvećem otoku vrsarskog akvatorija, smještenom neposredno uz luku

Kota: 37 m n. v.

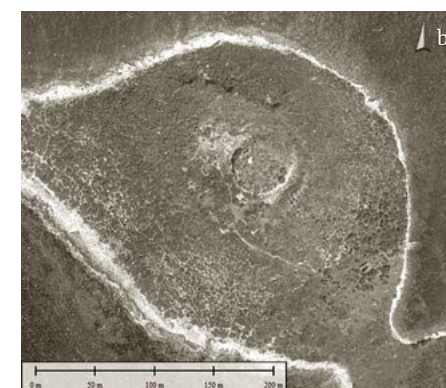
Koordinate: 45° 09' 01.2960" N, 13° 35' 36.3489" E

Mogućnost postojanja gradinskog naselja na otoku Sv. Jurju spominje se u nekoliko publikacija o Vrsaru, međutim bez podataka o nalazima (slike 49, 50 i 51).¹³⁵

Tijekom projekta ArchaeoCulTour, 2021. godine obišli smo otok i na njegovu sjevernom vrhu pronašli ulomke lončarije prapovijesne fature. Zbog izrazite fragmentiranosti i degradiranosti nije ih bilo moguće preciznije datirati. Moguće je da je i ovaj brežuljak bio gradinsko naselje tijekom brončanog i/ili željeznog doba. S obzirom na to da je kamenolom uništio veći dio brežuljka (proteže se skroz

Slika 49. Položaj prapovijesnog lokaliteta na Sv. Jurju na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 50. Sv. Juraj: a) ortofotografija iz 2017. godine, b) ortofotografija iz 1953. godine.

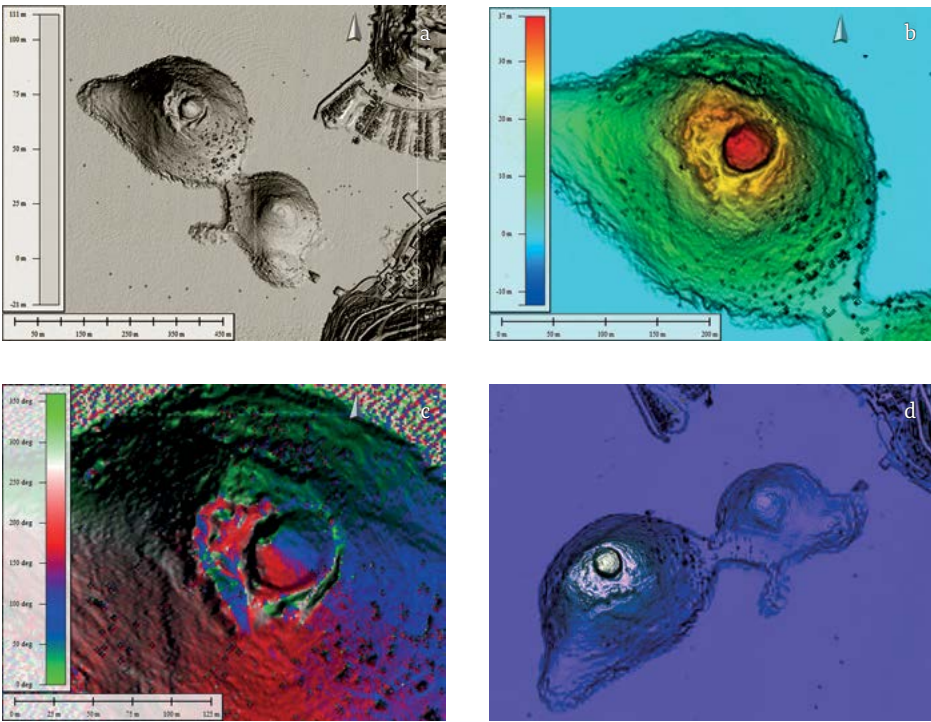
¹³² Popović 2018.

¹³³ Barbir 2019b.

¹³⁴ Buršić-Matijašić 2007, 295–296.

¹³⁵ Milić, Sadrić 2013, 21–24.

Slika 51. Sv. Juraj - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja.

uokolo vrha), ako su i postojale, zidine danas više nisu sačuvane. Da su nekada postojale, mogle bi ukazivati gromače koje su danas vidljive na ovom dijelu otoka, međutim s obzirom na to da su obrasle vegetacijom, nije bilo moguće utvrditi radi li se možda o nakupinama kamenja nastalim djelovanjem kamenoloma.¹³⁶

Tablica 1. Radiokarbonski datumi gradinskih naselja

Gradina	Materijal	Kontekst nalaza	Broj laboratorijskog uzorka	Nekalibrirani datumi prije sadašnjosti
Glavica	Životinjski zub	Glavica 2018, sonda I (probna sonda), sj 4	Beta – 514024	3170 +/- 30 BP
Glavica	Životinjski zub	Glavica 2018, sonda I (probna sonda), sj 4	DeA-23562	3363 +/- 35 BP
Mukaba	Životinjski zub	Mukaba 2018, sonda 1 (probna sonda), sj 4	Beta – 514025	3210 +/- 30 BP
Mukaba	Životinjski zub	Mukaba 2018, sonda 1 (probna sonda), sj 2	DeA-23563	3208 +/- 31 BP
Mukaba	Životinjski zub	Mukaba 2018, sonda 1 (probna sonda), sj 3	DeA-235664	3213 +/- 32 BP
Mukaba	Životinjski zub	Mukaba 2018, sonda 1 (probna sonda), sj 4	DeA-23565	3416 +/- 39 BP
Monte Ricco	Životinjski zub	Monte Ricco, sonda II, sj 39	Beta – 500322	3390 +/- 30 BP
Monte Ricco	Životinjska kost	Monte Ricco, sonda II, sj 39	DeA-23568	3228 +/- 44 BP
Monte Ricco	Životinjski zub	Monte Ricco, sonda II, sj 39	Beta – 500323	2880 +/- 30 BP

136 Za antičke nalaze na otoku vidi poglavlja o antici u ovoj knjizi.

4.3. Tumuli

Tumul se definira kao nadgrobni humak od kamenja ili zemlje.¹³⁷ Na prostoru Istre karakteristične su kamene gomile koje se nazivaju još i gromačama, od kojih one smještene na vrhovima brežuljaka i njihovim padinama te na uzvisinama nedaleko od prapovijesnih gradinskih naselja (gradina ili kasteljera) često predstavljaju nadgrobne spomenike brončanodobnih stanovnika Istarskoga poluotoka.¹³⁸

Prva iskopavanja prapovijesnih tumula na području Istre započinju krajem 19. stoljeća, kada Carlo Marchesetti istražuje tumule u okolici Rovinjskog Sela. Marchesetti u svojim obavljenim radovima donosi podatke i o tumulima na ušćima rijeka Mirne i Dragonje, zatim u okolici Kopra, Bala, Vodnjana, Premanture te iznad zapadne obale Raškog kanala.¹³⁹

U najnovijem pregledu brončanodobnih tumula na prostoru hrvatskog dijela Istre, Kristina Mihovilić donosi podatke o 117 nalazišta s tumulima te o drugim oblicima brončanodobnih pokopa na području Istre.¹⁴⁰

Gromače, međutim, ne moraju uvijek predstavljati prapovijesne nadgrobne humke jer one često nastaju i prikupljanjem kamenja radi čišćenja terena za pripremu zemlje za obrađivanje, što je ustanovio već Marchesetti u svojim istraživanjima.¹⁴¹ Na prostoru Općine Vrsar – Orsera tako su primjerice ustanovljene rimskodobne gromače u istočnom dijelu općine, gdje su najbolje sačuvani suhozidi rimske centurijacije.¹⁴² Gromačama se također nazivaju i sve ostale nakupine kamenja nastale čovjekovim djelovanjem, a čija je nekadašnja funkcija bila raznolika, od ostataka prapovijesnih zidina ili rimskih građevina do ne tako davno napuštenih i razrušenih stancija itd.

Uz jedan istraženi grobni humak, onaj na brežuljku Milovići nedaleko od Gradine, na temelju morfologije i smještaja na vrhovima brežuljaka u okolici gradinskih naselja, na prostoru Općine Vrsar – Orsera može se pretpostaviti postojanje većeg broja brončanodobnih tumula. Ovdje donosimo pregled takvih gromača, potencijalnih tumula, koje su već poznate iz literature, zatim onih uočenih prilikom površinskog pregleda terena, onih koje smo prepoznali uz pomoć LiDAR-a te danas nepostojećih (potpuno uništenih) gromača koje su uočene na arhivskim ortofotografijama.

Na terenu, ali i s pomoću LiDAR-a te suvremenih i arhivskih ortofotografija, u prostoru se uočava različito stanje očuvanosti gromača, od kojih su neke gotovo intaktne, najčešće sačuvane do visine od 2 m, dok su druge u većoj mjeri uništene (prekopan čitav središnji dio gromače) ili samo djelomično prekopane.

Gromače poznate iz literature:

1. Milovići / Milević vrh / Milovci / Monte Milevi / Milojev vrh

Smještaj: k. o. Gradina, između sela Gradina i Marasi
Kota: 146 m n. v.
Koordinate: 45° 09' 42" N, 13° 41' 37" E

137 <http://struna.ihj.hr/search-do/?q=tumul&naziv=1&polje=0#container> (17. travnja 2024.)
138 Iznimka je kasnoantička grobnica pod tumulom nedaleko od Škicina. Marušić 1973; Mihovilić 2022, 15–30.
139 Marchesetti 1892, 255, 258; Marchesetti 1903, 72–77, 94, 103–104; Buršić-Matijašić 2007, 14; Mihovilić 2022, 19–21. O povijesti istraživanja tumula u Istri v. Mihovilić 2022, 15–30.
140 Mihovilić 2022, 181–282; navode se podaci o istraženim grobnim tumulima i neistraženim potencijalnim tumulima.
141 Marchesetti 1903, 149; Mihovilić 2022, 21.
142 Detaljnije o tome v. poglavlje o centurijaciji i naseljavanju ruralnog područja u antici u ovoj knjizi.

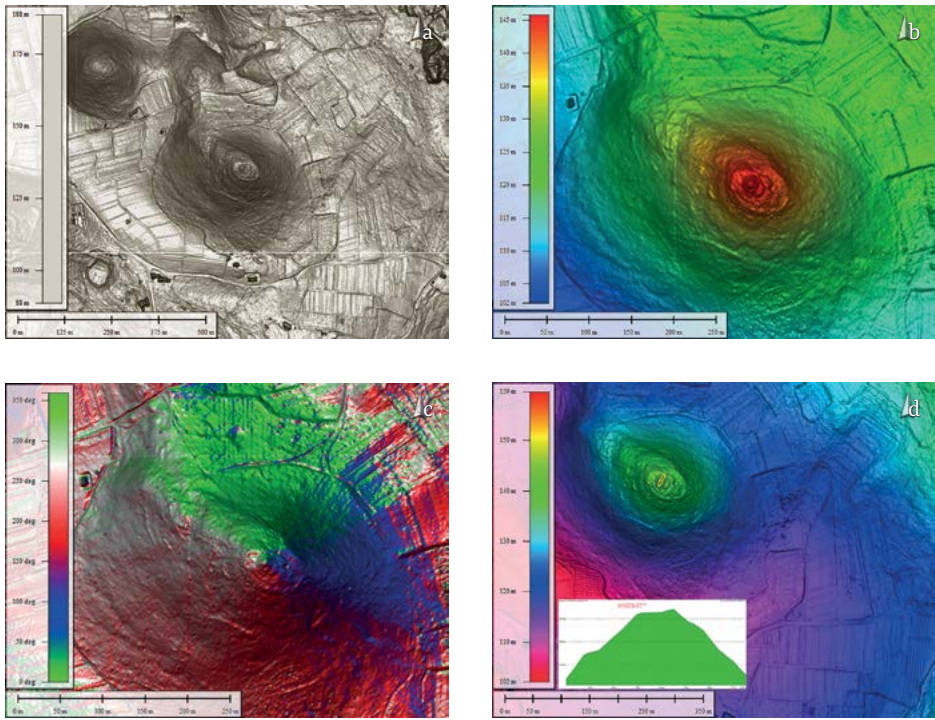
Slika 52. Položaj Milovića na topografskoj karti, unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 53. Položaj gromače na brežuljku Milovići a) ortofotografija iz 2017. godine, u odnosu na selo Marasi, b) ortofotografija iz 1968. godine.

Slika 54. Milovići - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromače.

Na vrhu brežuljka Milovići, oko 600 m istočno od gradinskog naselja Gradina nalazi se gromača promjera oko 10 m i visine oko 1 m (slike 52, 53 i 54). Prekopana je djelomično.

Tumul je zabilježen u literaturi: Buršić-Matijašić (2003), Buršić-Matijašić (2007), Buršić-Matijašić (2020), Sadrić (2013), K. Mihovilić (2022).

Kamenu gomilu na brežuljku Milovići 2013. zabilježio je Tomislav Sadrić te ju je interpretirao kao tumul.¹⁴³ Gromača je jasno vidljiva na ortofotografiji te na osjenčanom modelu terena iz 2017. godine. Prilikom terenskog pregleda 2018.

143 Sadrić 2013.

Slika 55. Milovići: podjela gromače na kvadrante A, B, C i D (podloga ortofotografija iz 2017. godine).

Slika 56. Fotografija gromače na Milovićima nakon čišćenja vegetacije.

na vrhu brežuljka evidentirana je kamena gomila prekrivena gustom travom i mjestimično niskim raslinjem. Istraživanje kamene gomile provedeno je 2019. i 2020. kao dio projekta ArchaeoCulTour – Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar.¹⁴⁴

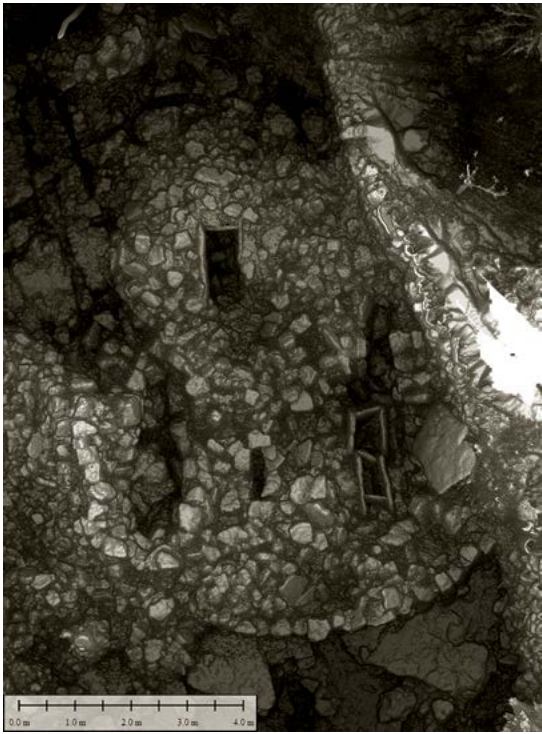
Površina gromače podijeljena je na četiri segmenta, tj. kvadrante A, B, C i D (slika 55). Tumul je mjestimično devastiran, najviše u kvadrantu B, gdje je prokopan do matične stijene (slika 56). U udubini oko koje je bilo izbačeno kamenje pronađen je jedan ljudski zub i skupina keramičkih ulomaka; moguće je da se na ovom mjestu nalazio grob koji je potpuno uništen.

Potrebno je napomenuti da ni u jednom grobu nije pronađen cjeloviti ljudski kostur te da su kosti loše sačuvane, često vrlo fragmentirane te izmještene iz prvotnog položaja, često i zbog bioturbacija (krtovine).

Tumul čine dva kruga s djelomično sačuvanim vijencima od kamenog zida. Unutar vijenaca smještene su grobnice oko kojih je poslagano veće kamenje (slike 57 i 58).

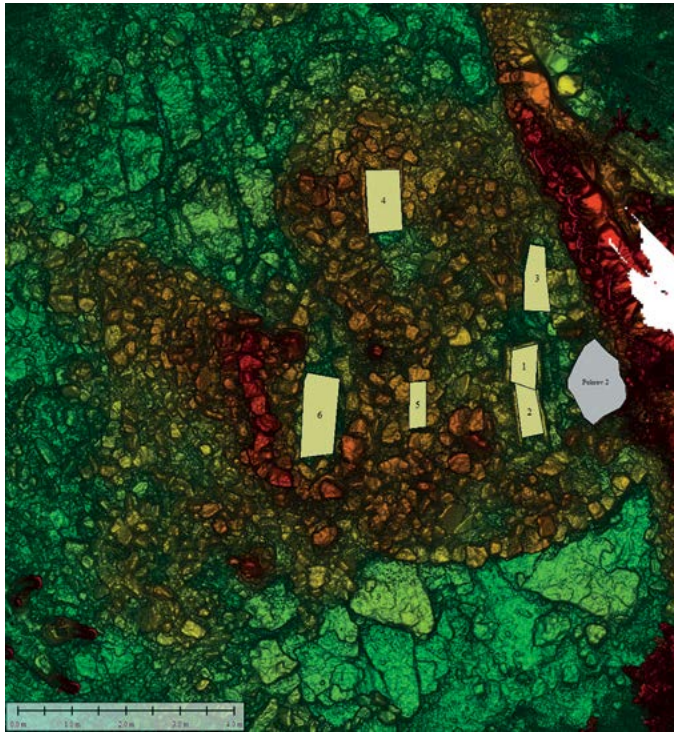
Iznad grobnica nalazi se struktura od nabacanog većeg i manjeg kamenja. Tumul je položen na zaravnjenu površinu matične stijene oblikovane kao niski stožac, tako da se središte tumula nalazi na najvišoj točki vrha brežuljka. Na

144 Voditeljica istraživanja bila je Katarina Gerometta, a u istraživanju sudjelovali su Robert Matijašić (voditelj projekta), Giovanni Boschian, Katarina Šprem, Dolores Matika, Dea Ivašić, Leo Šiletić te studenti arheologije sveučilišta u Puli i Zagrebu.

Slika 57. (gore) Osjenčani digitalni model površine s vidljivim grobnicama.

Slika 58. (gore desno) Osjenčani digitalnom modela površine hipsometrijskom ljestvicom boja s označenim grobnicama.

jugozapadnoj četvrtini, uz rub kvadranta C tumul je preslojen kasnijim suhozidom.

Tijekom 2019. godine istražene su tri gotovo intaktne grobnice u kvadrantu C. Grob 1 i Grob 2 čine kamene škrinje, dok je Grob 3 sagrađen od suhozida.

Grob 1 (slike 59 i 60) čini kamena škrinja od dviju paralelnih ploča dužih stranica 75 cm i 90 cm, koje se na jugozapadnoj strani naslanjaju na Grob 2, a na sjeveroistočnoj strani između njih uglavljena je kraća kamena ploča dimenzije 43,2 cm. Škrinja nema svoju pokrovnu ploču, ali ju je na jugoistočnom kraju malim dijelom prekrivala masivna pokrovna kamena ploča koja je prekrivala čitav Grob 2. U Grobu 1 pronađeno je tek nekoliko keramičkih ulomaka¹⁴⁵ i jedna jantarna perla (slika 61). U kamenoj škrinji pokopana je mlađa odrasla osoba, kostur je fragmentiran i sačuvan je u manjoj mjeri.¹⁴⁶ Analizom dvaju ljudskih zuba iz SJ 15 dobiveni su radiokarbonski datumi 1951 – 1764 cal BC (94,3 % vjerojatnosti;

Slika 59. Grob 1 i Grob 2 (prekriven kamenom pločom).

¹⁴⁵ Sve keramičke nalaze iz tumula Milovići te antropološku analizu Groba 5 detaljno je obradila Ivona Pilinger u svom završnom radu *Brončanodobni tumul Milovići kraj Gradine*, obranjenom 2023. na Odsjeku za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Puli te će analize biti objavljene naknadno.

¹⁴⁶ Antropološke analize koje su u tijeku provodi dr. sc. Mario Novak na Institutu za antropologiju u Zagrebu. Ovdje donosimo njegovo kratko usmeno priopćenje o preliminarnim rezultatima analiza.

Slika 60. Grobovi 1 i 2 nakon podizanja pokrovne ploče.

Slika 61. Jantarna perla iz Groba 1.

Slika 62. Grob 1 i 2 u kamenim škrinjama i Grob 3 unutar suhozida.

DeA-30666) i 1425 – 1270 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; Beta – 583303) koji ukazuju na to da je u grobu naknadno mogla biti pokopana još jedna osoba.

Grob 2 (slike 59 i 60) čini kamena škrinja od dviju paralelnih ploča, dužih stranica 104 cm i 112 cm, i između njih uglavljenih kraćih ploča, stranica 35 cm i 40,3 cm. Škrinja je bila pokrivena masivnom, nepravilnom kamenom pločom veličine 160 cm × 110 cm. U škrinji su pokopane jedna odrasla muška osoba i jedno dijete, a od nalaza bio je prisutan samo jedan nedijagnostički ulomak keramike brončanodobne fature. Analizom dvaju ljudskih zuba iz SJ 17 i SJ 18 dobiveni su radiokarbonski datumi 2014 – 1772 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-30668) i 2121 – 1779 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-30665).

U neposrednoj blizini grobova 1 i 2, ali izvan kamenih škrinja, pronađen je ljudski zub datiran u 1506 – 1405 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-30671).

Grob 3 (slika 62) smješten je između kamenih suhozida koji se protežu prema grobovima 1 i 2. U grobu su pronađene najmanje dvije odrasle osobe i dijete, prikupljeno je više malih keramičkih ulomaka i jedna jantarna perla. Iz Groba 3, SJ 20, datirana su dva ljudska i jedan životinjski zub. Analizom ljudskih zuba dobiveni su datumi 1607 – 1412 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-30670) i 1497 – 1302 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-30669). Datum životinjskog zuba jest 2132 – 1829 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-22567).

Grob 4 (slika 58 i 63) čini najveća kamena škrinja u tumulu (djelomično uništena), a to je ujedno i grob s najbogatijim nalazima. Oko škrinje Groba 4 poslagano je kamenje u posebnu kružnu konstrukciju koja djeluje poput manjeg

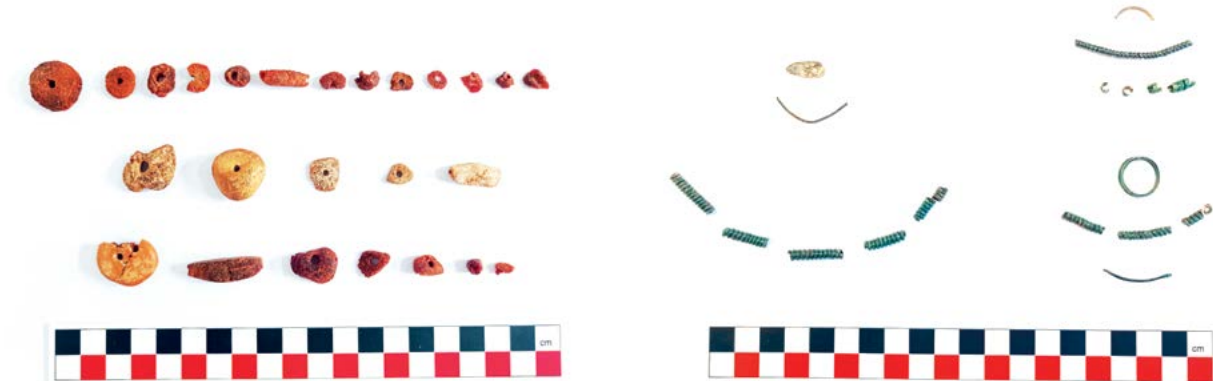
Slika 63. Tumul Milovići, grobovi 1 - 6.

Slika 64. Staklene perle iz Groba 4.

Slika 65. (dolje lijevo) Jantarne perle iz Groba 4.

Slika 66. (dolje desno) Brončani nakit iz Groba 4.

tumula koji je uklopljen u raniju grobnu konstrukciju. Dno kamene škrinje bilo je prekriveno slojem oblutaka. Grob 4 nije imao sačuvanu pokrovnu ploču te je u manjoj mjeri devastiran. U Grobu 4 pokopani su jedna odrasla osoba i jedno dijete. Dva ljudska zuba iz SJ 27 datirana su u 1511 – 1322 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-30664) i 1430 – 1273 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-30667). Stratigrafske jedinice SJ 26 i 27, kojima je kamena škrinja bila zapunjena, razlikovale su se neznatno, u svjetlini i količini sitnog kamenja. Uz više malih, većinom nedijagnostičkih keramičkih ulomaka pronađen je bogati nakit od jantarnih i staklenih perli (većinom su prikupljene iz sita) te dijelovi brončanog nakita. Ukupno su pronađene tri plave staklene perle (slika 64) različitih dimenzija (promjera 11 mm, 8 mm i fragment od 7 mm) u SJ 27. Jantarne perle razlikuju se po obliku i veličini (slika 65), ukupno ih je prikupljeno najmanje 26; pronađeno ih je najmanje 19 u SJ 27, a bilo ih je i više, ali su razmrvljene, u ulomcima milimetarskih veličina, te stoga nije moguće ustanoviti njihov točan broj. Od brončanog nakita ističu se spiralne cjevčice različitog promjera (*saltaleone*), vitice te ulomci brončanih žica i lima (slika 66); pronađene su u SJ 24, 26 i 27.

U kvadrantu C, neposredno uz devastirani kraj škrinje Groba 4, u SJ 26 prikupljeno je nekoliko ljudskih zuba te najmanje 7 jantarnih perli i više sitnih milimetarskih jantarnih ulomaka. U

istom je kvadrantu prikupljen jedan ljudski zub iz SJ 8 te je datiran u 1884 – 1644 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-23566).

Grob 5 (slike 58 i 63) gotovo je intaktan, a čini ga kamena škrinja oko koje je posloženo kamenje ravne gornje površine, i to po jedan veći kamen na kraćim stranama groba i nekoliko (3 – 5) kamena na njegovim dužim stranama. U grobu je pokopana jedna odrasla osoba.¹⁴⁷ Jedan ljudski zub radiokarbonski je datiran u 1739 – 1542 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-42057). Pronađeno je vrlo malo keramičkih ulomaka malih dimenzija te jedna brončana vitica (slika 67).

Pretpostavljamo da se u tumulu mogao nalaziti još najmanje jedan, danas sasvim uništen Grob 6 (kvadrat B; slike 58 i 63) jer je pronađena koncentracija ljudskih kostiju i zuba prema kojima je moguće zaključiti da je u tumulu bilo pokopano još nekoliko odraslih jedinki.¹⁴⁸ Koncentracija ljudskih ostataka pronađena je uz kameni suhozid. Na istom mjestu pronađeno je i više ulomaka keramike. Jedan ljudski zub iz SJ 36 datiran je u 1882 – 1687 cal BC (95,4 % vjerojatnosti; DeA-42056).

Radiokarbonski datumi (Tablica 2) upućuju na to da je tumul bio korišten od prijelaza iz ranog u srednje brončano doba, odnosno tijekom čitavog srednjeg brončanog doba, okvirno od 21./20. st. pr. Kr. do 14./13. st. pr. Krista. Sve su grobnice jednako orijentirane, tj. svojim dužim dijelom položene u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Građene su od kamenih škrinja (Grob 1, Grob 2, Grob 4, Grob 5) ili suhozida (Grob 3, Grob 6?). Oko kamenih škrinja vodoravno je poslagaano kamenje. Kameni vijenac sačuvan je u sjevernom dijelu tumula, izgrađen suhzidno od manjeg kamenja. Arhitektura tumula i radiokarbonski datumi upuću na više faza pokopavanja pod tumul. Prema preliminarnoj antropološkoj analizi ljudskih ostataka, koja je još uvijek u tijeku, u tumulu je pokopano više od deset jedinki uključujući odrasle osobe i djecu.

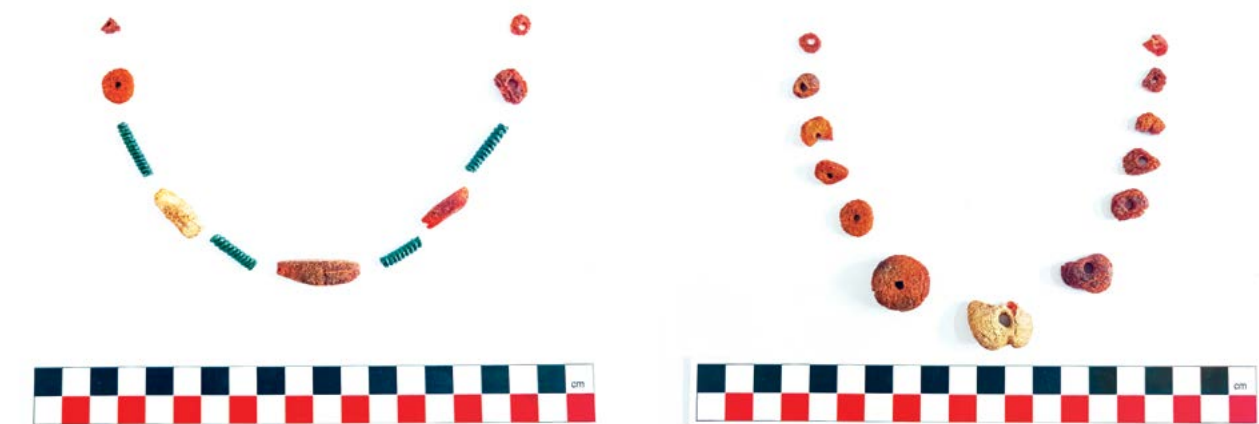
Materijal	Kontekst	Broj pripreme uzorka	Laboratorijski broj uzorka	Nekalibrirani datum prije sadašnjosti
ljudski zub	Milovići, grob 1, SJ 15	-	Beta – 583303	3090 +/- 30 BP
ljudski zub	Milovići, grob 1, SJ 15	I/2706/3	DeA-30666	3535 +/- 31 BP
ljudski zub	Milovići, grob 2, SJ 18	I/2706/2	DeA-30665	3594 +/- 38 BP
ljudski zub	Milovići, grob 2, SJ 17	I/2706/5	DeA-30668	3552 +/- 30 BP
životinjski zub	Milovići, grob 3, SJ 20	I/2285/12	DeA-22567	3612 +/- 40 BP
ljudski zub	Milovići, grob 3, SJ 20	I/2707/1	DeA-30670	3218 +/- 40 BP
ljudski zub	Milovići, grob 3, SJ 20	I/2706/6	DeA-30669	3135 +/- 31 BP
ljudski zub	Milovići, grob 4, SJ 27	I/2706/1	DeA-30664	3199 +/- 30 BP
ljudski zub	Milovići, grob 4, SJ 27	I/2706/4	DeA-30667	3096 +/- 30 BP
ljudski zub	Milovići, SJ 14 (izvan groba, uz grobove 1 i 2)	I/2707/2	DeA-30671	3178 +/- 30 BP
ljudski zub	Milovići, grob 6, SJ 31	I/3375/1	DeA-42056	3455 +/- 29 BP
ljudski zub	Milovići, grob 5	I/3375/2	DeA-42057	3362 +/-26 BP
ljudski zub	Milovići, SJ 8 (izvan groba)	I/2285/11	DeA-23566	3456 +/- 33 BP

Slika 67. Brončana vitica iz Groba 5.

Tablica 2. Tumul Milovići: radiokarbonski datumi s kontekstom datiranog nalaza

147 Pilinger 2023.
148 Pilinger 2023.

Slika 68. Moguća kombinacija ogrlice od jantarnih perli i brončanih cjevčica.

Slika 69. (gore desno) Moguća kombinacija ogrlice od jantarnih perli.

Slika 70. Ulomak keramike ranoga neolitika.

Od nalaza pronađeni su uglavnom mali nedijagnostički ulomci keramike brončanodobne fature, u grobnicama i izvan njih, a od dijagnostičkih ulomaka ističu se trokutaste trakaste ručke tipične za srednje brončano doba Istre, obod *a corona* i dva ulomka tronošca. Među nakitom (slike 68 i 69) ističe se najbogatiji Grob 4, gdje je pronađeno više jantarnih perli raznih oblika (disk, bikonveksne, plosnate, asimetričnog oblika itd.) i veličina, a po jedna jantarna perla pronađena je u Grobu 1 i Grobu 3. Jantarne perle čest su nalaz nakita u brončanodobnim grobovima u Istri (npr. Mušegu, Vrčin, Škicini, Žamnjak, Novi Grad kod Krmeda), a dosadašnje analize istarskih jantarnih perli pokazale su da je jantar baltičkoga podrijetla.¹⁴⁹ U Grobu 4 pronađene su i tri plave staklene perle. Takve su perle u istarskim brončanodobnim tumulima vrlo rijetke, a do sada je bila poznata samo jedna, iz Tumula 9 na Mušegu. Arheometrijske analize istarskih perli nisu još provedene, no na temelju analogija iz Grčke i Italije može se pretpostaviti da su i naše perle import s Egejskog mora ili s Bliskog istoka.¹⁵⁰ Od brončanog nakita najbrojniji su ulomci spiralnih cjevčica (*saltaleone*) i vitice. U tumulu Milovići vrlo su rijetki nalazi životinjskih kostiju i zuba, te je na temelju malog broja nalaza nemoguće interpretirati njihovu funkciju u pogrebnom kontekstu.

Smatra se da su pokojnici pokopani u kamenim grobnim tumulima imali značajnu ulogu unutar brončanodobnih zajednica Istre, odnosno da su predstavljali elitu prapovijesne zajednice. Tome u prilog govori činjenica da su takvi tumuli, pa tako i ovaj, smješteni na strateškim položajima, na vrhovima brežuljaka, koji predstavljaju istaknute točke u krajoliku. Tumul na brežuljku Milovići nalazi se oko 600 m udaljen od prapovijesnog gradinskog naselja Gradina, koje se u literaturi datira u brončano i željezno doba. Razložno je pretpostaviti da su u tumulu pokopani pripadnici elite upravo ovoga utvrđenog naselja.

Ispod tumula, uglavnom među pukotinama matične stijene, u kompaktnom, gotovo crnom tlu pronađeno je nekoliko ulomaka keramičkih posuda ranoga neolitika (slika 70), odnosno kulture *impresso*-keramike, što svjedoči o gradnji tumula na položaju koji je bio korišten već u 6. tisućljeću pr. Kr., iako nam tadašnja funkcija nalazišta zbog male količine nalaza ostaje nepoznanica.

2. Veli Major / Veliki Major / Monte Maggiore

Smještaj: k. o. Gradina, sjeverno od sela Marasi

Kota: 189 m n. v.

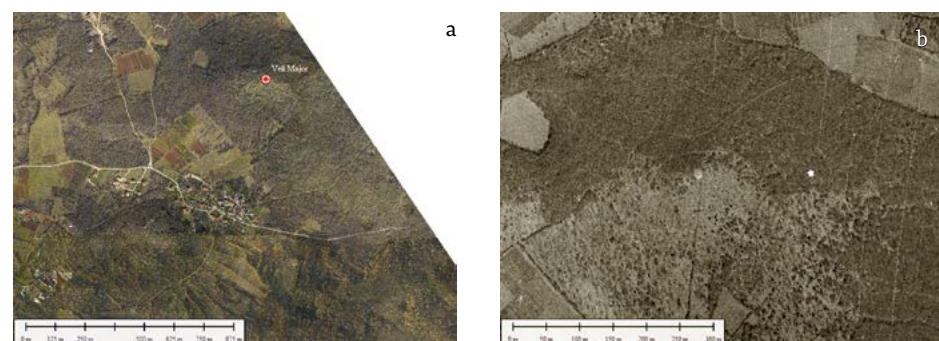
Koordinate: 45° 09' 48" N, 13° 42' 34" E

149 Mihovilić, Teržan 2022, 310–311; Cwalinski, Kaur i Stout 2022, 329–344.

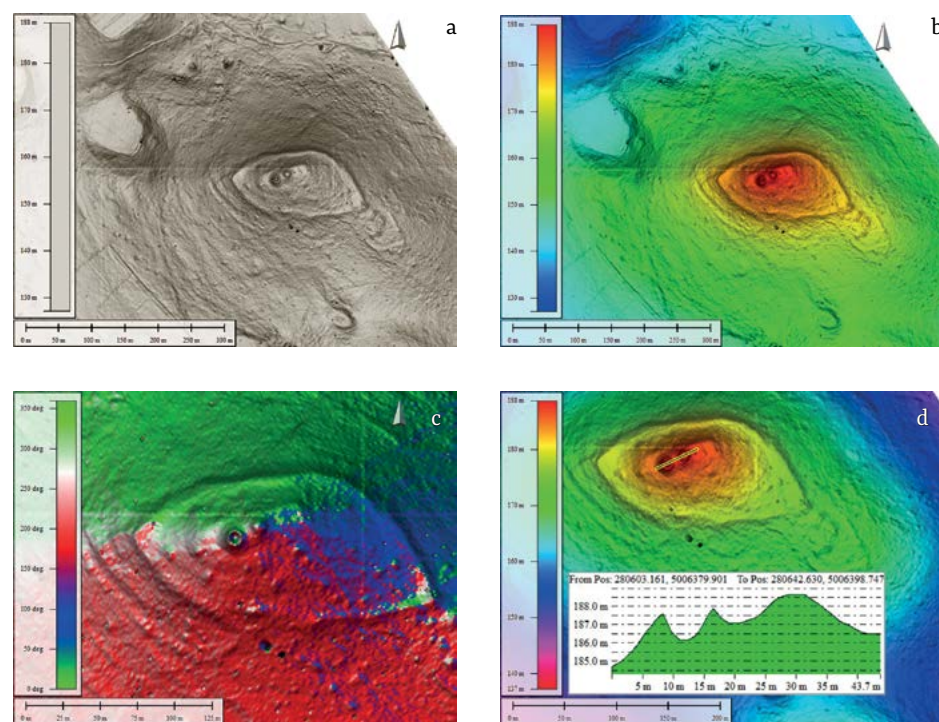
150 Hänsel, Mihovilić, Matošević, Teržan 2022, 61–62, 75.

Slika 71. Položaj Velog Majora na topografskoj karti, unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 72. Položaj gromača na Velom Majoru a) ortofotografija iz 2017. godine, u odnosu na selo Marasi, b) ortofotografija iz 1968. godine.

Slika 73. Veli Major - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromače.

Na vrhu brežuljka nalaze se, jedna uz drugu, dvije kamene gomile promjera oko 15 m i visine oko 2 m (slike 71, 72 i 73). Zapadna gomila u središnjem je dijelu prekopana, a istočna je naizgled cjelovita. Uokolo dviju velikih gromača – vjerojatnih prapovijesnih tumula, nalaze se manje gromače, promjera oko 5 m (vjerojatno nastale kasnijim čišćenjem terena za pripremu zemlje za obradu; s obzirom na smještaj u prostoru koji je premrežen linijama suhozida rimske centurijacije, vjerojatno pripadaju rimskom razdoblju).

Gromače se spominju kao potencijalni tumuli u literaturi: Buršić-Matijašić (2003), Buršić-Matijašić (2007), Buršić-Matijašić (2020), Sadrić (2013), K. Mihovilić (2022).

3. Kamenjak/Camegnac

Smještaj: k. o. Gradina, jugozapadno od sela Marasi

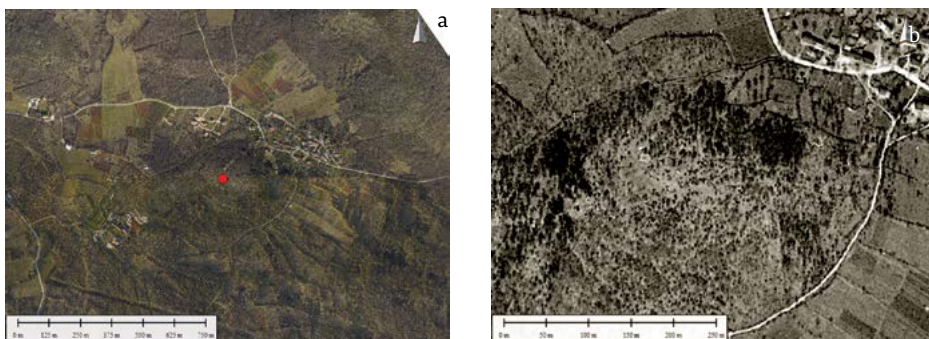
Kota: 160 m n. v.

Koordinate: 45° 09' 26" N, 13° 42' 12" E

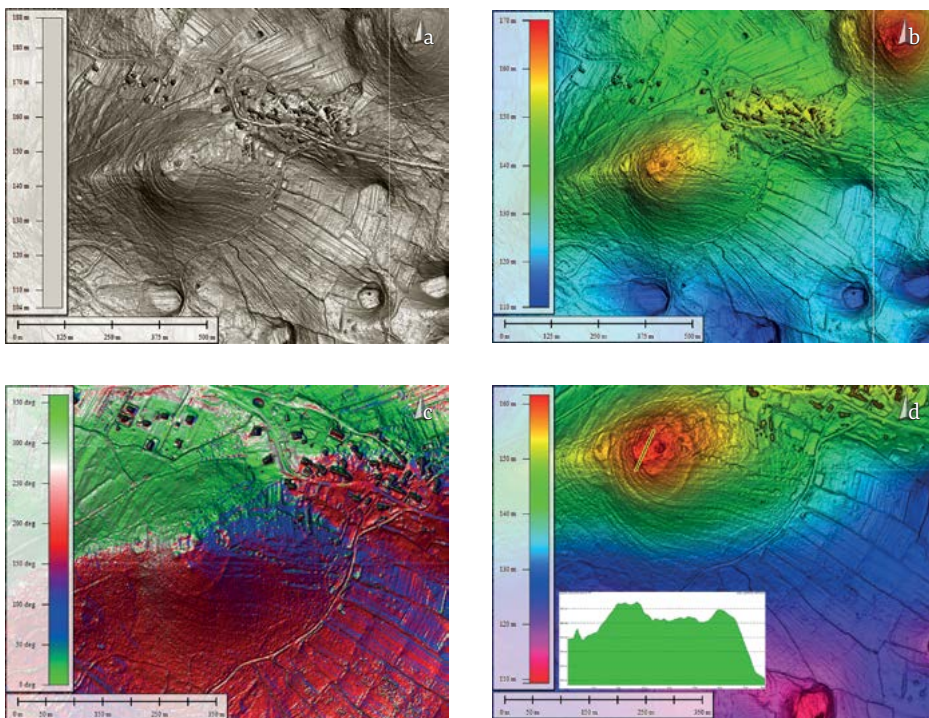
Slika 74. Položaj Kamenjaka na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 75. Položaj gromača na Kamenjaku
a) ortofotografija iz 2017. godine, u odnosu na selo Marasi, b) ortofotografija iz 1968. godine.

Slika 76. Kamenjak - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromače.

Na vrhu uzvisine i na njenim padinama, smještene između dvaju brončano-dobnih gradinskih naselja – oko 1,4 km jugozapadno od Gradine i oko 1,3 km sjeveroistočno od Glavice nalazi se nekoliko kamenih gomila (slike 74, 75 i 76). Najveća je promjera oko 15 m i visine oko 1 m; uokolo se nalazi još nekoliko loše sačuvanih gomila manjih dimenzija.

Gromače se kao potencijalni tumuli spominju u literaturi: Sadrić (2013), Buršić-Matijašić (2020), Mihovilić (2022).

4. Štrovac/Strovac

Smještaj: k. o. Gradina, sjeverno od sela Gradina

Kota: 126 m n. v.

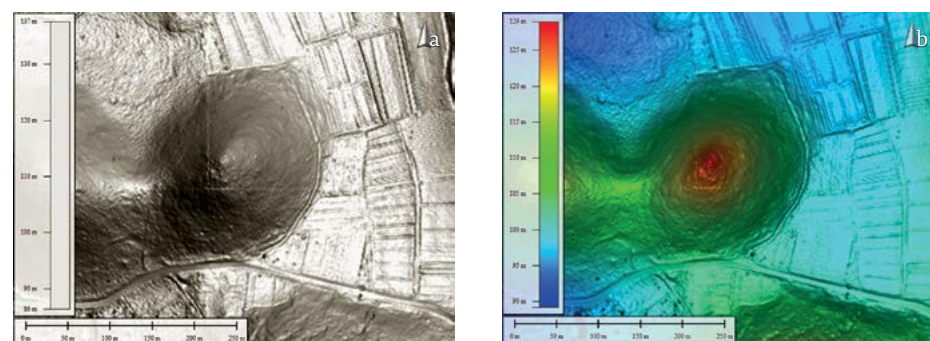
Koordinate: 45° 09' 47" N, 13° 41' 02" E

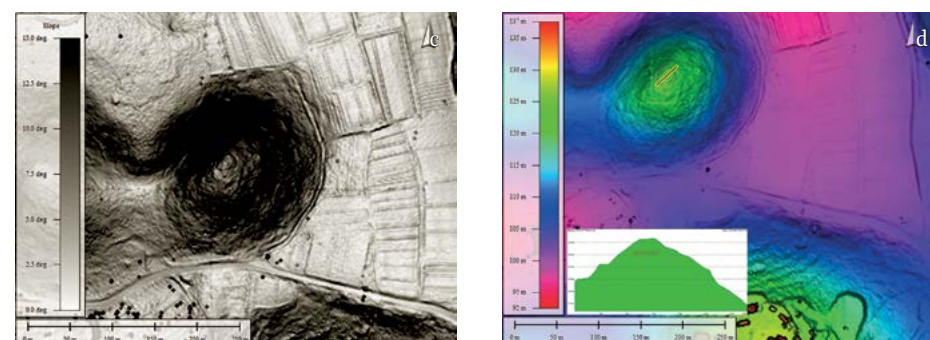
Slika 77. Položaj Štrovca na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 78. Položaj gromače na Štrovcu
a) ortofotografija iz 2017. godine, u odnosu na selo Gradina, b) ortofotografija iz 1968. godine.

Slika 79. Štrovac - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani nagib, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

Na brežuljku oko 330 m sjeverno od prapovijesnog gradinskog naselja Gradina nalazi se naizgled cjelovita kamena gomila (slike 77, 78 i 79), obrasla vegetacijom.

Gromača se kao potencijalni tumul spominje u literaturi: Sadrić (2013), Buršić-Matijašić (2020).

5. Mukaba / Moncalvo / M. Calvo

Smještaj: k. o. Vrsar i k. o. Lim

Kota: Mukaba 1 – 119 m n. v.; Mukaba 3 – 122 m n. v.

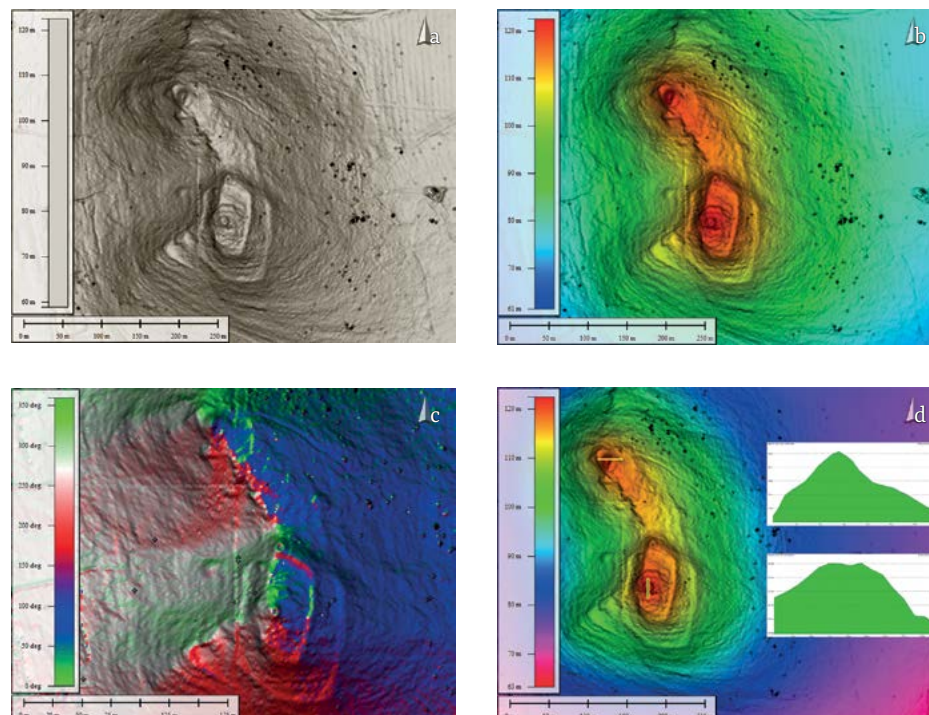
Slika 80. Položaj Mukabe na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 81. Položaj Mukabe na ortofotografiji iz 2017. godine.

Slika 82. Mukaba - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

Koordinate: Mukaba 1 – 45° 08' 25" N, 13° 39' 12" E

Mukaba 3 – 45° 08' 20" N, 13° 39' 15" E

Iznad sjeverne strane Limskoga zaljeva nalazi se brežuljak s dva vrha (slike 80, 81 i 82). Na sjevernom vrhu nalazi se kružna gromača promjera

oko 20 m i visine oko 3 m na kojoj se danas nalazi osmatračnica. Na južnom vrhu nalaze se dvije kružne gromače, promjera 10 – 12 m, visine 2 – 3 m, obje prekopane u sredini te ostaci bedema gradinskog naselja. Južna gromača ima sačuvan vijenac od dvaju redova kamenih blokova. Boris Bačić sve tri kružne gromače smatrao je tumulima.¹⁵¹ Preliminarni rezultati istraživanja dijela sjeverne gromače južnoga vrha, provedenih 2020. – 2022., ukazuju na to da ova gromača vjerojatno predstavlja ulazni dio gradinskog naselja.¹⁵²

Gromače se kao potencijalni tumuli spominju u literaturi: Buršić-Matijašić (1987), Buršić-Matijašić (1997), Buršić-Matijašić (2007), Sadrić (2013), Popović (2018), Buršić-Matijašić (2020), Mihovilić (2022).

Gromača uočena prilikom rekognosciranja 2015./2016. g.:

6. Gradinica

Smještaj: k. o. Gradina, sjeverozapadno od sela Gradina

Kota: 101 m n. v.

Koordinate: 45° 09' 24.1024" N, 13° 41' 00.9586" E

Oko 350 m jugozapadno od prapovijesnog gradinskog naselja Gradina uočena je kamena gomila obrasla vegetacijom (slike 83, 84 i 85).

Slika 83. Položaj Gradinice na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

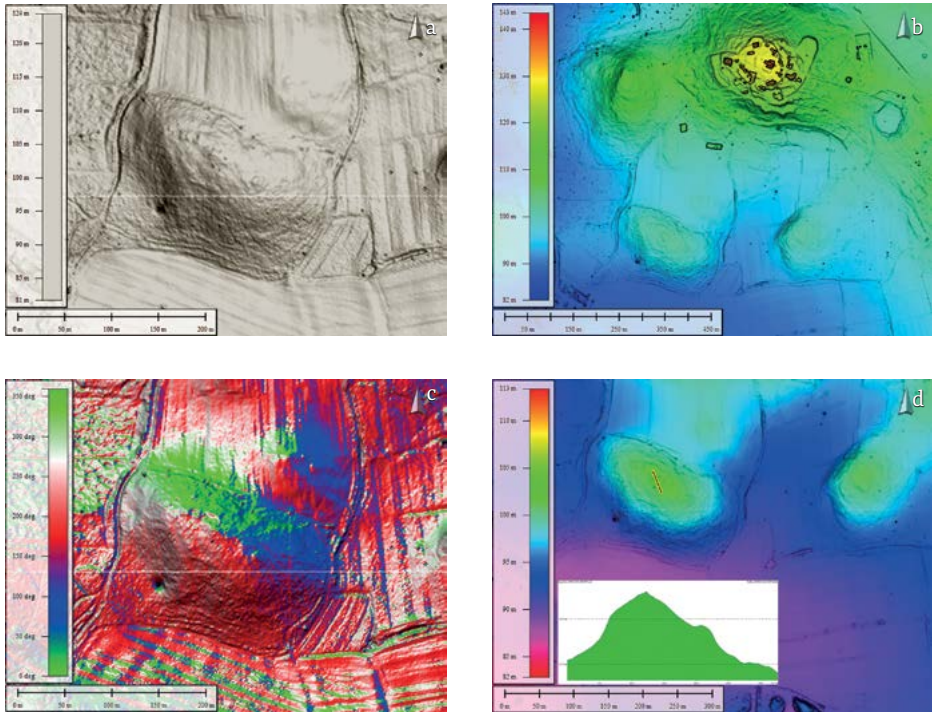

Slika 84. Položaj gromače na Gradinici a) ortofotografija iz 2017. godine, u odnosu na selo Gradina, b) ortofotografija iz 1968. godine.

¹⁵¹ Buršić-Matijašić 2007.

¹⁵² O recentnim istraživanjima na gradini Mukabi v. u ovoj knjizi.

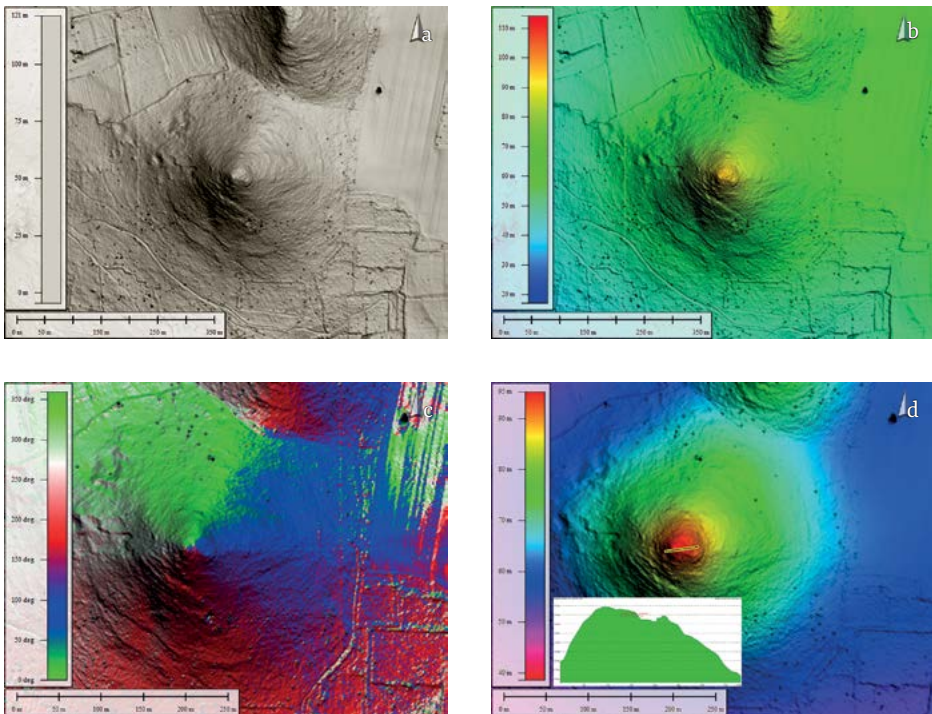
Slika 85. Gradinica - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromače.

Slika 87. Položaj gromača Valdelari na ortofotografiji iz 2017. godine.

Slika 88. Valdelari - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromače.

Gromače prepoznate na LiDAR-u 2017. godine i rekognoscirane:

7. Valdelari / Vandalari / M. Barbolisca

Smještaj: k. o. Vrsar
Kota: 95 m n. v.
Koordinate: 45° 08' 23" N, 13° 38' 33" E
Zapadno od brončanodobnog gradinskog naselja Mukabe, na brežuljku iznad jugozapadnog kraja polja Santa Saba / Valdelari uočava se nekoliko gromača (slike 86, 87 i 88).¹⁵³

Slika 86. Položaj Valdelari na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

8. Biškupovi vrhi / M.ti del Vescovo

Smještaj: k. o. Vrsar
Kote: 112 m n. v.
Koordinate: 45° 09' 01" N, 13° 38' 48" E

Na brežuljku iznad sjeverozapadnog kraja polja Santa Saba / Valdelari nalazi se kamena gomila visine oko 2 m (slike 89, 90 i 91).

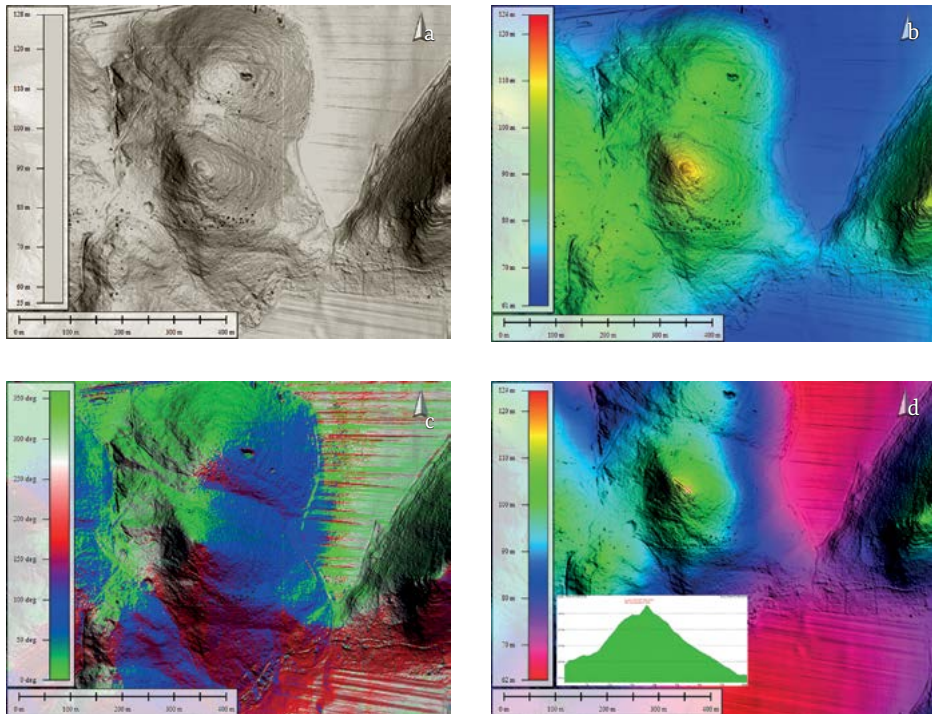
Slika 89. Položaj gromače na Biškupovim vrhima na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

153 Godine 2022. objavljena je monografija *Monkodonja 4*, u kojoj K. Mihovilić donosi podatak iz dopisa N. Kuzmanovića iz 2012. da se na koti 128 m nalaze tumuli.

Slika 90. Položaj gromače na Biškupovim vrhima na ortofotografiji iz 2017. godine.

Slika 91. Biškupovi vrhi - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromače.

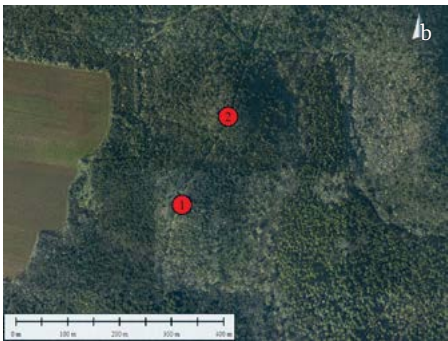
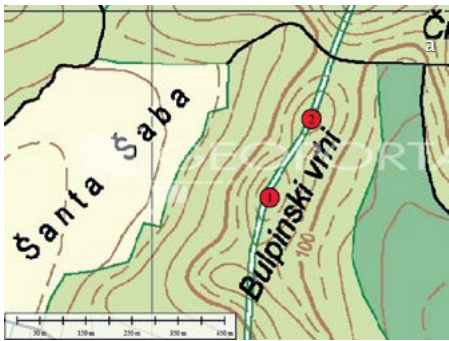

9. Bulpinski vrhi / M.ti di S. Saba

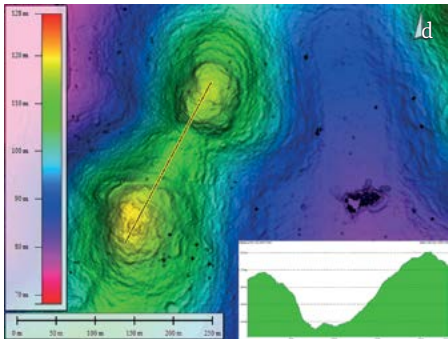
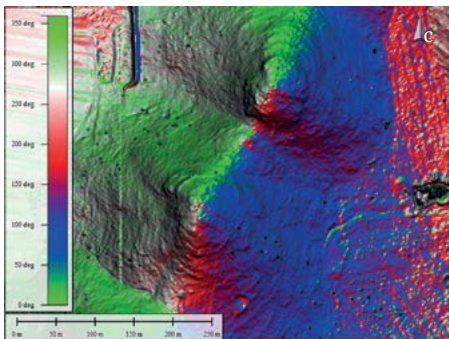
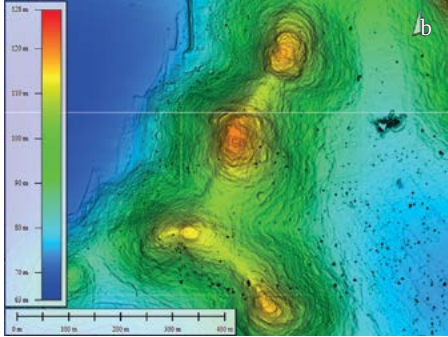
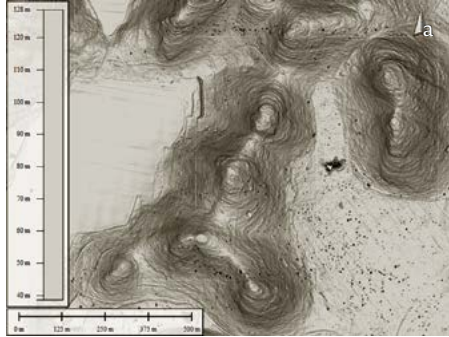
Smještaj: k. o. Lim i k. o. Vrsar
Kote: Bulpinski vrhi 1 – 120 m n. v.; Bulpinski vrhi 2 – 116 m n. v.
Koordinate: Bulpinski vrhi 1 – 45° 08' 45" N, 13° 39' 17" E
Bulpinski vrhi 2 – 45° 08' 50" N, 13° 39' 21" E

Oko 700 m sjeverno od brončanodobnoga gradinskog naselja Mukabe, na brežuljcima iznad istočne strane polja Santa Saba / Valdelari uočavaju se najmanje dvije gromače (slike 92, 93 i 94).

Slika 92. Položaj gromača na Bulpinskim vrhima na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 93. Položaj gromača na Bulpinskim vrhima: a) topografska karta (podloga Geoportal), b) ortofotografija iz 2017. godine.

10. Črni vrh / Monte nero

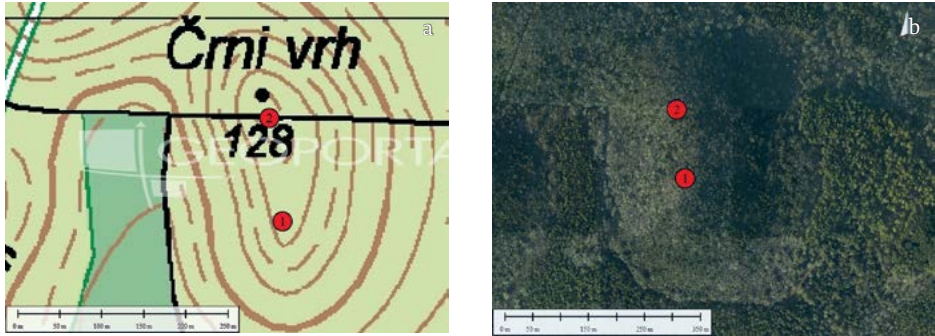
Kote: Črni vrh 1 – 120 m n. v.; Črni vrh 2 – 128 m n. v.
Smještaj: k. o. Lim
Koordinate: Črni vrh 1 – 45° 08' 50" N, 13° 39' 38" E
Črni vrh 2 – 45° 08' 54" N, 13° 39' 37" E

Oko 1 km sjeveroistočno od Mukabe, na brežuljcima iznad sjeverne strane danas pošumljenog predjela Moškati uočavaju se dvije gromače (slike 95, 96 i 97).

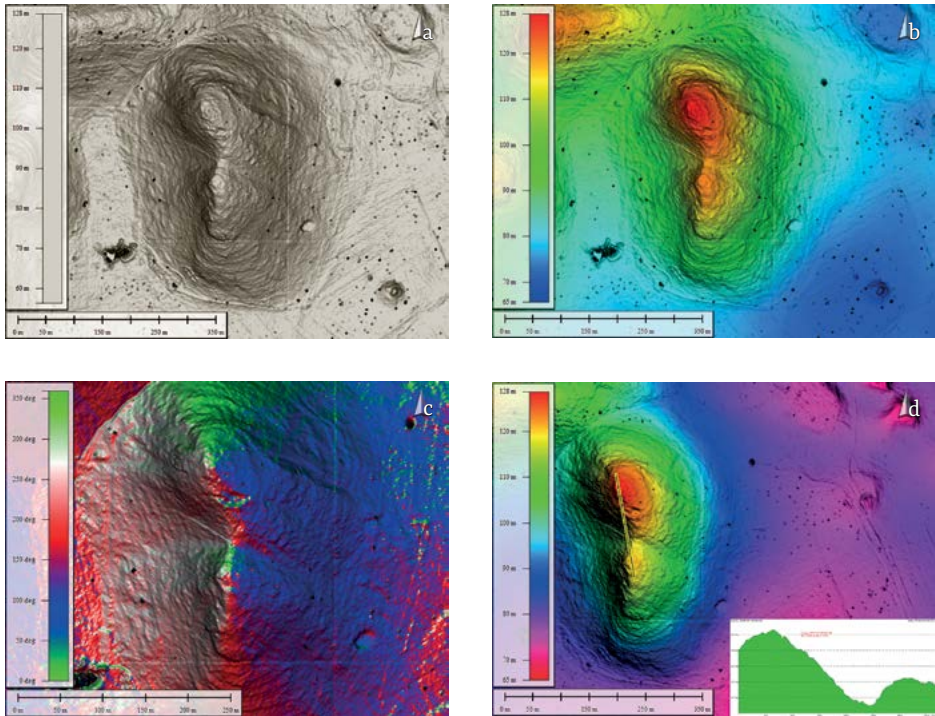

Slika 95. Položaj gromača na Črnom vrhu na topografskoj karti unutar granica Općine Vrsar-Orsera (podloga Geoportal).

Slika 96. Položaj gromača na Črnem vrhu
a) topografska karta (podloga Geoportal),
b) ortofotografija iz 2017. godine.

Slika 97. Črni vrh - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

Katalog ostalih potencijalnih tumula, tj. gromača prepoznatih na LiDAR-u 2017. godine (slike 98 i 99):

Slika 98. Položaj potencijalnih tumula na topografskoj karti (podloga Geoportal).

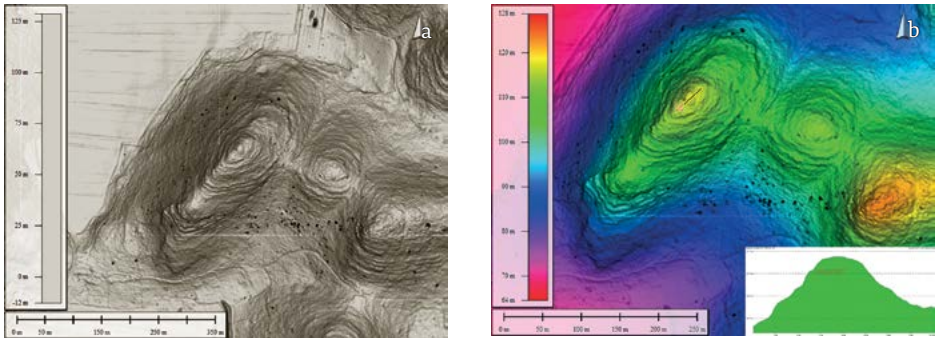

Slika 99. Položaj potencijalnih tumula na ortofotografiji iz 2017. godine.

11. Veliki vrh / Monte grande

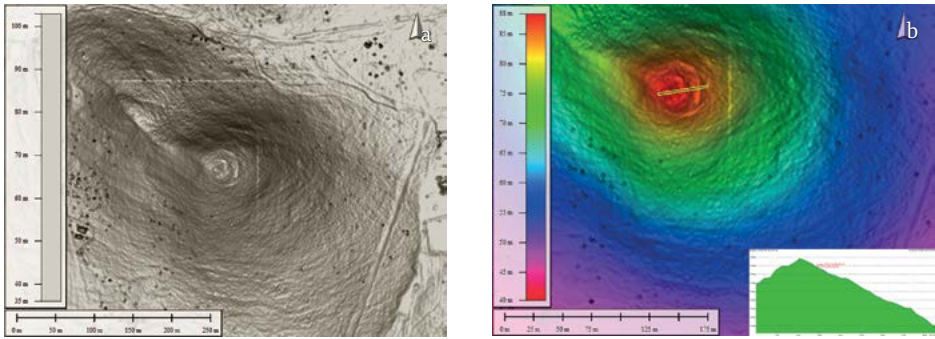
Smještaj: k. o. Vrsar
Kota: 117 m n. v.
Koordinate: 45° 09' 03.1291" N, 13° 39' 13.1240" E
Oko 1,2 km sjeverno od gradinskog naselja Mukabe, iznad sjeverne strane polja Santa Saba / Valdelari vidljiva je jedna kamena gomila (slika 100).

Slika 100. Veliki vrh - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

12. Crljenka / Monte Serlenca

Smještaj: k. o. Vrsar
Kota: 88 m n. v.
Koordinate: 45° 08' 30.0268" N, 13° 38' 06.4786" E
(slika 101)

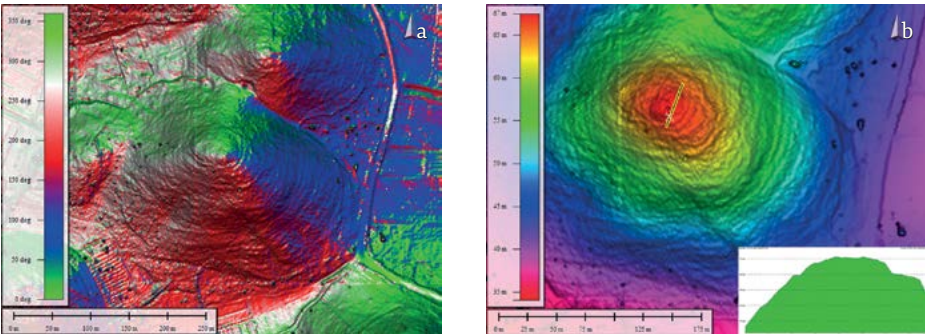

Slika 101. Crljenka - LiDAR: : a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

13. Moškateji

Smještaj: k. o. Vrsar
Kota: 67 m n. v.
Koordinate: 45° 08' 49.3304" N, 13° 37' 22.1217" E
(slika 102)

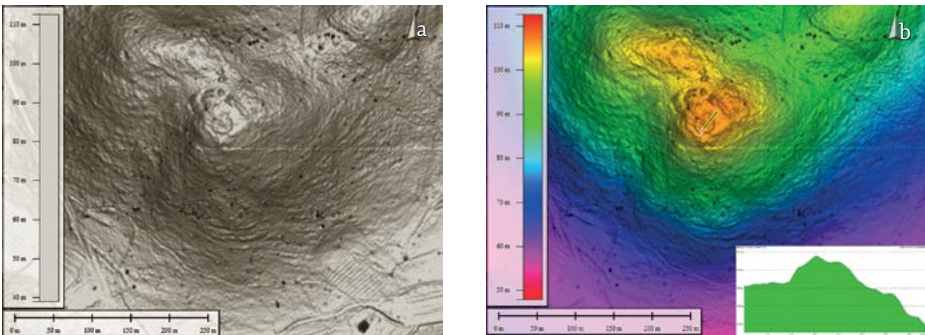
Slika 102. Moškateji – LiDAR: a) osjenčani smjer nagiba, b) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

14. Vrh Kravarice

Smještaj: k. o. Vrsar
Kota: 106 m n. v.
Koordinate: 45° 08' 46.5415" N, 13° 38' 21.1616" E
(slika 103)

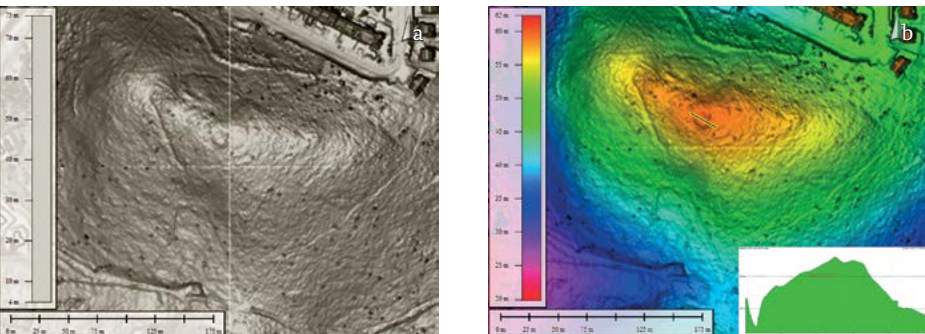
Slika 103. Vrh Kravarice – LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

15. Vrnale

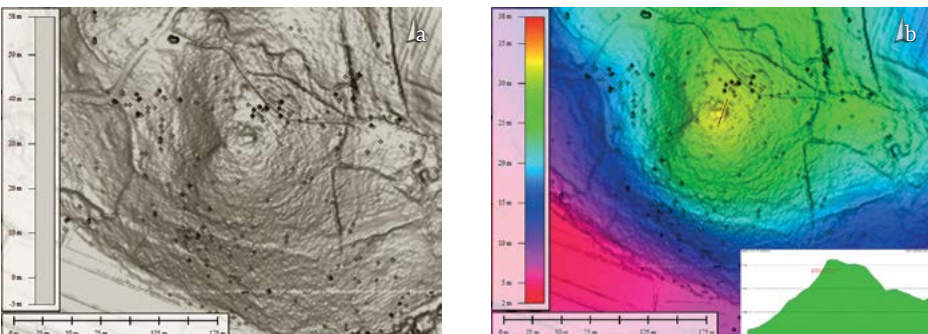
Smještaj: k. o. Vrsar
Kota: 59 m n. v.
Koordinate: 45° 08' 55.1253" N, 13° 36' 47.2914" E
(slika 104)

Slika 104. Vrnale – LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

16. Sv. Andrija

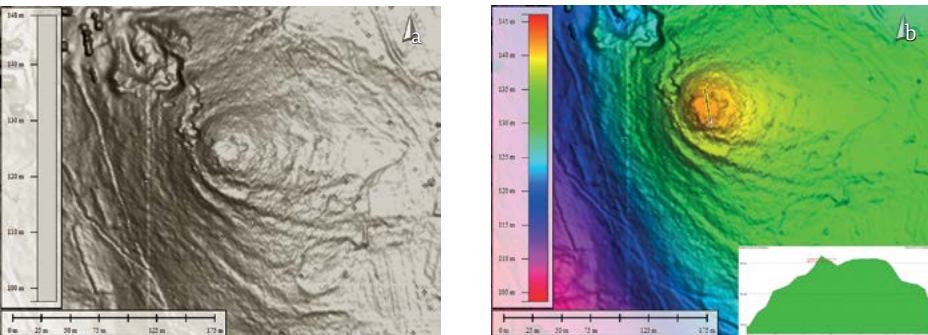
Smještaj: k. o. Vrsar
Kota: 32 m n. v.
Koordinate: 45° 09' 32.9159" N, 13° 36' 55.3665" E
(slika 105)

Slika 105. Sv. Andrija – LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

17. Marinov vrh

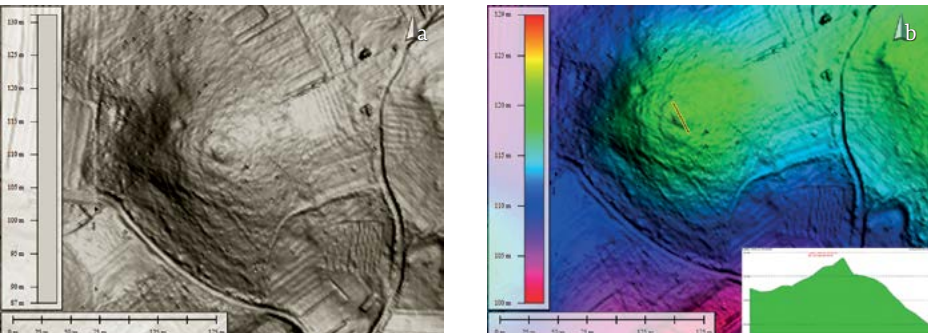
Smještaj: k. o. Gradina
Kota: 141 m n. v.
Koordinate: 45° 10' 02.1665" N, 13° 41' 35.8560" E
(slika 106)

Slika 106. Marinov vrh – LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

18. Mali Mramor

Smještaj: k. o. Gradina
Kota: 121 m n. v.
Koordinate: 45° 10' 15.0036" N, 13° 41' 21.0563" E
(slika 107)

Slika 107. Mali Mramor – LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja i presjek kroz gromaču.

Gromača vidljiva na ortofotografiji iz 1968.:

19. Bruštulade / M. Pozo

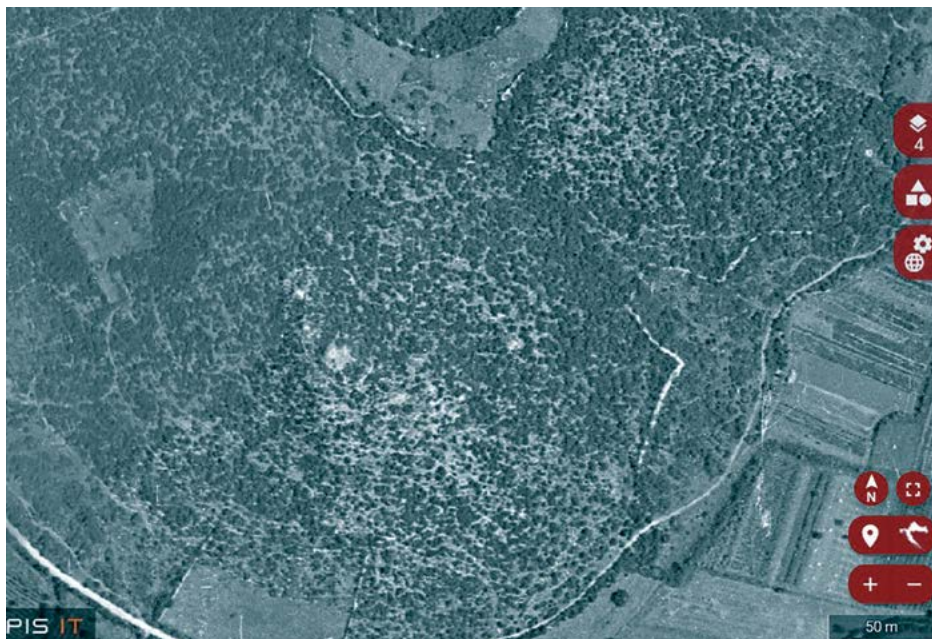
Smještaj: k. o. Vrsar

Kota: oko 50 m n. v.

Koordinate: 45° 08' 39.7876" N, 13° 36' 40.3067" E

Na crno-bijeloj ortofotografiji iz 1968. g., na vrhu brežuljka vidljiva je veća kamena gomila; vjerojatno je uništena izgradnjom vodospreme (slika 108).

Slika 108. Bruštulade
– Položaj gromače na
ortofotografiji iz 1968.
godine (Geoportal).

Antika

Rimskim osvajanjem istarskog poluotoka u Istri počinje antičko razdoblje, koje se u svom punom obličju manifestira nekoliko desetljeća kasnije, intenzivnim naseljavanjem Italika, s čim se vežu znatne društvene i gospodarske promjene. Antičko, rimsko razdoblje obilježeno je podizanjem gradova, kolonija rimskih građana, doseljavanjem novog stanovništva s Italskog poluotoka koje donosi i rimske civilizacijske tekovine, uključujući i novi način korištenja i organizacije prostora, i urbanog i ruralnog.

Iako su povijesni literarni izvori razmjerno malobrojni, omogućuju sagledavanje osnovnih zbivanja i procesa, poglavito vojnih sukoba Rimljana i Histra. Histarska gusarska djelatnost usmjerena protiv rimskih brodova koji su plovili uz zapadnu obalu Istre, na putu prema sjevernoj Italiji, gdje su Rimljani tada bili zaokupljeni ratovanjem s Galima, bio je povod prvoj rimskoj vojnoj intervenciji protiv Histra, 221. pr. Kr., iz koje Rimljani izlaze kao pobjednici.¹⁵⁴ Povod i uzrok drugog rata između Rimljana i Histra, 178. – 177. pr. Kr., ostaju nepoznati, no krajnji rezultat jest uspostava rimske vlasti na području poluotoka koji su nastanjivali Histri, do rijeke Raše na istoku.¹⁵⁵ Prema raspoloživim povijesnim podacima, konačno pokoravanje Histra dogodilo se 129. pr. Kr. vojnom zaslugom konzula Gaja Sempronija Tuditana, koji se osim s Histrima sukobio s brojnim narodima na širem području sjevernog Jadrana.¹⁵⁶

Za razdoblje od uspostave rimske vlasti nad Histrima 177. pr. Kr. do izgradnje rimskih urbanih središta i rimske kolonizacije sredinom 1. st. pr. Kr. pisani izvori ne pružaju podatke za rekonstrukciju povijesnih zbivanja. Materijalni tragovi iz tog razdoblja također su od ograničene pomoći. Tada je naseljavanje novog, rimskog stanovništva u Istru vjerojatno ograničeno na pojedine slučajeve sporadičnog, spontanog, u svakom slučaju neplanskog doseljavanja trgovaca, obrtnika i drugih pripadnika poslovnog svijeta, koji se privremeno ili stalno nastanjuju na poluotoku.

Znatne promjene događaju se sredinom 1. st. pr. Kr. s osnivanjem kolonija rimskih građana na mjestu današnjeg Poreča i Pule (*Colonia Iulia Parentium*, *Colonia Iulia Pola*). Osnivanje rimskih kolonija posljedica je odluke rimskih vlasti da ovim područjem čvršće ovladaju te ga u institucionalnom, kulturnom, gospodarskom i, u krajnjoj liniji, demografskom smislu preoblikuju, učine tipično rimskim, sa svim karakteristikama svojstvenim rimskoj civilizaciji. Rimski gradovi središta su šireg područja te su u upravnom i ekonomskom smislu nedjeljivi od ruralne pozadine.¹⁵⁷ Autonomnu municipalnu zajednicu čini grad u užem smislu, čiji je urbani dio određen gradskim zidinama, i ruralni dio, izvangradski teritorij (*rus*, *ager*), koji je predstavljao državno zemljište (*ager publicus*) dodijeljeno municipalnoj

¹⁵⁴ App. *Illyr.* 8, 9; Liv. *Periochae* 20.

¹⁵⁵ Liv. 41, 1–14.

¹⁵⁶ Plin. *N. H.* 3, 129.

¹⁵⁷ Percival 1976, 145–146, 157.

zajednici.¹⁵⁸ Limski zaljev bio je prirodna demarkacija između kolonijskih agera Parenčija i Pole te je područje današnje Općine Vrsar – Orsera činilo južni dio parentinskog agera, u administrativnom smislu podložno gradskim institucijama.

5.1. Centurijacija i naseljavanje ruralnog prostora

U rimsko doba, uz formiranje gradova, čovjekova intervencija u preoblikovanje okoliša prvenstveno je vezana za primarnu gospodarsku djelatnost rimskog doba, poljoprivrednu proizvodnju. Poljoprivredna eksploatacija zemljišta vrši se u dotad na ovom području neviđenim razmjerima, što je u manjoj mjeri povezano s formiranjem i opskrbom gradskih središta, a većim dijelom s uključivanjem istarskog poluotoka u osnovne gospodarske i opće civilizacijske tokove rimske civilizacije.

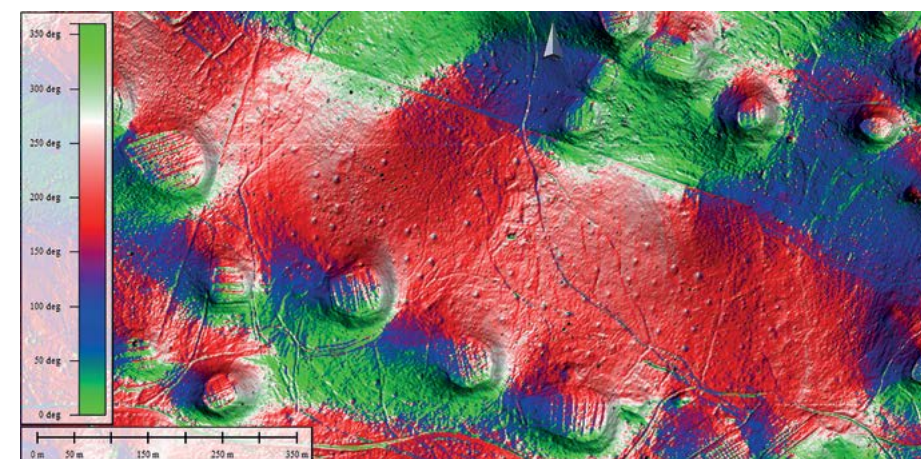
Osnivanje rimskih kolonija podrazumijeva demografske, ekonomske, društvene, kulturne preobrazbe i značajnu prekretnicu u korištenju i organizaciji krajolika. Eklatantan primjer promjene krajolika u rimskom dobu sagledava se u danas vidljivim tragovima rimske parcelacije kolonijskog zemljišta podijeljenog centurijacijom (*centuriatio*) ili limitacijom (*limitatio*) na pravilne kvadratne čestice, centurije veličine oko 710 × 710 metara.¹⁵⁹ Pravci koji su činili rastersku mrežu zemljišne podjele nazivaju se limitima (*limes*, pl. *limites*). Dva osnovna pravca mreže, približno orijentirana u smjeru sjever-jug (*cardo maximus*) i istok-zapad (*decumanus maximus*), presijecala su se u ishodištu (*umbilicus*) koordinatnog sustava, a zatim su povlačenjem usporednih kardina i dekumana oblikovane kvadratne ili pravokutne čestice (*centuriae*). Centurije ne određuju granice posjeda i one ne mogu biti mjerilo vlasničkih odnosa jer su se zemljišni posjedi tijekom vremena uvećavali ili smanjivali, kupnjom, prodajom, nasljeđivanjem ili konfiskacijama,¹⁶⁰ ali su neki limiti, bez obzira na nepostojanje prostornog kontinuiteta posjeda, kardina i dekumana te *limiti intercisivi*, koji čine podjelu unutar centurije, zasigurno predstavljali međe posjeda.

Limiti su se do danas u većoj ili manjoj mjeri sačuvali u obliku linearnih formacija koje se često blago uzdižu u odnosu na okolni teren. Riječ je o izduženim kamenim i zemljanim humcima, putovima ili cestama, rjeđe suvremenim međama, koji slijede pravce rimske zemljišne podjele. Ovi se ostaci povijesnog krajolika najlakše uočavaju na topografskim kartama krupnijeg mjerila, satelitskim snimkama i osobito dobro na LiDAR-snimkama, u obliku pravilne ortogonalne mreže. U postantičkom razdoblju na području porečkog agera rimska katastarska podjela izgubila je na značaju, te počinje postepen i dugotrajan proces njezine degradacije.

Oslanjajući se na LiDAR kojim je 2017. dokumentirano cijelo područje općine, u razdoblju od 2018. do 2020. vršen je arheološki pregled terena kako bi se dokumentirali tragovi rimske centurijacije, koje bi bilo vrlo teško, gotovo nemoguće prepoznati pretražujući teren bez njegova digitalnog modela. Pregledima terena, sistematizacijom i analizom podataka digitalnog modela terena u GIS-u,¹⁶¹ na području općine zabilježeni su ostaci rimskih limita u dužini od 5129 metara. Njihova sačuvanost ograničena je na istočni dio općinskog teritorija, sjeveroistočno od Kloštra i sjeverno od Bega (slika 109).¹⁶² Na većem dijelu promatranog područja centurijacija nije sačuvana i može se tek idejno rekonstruirati. Razlog nejednakog

Slika 109. (gore) Antička nalazišta i sačuvani limiti centurijacije na ortofoto podlozi. Narančasto - nalazišta rimske arhitekture, bijelo - nalazišta rimske keramike.

Slika 110. Kamene gomile poredane u smjeru pružanja limita. Lidar - osjenčani smjer nagiba.

stupnja sačuvanosti limita u različitim dijelovima promatranog teritorija treba tražiti u različitim načinima njegova korištenja nakon rimskog razdoblja. LiDAR je pružio uvid i u unutarnju podjelu centurija na manja polja (*limites intercisivi*). Centurije su bile podijeljene na dva ili tri izdužena pravokutna polja jednake površine. Uzdužne stranice pravokutnika pružaju se u približnim smjerovima sjever-jug ili istok-zapad, odnosno usporedno i s kardima i s dekumanima.¹⁶³

Osim toga, na nekim dijelovima područja sa sačuvanim linijama centurijacije vidi se neobična koncentracija kamenih gomila koje su donekle pravilno raspoređene: neke su na pravilnim razmacima od oko 35 m (1 rimski *actus*, mjera za dužinu, 120 stopa), a i poredane u smjeru centurijacijskih pravaca (slika 110). Iako morfološki slične prapovijesnim grobnim humcima (tumulima), koje u pravilu nalazimo na uzvišenjima u blizini prapovijesnih gradina, od njih se razlikuju po broju i rasporedu u prostoru. To su hrpe kamena nastale čišćenjem terena za poljoprivredu, istovremene s centurijacijom, dakle rimskodobne, a na zračnim snimkama centurijacije kod sela Peruški, na istočnoj obali Istre primijetio ih je već John Bradford 1957. godine.¹⁶⁴ Njihovo postojanje, osim toga, pokazuje da se prostor koristio za ratarstvo, jer su nastale čišćenjem oranica od sitnoga kamena, a ne pretežito za ispašu.

158 Suić 1996 [1973], 427–454; 2003, 315–323; Matijašić 1998, 95–96; 2000, 460–463.

159 O rimskoj centurijaciji Istre vidi Marchiori 2010; Bulić 2012.

160 Matijašić 1998, 312.

161 Geografsko-informacijski sustav.

162 Popović et al. 2021, 170–176.

163 Popović et al. 2021, 172–173.

164 Bradford 1957, 177–178 i tab. 41; Matijašić 1990.

5.2. Topografija antičkih nalazišta

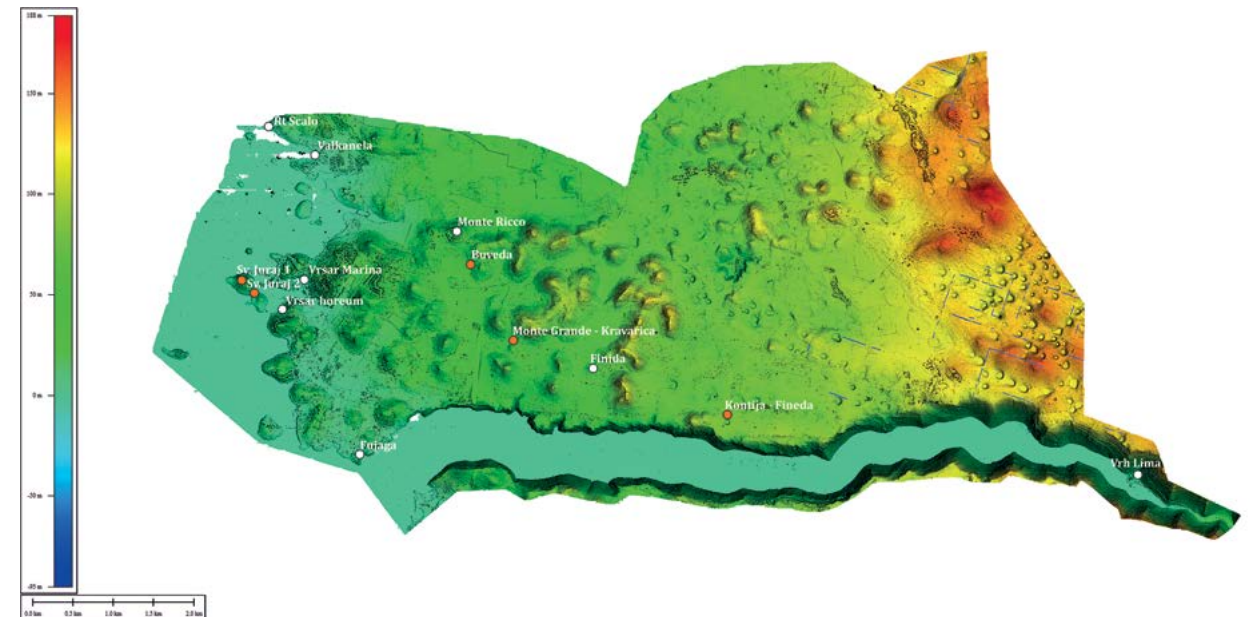
S osnivanjem rimskih gradova i doseljavanjem novog stanovništva u kolonije naseljava se i izvangradsko područje kolonije, najčešće u naseljima tipa rimska vila. Termin “rimska vila” ili “rimska rustična vila” (*villa*, *villa rustica*) odnosi se na rimsku ruralnu arhitekturu gospodarskog i stambenog karaktera. Antički izvori uglavnom prenose podatke o rasponu značenja termina *villa*, koje je relativno ograničeno, ali ne donose njegovu preciznu definiciju. Jasno je da je riječ o građevini ili skupu građevina različite namjene, a često i o cjelini posjeda izvan gradskih zidina (*ager cum edificio*), uključujući zgradu i zemljište koje pripada posjedu.¹⁶⁵ Nasuprot tome Florentin, rimski pravnik iz druge polovice 2. st., kao zemljište koje sadrži zgradu definira *fundus*. Zgradu naziva *aedes* kada ima urbanu, a *villa* kada ima ruralnu ili gospodarsku namjenu.¹⁶⁶ Termin *villa* najopćenitije označava izvangradsku građevinu svojstvenu rimskoj civilizaciji, najčešće s udjelom gospodarskog i stambenog dijela, bez obzira na stupanj luksuza, čija je geneza i razvoj vezan za Italski poluotok.¹⁶⁷

Riječ je o osnovnim gospodarskim jedinicama rimskog svijeta, centrima u kojima se obavlja poljoprivredna djelatnost najčešće jednim dijelom namijenjena za samoopskrbu gospodarstva, drugim dijelom za stvaranje proizvodnih viškova koji se plasiraju na tržište. Stupanj zastupljenosti stambenih i gospodarskih dijelova rimskih vila je raznolik. Građevine smještene uz morsku obalu (*villa maritima*), ali i na drugim mjestima s krajobraznom vrijednosti, često su pripadale rimskoj aristokraciji i na ekskluzivan način su odražavale ekonomsku i političku snagu vlasnika i njegov privilegiran položaj na društvenoj ljestvici.¹⁶⁸ Pritom nije zanemareno niti stvaranje dobiti u gospodarskim dijelovima takvih građevina, što pored arheoloških nalaza potvrđuju i rimski pisci.¹⁶⁹ Nasuprot tome, postojale su i rustične vile s prevladavajućim gospodarskim sadržajima kod kojih je udio stambenog dijela jednak ili manji od gospodarskog dijela.

Kao i na čitavom istarskom poluotoku, tako je i na južnom dijelu porečkog agera, odnosno na području današnje Općine Vrsar – Orsera, sagledavanjem prostorne distribucije rimskih nalazišta, uočljiva gušća naseljenost obalnog dijela i neposrednog zaleđa u odnosu na dublju unutrašnjost. Međutim, takav zaključak prividan je i vjerojatno pogrešan. Nalazišta uz morsku obalu lakše su uočljiva zbog djelovanja morske erozije, uslijed koje se otkrivaju rimski arhitektonski ostaci ili pokretni nalazi. Znatno dio unutrašnjosti općinskog teritorija danas je prekriven šumom Kontijom i gustom vegetacijom, koja otežava čitljivost površinskog arheološkog zapisa.

Na području općine dosad je zabilježeno jedanaest kopnenih antičkih nalazišta, od kojih su sa šest poznati ostaci rimske arhitekture (Rt Skalo, Valkanela, Vrsar, Monte Ricco, Finida i Linski zaljev), a s pet nalazišta primjeri rimske keramike (Sv. Juraj, Fujaga, Buveda, Monte Grande – Kravarica, Kontija – Fineda) (slika 109 i 111). Na samo tri nalazišta vršila su se arheološka istraživanja (Vrsar, Monte Ricco i Finida), ostala su poznata temeljem površinskih nalaza.

Najstarija arheološka istraživanja antičkih nalazišta u vrsarskoj luci provedena su u dva navrata u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Attilio Degrassi 1928. istražio je dijelove većeg skladišnog prostora na južnoj obali

današnje vrsarske luke,¹⁷⁰ a Mario Mirabella Roberti 1935. istraživao je rimsku arhitekturu u sjevernom dijelu današnje luke. Isto je nalazište u nekoliko navrata istraživano početkom 21. st., čime se dobio uvid u raskošne prostore kasnoantičke maritimne vile.¹⁷¹ Od razdoblja između dvaju svjetskih ratova do početka 21. st. znatna arheološka iskopavanja antičkih nalazišta nisu vršena. U recentnom razdoblju, pored spomenutih istraživanja u Vrsaru, autori ovih redaka, uz druge kolege,¹⁷² vrše sustavna istraživanja rimske arhitekture na nalazištu Monte Ricco i probna istraživanja lokaliteta Finida. S obzirom na stupanj istraženosti, opseg poznavanja pojedinih nalazišta raznolik je te će istraživana nalazišta koja su poznatija u većem omjeru biti detaljnije prikazana u narednim poglavljima.

Rt Skalo (Scalo)

U prvoj polovici 20. st. na južnoj obali rta Skalo, na sjevernoj obali zaljeva Valkanela, bili su vidljivi ostaci rimske arhitekture u dužini od oko 100 m, među kojima su se isticali temelji eksedre. Također i brojni nalazi rimske keramike na plaži.¹⁷³ Vjerojatno je riječ o ostacima raskošnije maritimne vile. Danas je nalazište unutar kampa Valkanela te zbog izgradnje ceste uz samu morsku obalu rimski arhitektonski ostaci nisu vidljivi. Jugoistočno od rta Skalo nalazi se uvala Valkanela. Toponim se odnosi i na šire kopneno područje istočno i jugoistočno od uvale. Na sjevernoj strani uvale nalazi se mol koji je sredinom prošlog stoljeća prepoznao Degrassi izrazivši sumnju u njegovu antičku dataciju.¹⁷⁴ Podvodnim pregledom uvale i analizom pronađenog pokretnog materijala 2018., Degrassi-jeve pretpostavke su potvrđene i korištenje mola vremenski je određeno u 18. i 19. stoljeće, dok su njegove dimenzije s 12 m dužine i 2 m širine, kako prenosi Degrassi i preuzimaju drugi autori, redefinirane na 16 m dužine i 10 m širine. O

Slika 111. Antička nalazišta na području općine Vrsar. LiDAR - osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja. Narančasto - nalazišta rimske arhitekture, bijelo - nalazišta rimske keramike.

¹⁶⁵ Col. *Rei rust.* 1, 4, 6; Var. *Re. rust.* 3, 2, 6-7; A. Grenier 1892, 870-871; Mansuelli 1958, 14-16; Percival 1976, 13; Matijašić 1998, 100; Smith 1998, 11; Marzano 2007, 2-5, 83.

¹⁶⁶ Dig. 50, 16, 211; Flor. *Inst.* 8.

¹⁶⁷ Za rasprave o terminima *villa*, *villa rustica*, *villa suburbana*, *villa maritima* v. staru, ali još uvijek relevantnu raspravu Grenier 1892, 870-881 i novije rasprave u Marzano 2007, 13-33, 82-101; Zeman 2014, 39-74.

¹⁶⁸ Marzano 2007, 16-17.

¹⁶⁹ Var. *Re. rust.* 1, 4, 1; 1, 2, 10; 3, 2, 1; Vitruv. *De Arc.* 6, 6, 5; Col. *Rei rust.* 1. 4.

¹⁷⁰ Degrassi 1928, 400.

¹⁷¹ Mirabella Roberti 1944a, 33-61; 1944b, 31-120; Tassaux 2003, 383-390; Gergeta Sotončić, Matijašić, u tisku.

¹⁷² Istraživanje nalazišta Monte Ricco u razdoblju od 2014. do 2017. provedeno je pod vodstvom Klare Buršić-Matijašić; u istraživanjima ovog nalazišta i nalazišta pod nazivom Finida sudjelovale su i kolegice Sara Popović i Katarina Šprem.

¹⁷³ Matijašić 1988, 61; Tassaux 2012, 170.

¹⁷⁴ Degrassi 1955, 153; Koncani Uhač 2018, 269.

korištenju uvale za sidrište u kasnoantičkom razdoblju govori nalaz grla i oboda kasnoantičke amfore.¹⁷⁵

Valkanela (Valcanella)

Oko 300 m južnije od uvale Valkanela, istočno od otočića Salamun u profilu obale vidljivi su rimski zidovi i ulomci rimske građevinske keramike. Na obližnjim oranicama zabilježeni su nalazi rimske građevinske keramike, a u obližnjim kućama uzidana je kamena baza tijeska i elementi rimske arhitektonske dekoracije.¹⁷⁶ Sasvim sigurno se radi o ostacima rimske vile, vjerojatno kompleksa s gospodarskim i stambenim sadržajima.

Sv. Juraj (San Giorgio)

Izduženi otok Sv. Juraj smješten je ispred vrsarske uvale, štiteći je od vjetrova s jugozapada i zapada, i čini prepoznatljivo krajobrazno obilježje Vrsara. Otok se sastoji od dvaju brežuljka spojenih prevlakom. Sjeverniji brežuljak je kote 39, južniji je niži, kota 16. U travnju 2021., prilikom pregleda terena, sa suhozida i kamenih gomila na padinama sjevernog brežuljka sakupljeni su ulomci prapovijesne i antičke keramike. Na postojanje rimske arhitekture na otoku indiciraju sakupljeni nalazi tegula i dijelova utilitarnih predmeta; stolna keramika i tri ulomka oboda amfora tipa Lamboglia 2 iz 1. st. pr. Krista. Fragmentarnost ulomaka prapovijesne keramike otežava njezino preciznije kronološko određivanje, no zasigurno pripada brončanom ili željeznom dobu. Tragovi naseljenosti otoka u srednjem vijeku vidljivi su u ostacima romaničke crkve posvećene sv. Jurju na istočnom dijelu otoka. Smatra se da crkva pripada 11. st., a prvi pisani spomen datira u 1260. godinu.¹⁷⁷

Buduća bi geofizička istraživanja i sondažna arheološka iskopavanja trebala potvrditi ili opovrgnuti postojanje rimske arhitekture i njezine namjene. Osim arheoloških nalaza sakupljenih na otoku, vrlo indikativan pokazatelj postojanja rimskog naselja jesu najstariji spomen naselja na vrsarskom području u obliku nesonima *insula Ursaria* na Peutingerovoj karti i kod Anonima Ravenjanina.¹⁷⁸

Vrsar

Maritimne prednosti dobro zaštićene današnje luke Vrsar bile su možda i presudni faktori pri odabiru lokacije za naseljavanje uvale u svim povijesnim razdobljima. U podnožju nekadašnjeg gradinskog naselja, u unutarnjem sjevernom dijelu uvale 1928. prvi su put istraživani ostaci rimske arhitekture. Istraživanja su proširena 1935. i upotpunjena novim spoznajama zaštitnim arheološkim istraživanjima u posljednjih petnaestak godina.¹⁷⁹ Isprva je nalazište bilo tumačeno kao ranokršćanska sakralna građevina, danas je jasno da je riječ o rimskoj maritimnoj vili, čiji su najrepresntativniji ostaci iz kasnoantičkog razdoblja, no prva faza građevine datirana je 1. stoljećem.¹⁸⁰ S područja vile poznat je žrtvenik posvećen

¹⁷⁵ Podvodni pregled terena izvršen je u sklopu projekta Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar, voditelja Roberta Matijašića. Podvodna arheološka istraživanja u sklopu projekta vodio je Marko Uhač. Uhač 2018, 7–8.

¹⁷⁶ Matijašić 1988, 61.

¹⁷⁷ Milotić 2013, 113; Buršić–Matijašić 2020, 24.

¹⁷⁸ Bosio 1974, 37 i 56; *Rav. Cosm.* 4, 30.

¹⁷⁹ Degrassi 1928, 400–401; Mirabella Roberti 1944a, 33–61; 1944b, 31–120; Tassaux 2003, 383–390; Gergeta Sotončić, Matijašić, u tisku.

¹⁸⁰ Tassaux 2012, 174–180.

Liberu iz početka 2. st. i nadgrobni natpis s kraja 2. ili početka 3. stoljeća,¹⁸¹ a stotinjak metara istočnije ukop u amfori iz kasnoantičkog razdoblja.¹⁸²

U vanjskom južnom dijelu uvale 1928. istražen je manji dio građevine impozantnih dimenzija.¹⁸³ Poznat je zid s kontraforima dužine 66,8 m, širine 89 cm i niz pilastara koji se pružaju usporedno sa zidom. Riječ je o skladištu (*horreum*), lučkoj građevini u funkciji pomorske trgovine, procijenjene površine oko 1170 m². Pokretni kronološki odredivi nalazi koji bi omogućili nedvosmisleno datiranje građevine nisu poznati, no temeljem analognih velikih skladišnih prostora iz sjeverne Italije, ovu je građevinu moguće smjestiti u 4. st., približno u isto vrijeme kad se gradi luksuzna aristokratska rezidencija na sjevernoj obali zaljeva.¹⁸⁴

Monte Ricco

Nalazište je smješteno na brežuljku kote 78, oko 1 km sjeveroistočno od Vrsara. Od početka 20. st. lokalitet je poznat kao prapovijesna gradina s nalazima rimske keramike,¹⁸⁵ a ostaci dobro sačuvane rimske cisterne na vrhu brežuljka sporadično se spominju u literaturi 20-ih godina prošlog stoljeća i zatim ponovno prilikom gradnje nove vodospreme vrsarskog vodovoda.¹⁸⁶ Prva faza naseljenosti lokaliteta jest gradinsko naselje iz srednjeg brončanog doba, ponovno naseljeno u rimsko doba, od 1. st. pr. Kr. do kraja 1. st. poslije Krista. Nalazište je predmet sustavnih arheoloških istraživanja koja se provode u kontinuitetu od 2014., te će rezultati istraživanja biti sintetizirani u narednim poglavljima.

Uvala Fujaga (Foiaga)

Lokalitet se nalazi na sjevernoj obali Limskog zaljeva, na samom ulazu u zaljev, danas na području kampa Koversada. Rimska keramika vidljiva na žalu i kamene gromače na uzvišenju iznad uvale ukazuju na moguće postojanje rimske arhitekture s njezine zapadne strane.¹⁸⁷

Finida

Oko 3 km jugoistočno od Vrsara i oko 700 m sjeverno od Limskog zaljeva, razmjerno nedavno locirano je nalazište s ostacima rimske građevinske keramike na kamenim gromačama. Probnim sondažnim istraživanima 2020. i 2021. godine dokumentirani su ostaci rimske rustične vile, o kojima će više riječi biti u nastavku.

Vrh Lima

Pri dnu zaljeva, s njegove sjeverne strane i u podnožju padine koja se uzdiže od priobalnog dijela prema sjeveru, 2010. su prilikom kopanja zemlje na privatnoj zemljišnoj čestici otkrivena tri fragmenta višebojno geometrijski ornamentiranog

¹⁸¹ Zaninović 1997, 137–141; Tassaux 2012, 175–176.

¹⁸² Mirabella Roberti 1944b, T1.

¹⁸³ Degrassi 1928, 400; Mirabella Roberti 1944b, 32; Matijašić 1997, 216; Carre 2012, 181–182.

¹⁸⁴ Carre 2012, 181.

¹⁸⁵ Marchesetti 1903, 115; 1908, 189–190. Vidi poglavlje *Gradine* u ovoj knjizi.

¹⁸⁶ Battaglia 1926, 41; Degrassi 1928, 401; Marušić, Mlakar 1964; Šonje 1964, 94–95; 1966, 318–319; Matijašić 1988, 61–62; Buršić–Matijašić 2020, 27–30.

¹⁸⁷ Matijašić 1988, 61.

mozaičnog poda.¹⁸⁸ Stilistička analiza geometrijske ornamentike ukazuje na to da mozaici pripadaju kasnoantičkom razdoblju, vjerojatno 4. ili 5. stoljeću.¹⁸⁹ Približno u isto vrijeme kad je izgrađen kasnoantički sklop u Vrsaru, gradi se ili obnavlja još jedna, vjerojatno raskošna, građevina u Limskom zaljevu, čiji su podovi bili izvedeni u tehnici *opus tessellatum*.

Monte Grande (Kravarica), Buveda i Kontija – Fineda

Tri lokaliteta s nalazima rimske keramike smještena su u unutarnjem dijelu područja Općine Vrsar – Orsera. Jedno nalazište poznato je od 2007., kad su preglede terena proveli djelatnici Arheološkog muzeja Istre, dok su dva nalazišta locirana nedavno našim rekognosciranjima, upotpunjujući topografiju antičkih nalazišta na južnom dijelu parentinskog agera.

Četiristotinjak metara istočno od sjevernog dijela avionske piste vrsarske zračne luke, prilikom izgradnje magistralnog plinovoda 2007. zabilježeni su ostaci rimske keramike.¹⁹⁰ S obzirom na dvojaku toponimiju nalazište je imenovano Monte Grande – Krvarica.¹⁹¹ Obilaskom terena ostatke rimske keramike nismo uspjeli ustanoviti.

U ravničarskom dijelu, na oranici i gromačama na rubu šume, oko 500 m ju-goistočno od brežuljka Monte Ricco, zabilježili smo nalaze rimske građevinske i utilitarne keramike, koji upućuju na postojanje rimske arhitekture na lokaciji Buveda.

U siječnju 2024. u šumi Kontiji, oko 400 m južnije od nekadašnje Velike Stancije, današnjeg Znanstveno-edukacijskog centra (ZEC) “Kontija”, pregledavajući teren prema indicijama s LiDAR-snimki, zabilježene su dvije pravilne kružne kamene gromače promjera oko 15 m. Na jednoj gromači pronađen je ulomak oboda i vrata amfore tipa Lamboglia 2.

Podmorska nalazišta

Na području vrsarskog akvatorija poznato je nekoliko podmorskih antičkih arheoloških nalazišta koji se mogu klasificirati kao brodolomi, pristaništa i pojedinačni/rastresiti nalazi rimske keramike ili brodske opreme. Jedan od ciljeva projekta Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar (2018. – 2022.) bio je podmorski arheološki pregled vrsarskog akvatorija, pri čemu su locirana i istraživana neka dotad nepoznata nalazišta.¹⁹²

Brodolomima pripadaju lokaliteti Limski zaljev, Pličina Mramori, Sv. Juraj i Pličina Velika. Na sjeveroistočnom dijelu priobalja Limskog zaljeva pronađena su veće količine grčko-italskih amfora na dubini od 18 do 25 m s kraja 3. i početka 2. st. pr. Krista.¹⁹³ Istražena brodska konstrukcija 2020. godine na nalazištu Pličina Mramori, na dubini od 17 m, datira iz 15. / početka 16. st., no znatna koncentracija amfora kasnijih formi grčko-italskog tipa i amfora tipa Lamboglia 2, koje su se nalazile iznad kasnosrednjovjekovne brodske konstrukcije, svjedoče o antičkom

188 Petešić 2010.

189 Za detaljniju analizu mozaika v. poglavlje *Limski zaljev – kasnoantički mozaici*.

190 Komšo, Čuka 2007.

191 U izvješću o arheološkom pregledu terena nalazište je klasificirano alfa numeričkom oznakom V-U082 (Komšo, Čuka 2007). Na Hrvatskoj osnovnoj karti toponim Monte Grande odnosi se na brežuljak u neposrednoj blizini i područje u njegovu podnožju gdje su nalazi zabilježeni. Na topografskoj karti M 1 : 25000 brežuljak je označen toponimom Vrh Krvarica, a njegovo podnožje Krvarica.

192 Voditelj projekta bio je Robert Matijašić, podvodna arheološka istraživanja provedena su pod vodstvom Marka Uhača (Uhač 2018; 2019; 2020).

193 Vrsalović 2011, 63.

brodolomu ili brodolomima iz 3. – 1. st. pr. Kr. u blizini, ali koji su zbog razornog djelovanja mora danas slabo prepoznatljivi.¹⁹⁴ U blizini sjeverne obale otoka Sv. Jurja, gdje su ustanovljeni nalazi prapovijesne i rimske keramike, na dubini od 6,5 do 10 m i površini od oko 100 m² nalaze se krovni crjepovi – *tegulae* broskog tereta, odnosno građevinskog materijala koji je je vjerojatno dovezen iz keramičarskih radionica šireg akvilejskog područja. Dijelovi brodske konstrukcije nisu zabilježeni.¹⁹⁵ Brodolom iz 3. st. poznat je s lokaliteta Pličina Velika.¹⁹⁶

U blizini rimskih arhitektonskih ostataka na lokalitetu Valkanela, u podmorju između otočića Salamuna i nautičke marine turističkog kampa Valkanela na kopnu, u uvali Soline 2019. vršena su arheološka istraživanja. Pritom je istražena drvena konstrukcija koja je spajala kopno s otočićem Salamunom. Vjerojatno je konstrukcija imala dvojaku funkciju, komunikacije ili puta i pristaništa.¹⁹⁷ Ispunu među drvenim elementima činile su amfore tipa Lamboglia 2, što gradnju drvene konstrukcije datira u 1. st. pr. Kr., dok drugi keramički nalazi ukazuju na to da je pristanište bilo u funkcija do početka 2. st., možda i duže.¹⁹⁸ Makija pokriva veći dio površine otoka Salamuna, onemogućujući prepoznavanje rimski materijalnih ostataka, koji na otoku zasad nisu zabilježeni. Sondažno podmorsko istraživanje provedeno je 2020. u vrsarskoj luci, oko 70 m ispred ostataka maritimne vile. Prikupljena je keramika od antike do novog vijeka, što govori o dugotrajnom korištenju luke.¹⁹⁹ Ulomci antičke građevinske keramike na lokalitetu Limski zaljev – Vrh Lima²⁰⁰ vjerojatno pripadaju pristaništu ispred rimske vile u dnu Limskog zaljeva, čije nepokretne arheološke strukture danas nisu vidljive.

Pojedinačni antički nalazi zabilježeni su uz južnu i jugoistočnu obalu Pličine Kuvrsada i Pličine Lunga u obliku nekoliko rastresitih amfora.²⁰¹ O korištenju uvale Valkanela kao sidrišta u kasnoantičkom razdoblju govori nalaz grla i oboda kasnoantičke amfor.²⁰² Na lokalitetu Pličina Reverol zabilježeni su 2020. godine raznoliki rimski nalazi; ulomci amfora tipa Lamboglia 2, čepovi amfora, ulomci tarionika i ulomci tegula. Nalazi su mogli pripadati broskom teretu ili kuhinjskoj opremi broda.²⁰³

5.3. Finida

Među poznatim rimskim nalazištima na području Općine Vrsar – Orsera lokalitet Finida razmjerno je nedavno zabilježen. S ciljem prikupljanjem podataka o arheološkim nalazištima na području Općine Vrsar, na osnovi LiDAR-snimka i drugih dostupnih podataka, u više je navrata od 2018. vršen terenski arheološki pregled. Na području koje danas prekriva gusta mlada šuma, oko 700 m od sjeverne obale Limskog zaljeva i 500 m sjeverozapadno od gradinskog naselja na brežuljku Mukaba, analizom LiDAR-a uočena je svojevrsna anomalija reljefa.²⁰⁴ U ravničar-

194 Uhač 2018, 9–10; 2020, 17–18.

195 Stojević 2014, 385; Uhač 2020, 19–20.

196 Kovačić 1990, 226–228.

197 Uhač 2019, 16–17.

198 Matika 2021, 25–34, 69–75.

199 Uhač 2020, 21–24.

200 Uhač 2018, 14.

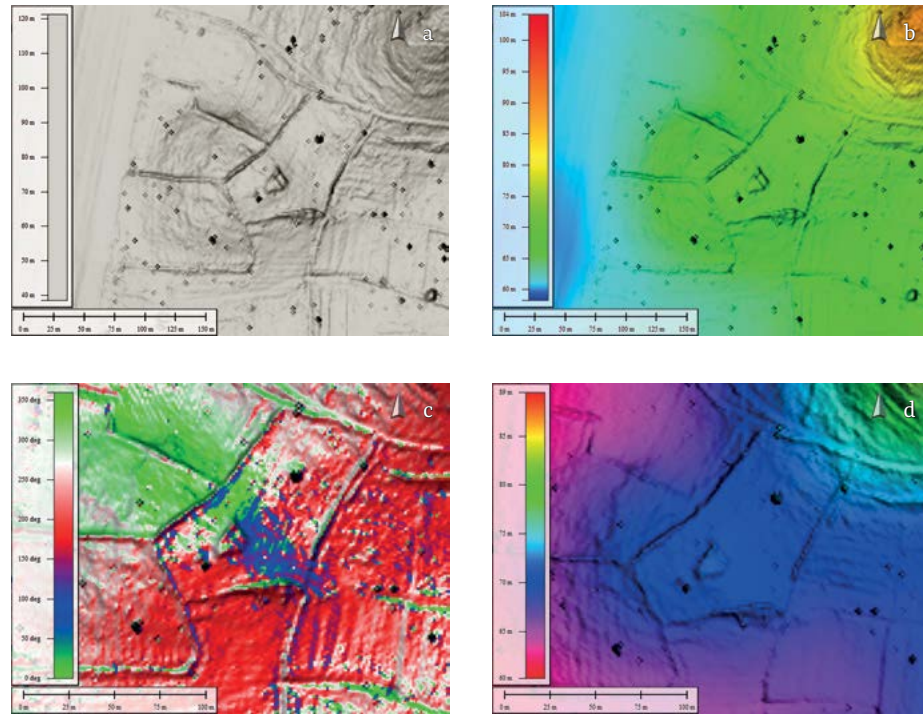
201 Stojević 2014, 385.

202 Uhač 2018, 7–8.

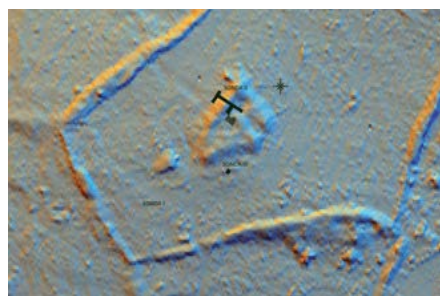
203 Uhač 2020, 3.

204 Naknadnim pregledavanjem pismohrane Arheološkog muzeja Istre (dalje: AMI) naišli smo na spomen nalazišta, odnosno bilješku o njegovu sažetom topografskom opisu i geografskim koordinatama, u terenskom izvještaju kustosice Muzeja Tatjane Bradare naslova *O rekognosciranju područja Kontije u blizini Vrsara*. Izvještaj AMI, br. 309/2010 od 10. ožujka 2010.

Slika 112. Finida - LiDAR: a) osjenčani reljef, b) osjenčani reljef hipsometrijskom ljestvicom boja, c) osjenčani smjer nagiba, d) osjenčani reljef HSV ljestvicom boja.

Slika 113. Geodetska situacija nalazišta na LiDAR podlozi.

skom dijelu terena ističe se uzvišenje od gomile kamenja (gromača) s nalazima rimskih krovnih opeka (*tegula*). Gromača je nepravilna, trapezoidna, gotovo trokutasta, linearna tlocrtnog oblika, najveće duljine oko 22 metra i širine oko 16 metara, prostire se na površini od oko 300 kvadratnih metara. Širi suhozid, na kojem su pronađeni

nalazi rimske građevinske keramike, omeđuje kamenu gromaču na udaljenosti od 15 do 25 m (slika 112). Nalazište je imenovano Finida, prema toponimu koji na se Hrvatskoj osnovnoj karti odnosi na područje šume Kontije, od Kloštra na istoku do Mukabe na zapadu. Danas je šire područje nalazišta prekriveno mladom šumom. Prema zračnim fotografijama iz 1968. godine,²⁰⁵ prije nešto više od pola stoljeća čestica omeđena suhozidom, kao i susjedne čestice, bila je poljoprivredno eksploatirana, osim naravno kamenih gromača čiji je nastanak povezan s čišćenjem zemljišta prilikom njegove kultivacije.

S ciljem prikupljanja podataka o stratigrafiji nalazišta i materijalnim ostacima koji bi bili osnova za interpretaciju kronologije i izvorne namjene nalazišta, u dvjema istraživačkim kampanjama 2020. i 2021. godine izvršena su probna arheološka istraživanja triju sonde, smještenih na trokutastoj suhozidnoj formaciji ili u njenoj neposrednoj blizini (slika 113).

Sonda I, veličine 2 × 2 m, postavljena je na ledini, oko 15 m jugozapadno od veće gromače trokutastog oblika. U arheološkom smislu pružila je negativan rezultat, arheološki nalazi nisu potvrđeni, a stratigrafija zemljanih slojeva bila je krajnje jednostavna. Ispod površinskog humusnog sloja, debljine do 10 cm, zabilježen je sloj smeđe zemlje sa sitnim kamenjem, koji je u arheološkom smislu bio posve sterilan.

Na sjevernom uglu trokutaste suhozidne formacije s nalazima rimske građevinske keramike, poprečno na linearni segment gromače postavljena je Sonda II, veličine 2 × 9 metara, obuhvativši na taj način gromaču i područje dužine od oko 3 m sa svake strane gromače. Tijekom istraživanja zabilježeni su dijelovi

rimske arhitekture, a s ciljem dobivanja boljeg uvida u arheološke ostatke, sonda 2 naknadno je proširena prema sjeveru i manjim dijelom prema jugu. Isprva sonda pravokutna tlocrtnog oblika preoblikovana je u oblik slova L površine oko 36 m² (slika 114).

Arheološka stratigrafija slojeva koji su se nalazili iznad ostataka zidova prilično je jednostavna. Gornji i najdeblji sloj, visine do 130 cm, čini gromača od neobrađena kamenja među kojima je smeđa zemlja (SJ 01), približna veličina kamenja je od 5 do 30 cm. Pokretni rimski nalazi u ovom sloju ograničeni su na ulomke građevinske keramike, krovnih opeka i keramičkih pločica za oblaganje podova (*tegulae*, *lateres/spicae*). U vertikalnom slijedu arheoloških slojeva, između gromače i zidova nalazio se sloj tamnosmeđe zemlje sa sitnim kamenjem debljine do 27 cm (SJ 04). Nalazi su i u ovom sloju rijetki, prevladavaju primjerci građevinske keramike, nedijagnostički ulomci amfora, sitni ulomci grublje kuhinjske i stolne antičke keramike bez indikacija za precizniju kronološku klasifikaciju. Sloj većeg amorfnog kamenja i smeđe zemlje (SJ 15) nalazio se između temeljnih zidova te nije sadržavao pokretne nalaze (slika 115).

Od četiriju dokumentiranih zidova dva su orijentacije sjeveroistok-jugozapad, a dva sjeverozapad-jugoistok te definiraju najmanje tri prostora rimske ruralne građevine. Od zidova su sačuvani temelji, širine 75 cm, u visini do 60 cm, sazidani od jednog do četiri reda pravilno uslojenog, neobrađenog ili djelomično obrađenog kamenja povezanog čvrstim vapnenim mortom. Prostori između temeljnih zidova bili su zapunjeni većim amorfnim kamenjem i zemljom (SJ 14, SJ 15, SJ 21) bez prisutnosti pokretnih arheoloških nalaza.

U južnom dijelu sonde 2 zabilježena je zidana struktura od triju slojeva neobrađena kamenja srednje veličine, prelišenog vapnenim mortom, ukupne visine 53 centimetra. Otkopane dimenzije zidane strukture jesu 2,4 × 1,8 m, no nastavlja se prema jugu i istoku u neistraženom dijelu. Nedvojbeno je riječ o svojevrsnom postolju, međutim ostaje upitno što se nalazilo iznad (slike 116 i 117). Moguće je pretpostaviti da je ovaj čvrsto zidani temelj bio u funkciji podnožja podloška tijeska za prerađu maslina ili grožđa.²⁰⁶ Podlošci tijeskova bili su postavljeni na zidano postolje kako bi se osigurala stabilnost površine za tiještenje, uslijed velikih vertikalnih sila kojima je podložak tijeska bio izložen. Ovo je osobito bilo bitno kod zidanih podložaka od opeka, koji nisu homogeni i čvrsti poput monolitnih kamenih podložaka. Donji dio četvrtastog kamenog recepijenta, prelomljen na dva dijela, dimenzija 90 cm × 90 cm, s vidljivim donjim dijelovima vertikalnih stijenki širine 9,5 cm, pronađen je u neposrednoj blizini i sličan je recipijentima za

Slika 114. (gore lijevo) Ortogonalni pogled na Sondu II.

Slika 115. (gore desno) Stratigrafija kamene gomile iznad ostataka rimske arhitekture.

206 Slična zidana podnožja podložaka tijeska poznata su u Istri s nalazišta rimskih vila iz Uvale Madona na Velikom Brijunu i Krvavići – Boškina kraj Marčane (Vitasović 2007, 172, 179; Višnjčić 2010).

Slika 116. Zidano postolje.

Slika 117. (gore desno)
Pogled na Sondu II s
jugoistoka

sakupljanje ulja koji su u Istri poznati iz ranocarskog i kasnoantičkog razdoblja.²⁰⁷ Valja naglasiti da nedvojbeni nalazi koji bi upućivali na preradu maslina ili grožđa nisu poznati, stoga je iznijeta teza samo vjerojatnost, ne konkretan zaključak.

Desetak metara južnije od sonde II, u neposrednoj blizini južnog dijela veće gromače trokutasta oblika istražena je manja sonda III, dimenzija 1,6 × 1 m. Prije iskopavanja na tom je mjestu uočen niz od nekoliko pravocrtno poslaganih kamena s tragovima vapnenog morta. Istraživanjem je ne relativnoj dubini od 10-ak cm otkopan segment zida u visini od dva reda većeg neobrađenog i djelomično obrađenog kamena povezanog čvrstim vapnenim mortom. Smjer njegova pružanja jest sjeveroistok-jugozapad, jednak je orijentaciji arhitektonskih ostataka iz sonde 2, no od ostalih zidova izdvaja se svojom širinom od 90 centimetara.

Probnim sondažnim istraživanjima lokaliteta Finida potvrđeno je nalazište rimske ruralne arhitekture u krajnjem južnom dijelu parentinskog agera, na području gdje nije poznat veći broj nalazišta ovakvog tipa. S obzirom na to da je istraživana površina od oko 40 m², donekle je začuđujući izuzetno malen broj pokretnih nalaza, od kojih većina pripada rimskoj građevinskoj keramici. Nedijagnostički ulomci amfora i svega nekoliko sitnijih ulomaka grube kuhinjske keramike otežavaju precizniju kronološku interpretaciju života na lokalitetu. U tom smislu, jedini konkretni pokazatelj jest ulomak tegule sa žigom ...ROS, koji se prema obliku slova sa sigurnošću može restituirati kao Q. Clodi Ambrosi. Ova se radionica smješta na Akvilejsko područje, a tegule s ovim žigom česte su na sjevernom Jadranu, nalaze se na širem području duž obala Jadrana. Prihvaćena datacija tegula Kvinta Klodija Ambrozija jest kraj 1. ili početak 2. stoljeća.²⁰⁸ Moguće je da ovaj nalaz predstavlja prvu fazu gradnje ili života nalazišta u vrijeme kada su istarski kolonijski ageri, osobito područja blizu gradskih središta, bili vrlo intenzivno romanizirani i naseljeni te kada se u kontekstu rimskog agrarnog gospodarstva nastanjuju i krajnji rubni dijelovi agera. Mlađim pokretnim nalazima pripada ulomak grube kuhinjske keramike s urezanom valovnicom, koji fakturom i ornamentom odgovara kasnoantičkom kuhinjskom posuđu. S obzirom na mali broj kronološki odredivih pokretnih nalaza, rimsku arhitekturu na nalazištu Finida uvjetno je moguće datirati od druge polovice 1. st. možda do kasne antike.

Izostanak nalaza koji bi ukazivali na stambene ili rezidencijalne dijelove ruralne građevine, znatna koncentracija spica, podnih keramičkih obloga karakterističnih za gospodarske dijelove ruralnih građevina, te djelomično sačuvan četvrtasti kameni recipijent ukazuju na gospodarsku namjenu građevine. Međutim, iako smo istaknuli mogućnost prerade maslina ili grožđa, raspoloživi podaci

207 Ujčić 2007, 28; Bekić, Zmaić 2008, 262–264.

208 Slapšak 1974, 173–181.

ipak ne pružaju mogućnost interpretacije vrste gospodarske djelatnosti koje se odvijala u ovoj rustičnoj vili.

5.4. Rimska vila u vrsarskoj luci (Marina)

Arheološki lokalitet nalazi se u sjeveroistočnom dijelu vrsarske luke, na blagom padini između brežuljka na kojemu se nalazi povijesna jezgra Vrsara i brežuljka Montrakera (slika 118). Prvi koji spominje arheološke nalaze već je Pietro Coppo sredinom 16. stoljeća u rukopisu *Del sito dell'Istria*, koji je tiskan 1830. godine.²⁰⁹ Anton Gnirs zabilježio ga je kad je i sam posjetio Poreštinu, primijetivši ostatke luksuznih struktura, mozaika i drugog arheološkog materijala na morskoj obali,²¹⁰ koji su zbog transgresije mora tada bili dijelom potopljeni. Attilio Degrassi proveo je 1928. godine prva arheološka sondiranja: na južnoj obali zaljeva pronašao je dugački zid s lezenama, vjerojatno kasnoantičkog skladišta, a na sjevernoj obali dio bazena obloženog mramorom, no sondu nije mogao proširiti.²¹¹ Već 1935. godine Mario Mirabella Roberti na sjevernoj je obali blizu crkve sv. Marije od Mora poduzeo opsežniji zahvat,²¹² koji je objavio 1944. godine u dvjema sličnim publikacijama,²¹³ a kojim je zaključio da se radi o ranokršćanskoj crkvi s pomoćnim prostorijama (katekumenej, dijakonikon), nastaloj na temeljima rimske vile (slika 119). Arheološki ostaci zatrpani su, a na tom je prostoru od 1950-ih do 1970-ih godina bio pogon male lokalne tvornice električnih uređaja "Neon", pa se u literaturi za taj lokalitet udomaćio naziv "Stari Neon". U posljednje vrijeme dva su puta izvršena geofizička mjerenja kako bi se pokušalo utvrditi gdje se točno nalaze zidovi prostorija koje je istražio Mirabella Roberti, no oba puta bez uspjeha,²¹⁴ jer je područje prostiranja zidova iskopano, zatrpano i zatim vjerojatno više puta poravnato i prilagođeno prolazu vozila, tako da su ostaci vjerojatno uništeni ili sačuvani samo u tragovima.

Slika 118. Zračna snimka područja na kojem se prostire antička vila
(© Općina Vrsar – Orsera).

209 Coppo 1830, 39: *Alla riva del mare si trovano vestigia di antichi edifi per buon tratto sino al fondamento di saline, che dimostrano esserci state molte abitazioni.*

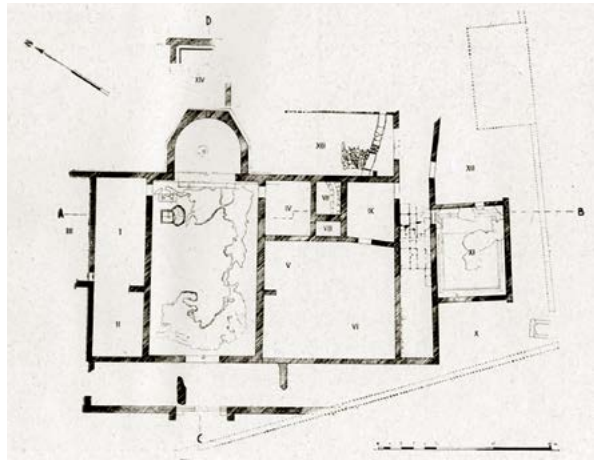
210 Gnirs 1916, 85.

211 Degrassi 1928, 400–401.

212 Mirabella Roberti 1935, 289–291.

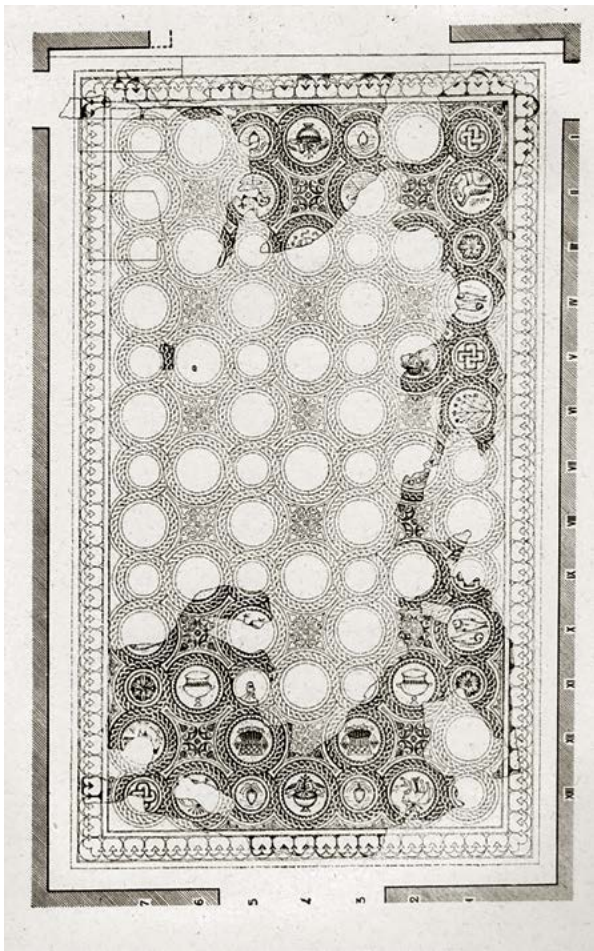
213 Mirabella Roberti 1944a, 33–61; Mirabella Roberti 1944b, 31–120. Dvije fotografije s kratkim tekstom, međutim, prvi su put objavljene u Van Buren 1938, 415–416: u potpisu fotografija jest zahvala M. Mirabelli Robertiju.

214 Mušić 2015; Welc 2023.

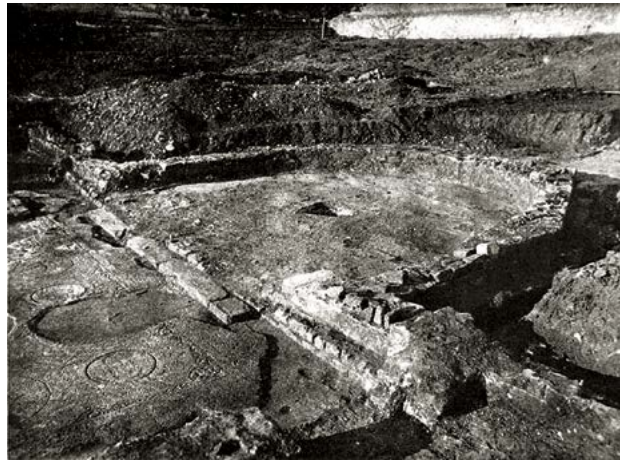

Slika 119. Tlocrt arhitektonski ostataka istraženih 1935. godine (Mirabella Roberti 1944b).

Slika 120. (gore desno) Pogled na apsidu tijekom iskopavanja 1935. godine (Van Buren 1938).

Slika 121. Crtež podnog mozaika istraženog 1935. godine (Mirabella Roberti 1944b).

Mirabella je istražio i dokumentirao jednu veću prostoriju, 9,30 × 15,20 m, s ulazom na jednoj kraćoj strani i dubokom apsidom (iznutra obloj, a s vanjske strane poligonalnoj, slika 120) na suprotnoj strani, u kojoj su bili sačuvani dijelovi mozaika (manje od 40 % površine, slika 121) s kombinacijom medaljona uokvirenih prepletom, u kojima su prikazi životinja (ribe, ptice, slika 122), ljudskih likova i dekorativnih posuda (*kantharoi*).²¹⁵ Upravo su ga ikonografski motivi i prisutnost apside nagнали na zaključak da se radi o sakralnoj građevini, ali to je 2003. dovedeno u pitanje uvjerljivom argumentacijom da dvorana s apsidom nije ranokršćanska crkva, već reprezentativna dvorana luksuzne zgrade, vile, kakve su bile karakteristične za kasnoantičku stambenu arhitekturu.²¹⁶ Takvu interpretaciju potvrdili su i rezultati istraživanja od 2010. do 2017. godine, kad se na prostoru pored “Starog Neona” (danas sjedište Komunalne tvrtke “Montraker”) pripremala gradnja višestambene zgrade.²¹⁷

Mirabella je smatrao da je crkva nastala na antičkoj zgradi iz ranijih stoljeća Carstva, što je prepoznao po hipokaustu ispod poda i mozaicima u susjednoj prostoriji istočno od apsidalne dvorane. Smatrao je da je u trećoj četvrtini 4. stoljeća nastao prvi sakralni sklop u Vrsaru s četverokutnom kapelom, da su sredinom 5. stoljeća dvorani pridodani apsida i narteks te da su unutar sklopa izvršene manje preinake. Zbog postojanja tjeska za masline u sjevernom uglu dvorane smatrao je da je čitav sklop degradiran početkom 7. stoljeća.²¹⁸

Nakon istraživanja Mirabelle Robertija na ovome prostoru nije bilo većih zahvata. Manje sondiranje na prostoru Mirabellina pretpostavljenog katekumeneja izvršeno je 1954. godine radi provjere stanja podnog mozaika,²¹⁹ a Šonje je zabilježio 1965. godine neke detalje uza sjeverni perimetralni zid crkve sv. Marije od Mora, koje je pripisao rimskoj vili.²²⁰ Godine 1971. objavio je fotografiju iskopa ispred zida “Starog Neona”,

215 Meder 2003, 42.

216 Tassaux 2003, 383, 389.

217 Gergeta Sotončić, Matijašić, u tisku.

218 Mirabella Roberti 1944a, 33–38; Matijašić 1998, 215–218; Bulić 2014, 249–250.

219 Mohorovičić 1954, 3; Meder 2003, 42–43.

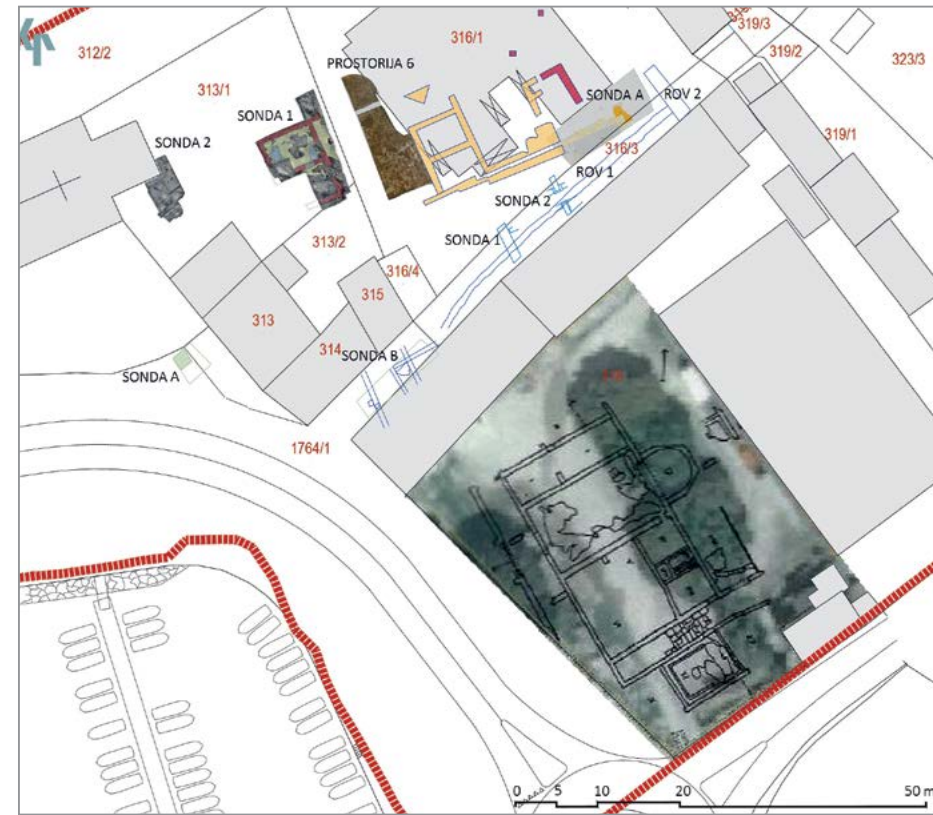
220 Šonje 1971, 373; Šonje 1974, 238.

ali bez objašnjenja u tekstu.²²¹ Godine 1969. u infrastrukturnom kanalu sjeverno od “Starog Neona” pronađen je nadgrobni natpis: *Dis Manib(us) / Securæ / coniugi / dulcissimæ / Aurelius / Cresces fecit*, koji se datira u 2–3. stoljeće.²²² Nadgrobni spomenik (*cippus*) izrađen je od vapnenca. Ima piramidalni završetak na čijem vrhu nedostaje uobičajeni plastično izvedeni završetak. Bočne strane, koje su bile predviđene za obradu (ili dodavanje dekorativnih elemenata), ostale su neobrađene.²²³ Zatim je 1992. godine u jugozapadnom uglu crkve sv. Marije od Mora pronađen još jedan natpis, zavjetni, posvećen bogu Liberu: problematični prvi redak najprije je pročitao *Claudius*, ali je vjerojatnije *C. Mutius*.²²⁴ *C. M[u?]tius / Maximus / Libero d(eo) / d(edit) magist(ro) / suo / Sura III et Senecio/ne II co(n)s(ulibus)*. Konzulska datacija u istarskoj je rimskodobnoj epigrafiji rijetkost, na ovom su natpisu navedeni konzuli 106. – 107. godine.²²⁵

U novije je vrijeme u više navrata zbog novogradnje izvršeno nekoliko zaštitnih istraživanja:²²⁶ (slika 123) otkriven je dio veće prostorije oblika pravokutnika izduženog u pravcu sjevero-

Slika 122. Fotografija detalja podnog mozaika (Van Buren 1938).

Slika 123. Istraženi dijelovi antičke vile 1935–2012. godine, na katastarskoj podlozi (Gergeta Sotončić, Matijašić, u tisku).

221 Šonje 1971, 393.

222 Šonje 1974, 236–238; AE 1977, 0318; EDH014903; EDR076846.

223 Tassaux 2012, 176. Danas se spomenik čuva u Zavičajnom muzeju Poreštine (ZMP–7282).

224 Prema Francisu Tassauxu (Tassaux 2003, 384), usp. i Zaninović 1997.

225 Zaninović 1997, 138; Tassaux 2003, 384. Spomenik se čuva u Zavičajnom muzeju Poreštine (ZMP–4346).

226 Arheološke radove provodili su Arheološki muzej Istre u Puli, Arheolog d.o.o. Ugljan, Zavičajni muzej Poreštine, Odjel za kopnenu arheologiju Juršići Hrvatskog restauratorskog zavoda i Arheo Tim d.o.o. iz Pule.

Slika 124. Snimak podnog mozaika reprezentativne dvorane (Bodružić 2011).

zapad-jugoistok, s dubokom polukružnom apsidom na sjeveru. Apsida je povišena za jednu stepenicu u odnosu na pravokutnu prostoriju, ramenom je oslonjena na perimetralni zid dvorane, a s vanjske strane ojačana je kontraforima.²²⁷ S njene istočne strane nalazi se niz od triju manjih prostorija, a u jednoj je otkriven otisak ognjišta koji zahvaća veći dio prostorije. Sve prostorije međusobno komuniciraju, a pristup im je omogućen uskim hodnikom koji se proteže u smjeru istok-zapad.²²⁸ Dvorana s apsidalnim završetkom predstavlja reprezentativnu dvoranu – *triclinium*,²²⁹ čiju podnu oblogu čini mozaik od raznobojnih kockica različitih materijala (kamena, opeke, stakla, kristala) (slika 124). Prostor apside prekriven je mozaikom s geometrijskom kompozicijom koju tvore kružnice jednakih dimenzija koje se preklapaju tvoreći četverolisne rozete. Kompozicija je omeđena viticom vinove loze unutar friza čiji vanjski rub tvori jednoredna, a unutarnji dvoredna traka. Uza zid apside teče prazna traka. Identični ikonografski motivi nalaze se u južnom brodu i u apsidi predeufrazijeve bazilike u Poreču iz 5. stoljeća.²³⁰

Mozaički pod dvorane omeđuje bordura s jednorednom trakom u vanjskom dijelu i dvorednom trakom tamnoplave boje s unutarnje strane. Unutar

nje prikazane su domaće i divlje životinje u svom prirodnom okruženju šume i livade. Na omeđenoj površini prikazani su trsi vinove loze bogati grozdovima, koji izvire iz kutova prostorije prema središtu dvorane, a među njima akantovi listovi, ptice i berba grožđa (slika 125). Pred apsidom, u središnjem te uz jugoistočni dio prostorije prikazane su tri arhitektonske kompozicije. Svaku tvore po dva stupa – kanelirana i tordirana, koji nose konstrukciju oblikovanu poput kupole, s pokrovom od imbreksa. Unutar svake od edikula nalazi se prikaz koji simbolizira po jedno godišnje doba. U središtu dvorane prikazana je jako oštećena mitološka scena s dvama ljudskim likovima. Ženski je lik u poluležećem položaju (ili lebdi), obnažena gornjeg dijela tijela i s odjećom bogatih nabora, i pruža ruke prema muškom liku – ratniku s kopljem i štitom, naglašene mišićne anatomije.²³¹ Podni mozaik triklinija okvirno se datira u 3. ili početak 4. stoljeća.²³² Podni mozaik s geometrijskim motivima dijelom je sačuvan i u jednoj od prostorija koje flankiraju triklinij. Rub mozaika jednobojna je podloga, s motivom jednostavnog meandra od tankih traka, među kojima je motiv cvijeta oblikovan poput križa, dok središnje polje omeđuje traka ispunjena motivom lovorova vijenca. Ove motive nalazimo na podnom mozaiku iz prvotne bazilike u sjevernom dijelu sklopa Eufrazijane iz 4. stoljeća.²³³

Zidovi opisanih prostorija s mozaicima te drugih prostorija koje su dokumentirane oko njih i duž ulice koja ide uza zgrade Komunalne tvrtke “Montraker”, pružaju se u smjeru sjeverozapad-jugoistok i poklapaju se s pravcem zidova koje

Slika 125. Detalj podnog mozaika u reprezentativnoj dvorani (Bodružić 2011).

je istražio Mirabella Roberti.²³⁴ Unutarnji zidovi nekih prostorija bili su prekriveni oslikom s vodoravno izvedenim crvenim trakama na svjetložutoj podlozi, dok su vanjska lica zidova bila ožbukana. Širina zidova kreće se od 47 cm do 60 cm, ali i do čak 90 cm. Na više su mjesta uza zidove sačuvani odvodni kanali s drenažnom podnicom, koja je izvedena od kompaktne vodonepropusne žbuke. Od drvene konstrukcije krovnih greda, na kojima su bile tegule, ostao je ruševni sloj krovnih opeka s tragovima nagorjelog drva i masivnih željeznih čavala.

Naposljetku, u nekadašnjem samostanskom vrtu još je jedan manji zahvat pokazao postojanje triju prostorija zapadno od triklinija, simetrično onima uz istočni zid reprezentativne dvorane.²³⁵ I u njima su podni mozaici, od kojih je najbolje sačuvan onaj u sjevernoj prostoriji, polikromni mozaik na bijeloj podlozi s rubnom geometrijskom i središnjom vegetabilnom kompozicijom. Geometrijski motivi (slika 126) sastoje se od nizova istostraničnih trokuta, a središnji motiv čini vinova loza čije se grane šire iz kutova prostorije, poput motiva u velikoj reprezentativnoj dvorani, ali jednostavnije izrade. Podni mozaik u središnjoj prostoriji vidljiv je tek u tragovima, dok u južnoj on nije sačuvan.

Sjeverno i sjeveroistočno od istraženih dijelova nema tragova arheoloških struktura,²³⁶ što navodi na zaključak da se rimska vila proteže na površini od oko 5000 m², od crkve sv. Marije od Mora do položaja tzv. “Starog Neona”, ali veći dio nalazi se ispod današnje dužobalne prometnice, parkirališta i privežišta za manje brodice uz njih. Taj dio lokaliteta bio je ispod morske površine, ali je nasipan krajem 20. stoljeća radi proširenja obale i komunikacije prema rtu ispod Montrakera, gdje je danas sjedište Marine Vrsar.

Na južnoj obali zaljeva Degrassi je 1928. godine istražio 66,8 m dugi zid s lezenama.²³⁷ Pravilan ritam lezena odgovarao je pilastrima koji su predstavljali

227 Ars restauro 2011, 13.

228 Janko Šćulac 2012; Burić, Martinov, 2012.

229 Bodružić 2011; Martinov 2012.

230 Meder 2003, 37, Tb. VII, slika 3; Terry, Gilmore Eaves 2001, Pl. 2.

231 Ars restauro 2011, 13–20.

232 Bodružić 2011, 12.

233 Meder 2003, 34, T. III, slika 3.

234 Burić 2012; Kovačić 2012; Munda 2013; Percan 2016; Percan 2017.

235 Višnjić 2017. Radove je potaknula i financirala Općina Vrsar – Orsera.

236 Nakić, Martinov 2012, 441–442.

237 Degrassi 1928, 400; Mirabella Roberti 1944a, Tab. 1, slika 1.

Slika 126. Detalj podnog mozaika u sjevernoj prostoriji (Višnjić 2016).

središnju os građevine. Jedina dokumentacija koju imamo jest topografska skica koju je objavio Mirabella Roberti (slika 127), a po njoj su se antičke strukture nalazile jugozapadno od restorana Belvedere, u zaleđu istoimene plaže. Građevina je imala podnicu od maltera i opeke, bila je dugačka 66,8 m, a široka 18 m. Po lezenama i pilastrima zaključuje se da se radilo o kasnoantičkom skladištu (*horreum*),²³⁸ površine više od 1100 m², koji je bio u funkciji pomorske trgovine,²³⁹ i vjerojatno sastavnim dijelom vile koja se nalazila na sjevernoj obali vrsarske luke.²⁴⁰

Ona je bila bogata mozaicima i vjerojatno drugim luksuznim elementima opremljena maritimna vila (*villa maritima*), koja je s preinakama bila nastanjena od 1. do 7. stoljeća. Teško je pouzdano tvrditi da je Mutije Maxim (*Mutius Maximus*), osoba s natpisa posvećena bogu Liberu, bio vlasnikom imanja i vile početkom 2. st., ali je moguće.²⁴¹ Kako su graditeljske strukture, zbog novovjekovne i suvremene izgradnje, samo skromno sačuvane i brojnim intervencijama, zbog ukopavanja infrastrukture, oštećene, teško je oblikovati cjelovitu rekonstrukciju sklopa, a pogotovo razlučiti faze u njezinoj graditeljskoj povijesti. Nastala je u 1. st., u vrijeme procvata istarskih maritimnih i rustičnih vila, u gospodarskom i graditeljskom smislu,²⁴² ali do sada su identificirani samo skromni ostaci prvotne građevine.

Temeljito je rekonstruirana i vjerojatno proširena u 3. i 4. st., dobu iz kojeg potječu sačuvani mozaici u reprezentativnim prostorijama s apsidama. Iako se obično misli da su se tada već vidjeli prvi znakovi krize koja je kasnije dovela do propasti Zapadnog Rimskog Carstva, još uvijek su postojali, iako možda manje brojni, bogati građani koji su si mogli priuštiti luksuzne rezidencije duž zapadne obale Istre. Neke građevine jesu napuštene tijekom 4. i 5. st.,²⁴³ ali druge traju i do 6., pa čak i početka 7. stoljeća. Primjer sličan ovom vrsarskom jest vila u

Dragoneri kraj Peroja, koja je poslije požara obnovljena u 4–5. stoljeću.²⁴⁴

Sloj gorenja i oštećenja u podnom mozaiku na području tzv. Starog Neona upućuju na degradaciju struktura antičkog, odnosno kasnoantičkog sklopa vile, ali tek u drugoj polovici 6. st., te datiraju prestanak korištenja Mirabelline “crkve”, odnosno triklinija u to doba.²⁴⁵ Upravo u to vrijeme je u prostoriju s apsidalnim završetkom u dvorištu tzv. Starog Neona postavljen tijesak za preradu maslina.²⁴⁶ U to je doba prostor vile korišten i za ukapanje, pa je južni dio poda triklinija uništen ukopima grobnih jama. U grobovima nema priloga koji bi olakšali dataciju, ali način gradnje grobne konstrukcije upućuje na kasnu antiku. Naposljetku, nalaz brončanih karičica i naušnice, koja se datira u 6. ili 7. st., potvrđuje tezu da ekonomske posljedice uslijed prodiranja germanskih naroda na područje Apeninskog poluotoka Istra nije osjetila sve do druge polovice 6. ili početka 7. stoljeća.²⁴⁷

Mirabella je nalaz kasnoantičkog groba u amfori označio na skici koja prikazuje položaje nalaza u vrsarskoj luci.²⁴⁸ Na prostoru sjeverozapadno od vile, u podnožju Montrakera, nalaze se dijelovi dvaju sarkofaga, a jedan zabat nadgrobne stele uzidan je u južni dio ogradnog zida koji omeđuje staro groblje uz crkvu sv. Marije od Mora.

Nema nikakve sumnje da je sve to zajedno od 1. do 7. st. činilo funkcionalnu cjelinu koja je tijekom dugog razdoblja imala dinamičnu povijest promjena. Jedan je od ključnih razloga postojanja naselja povoljan položaj zaljeva za organizaciju lučkih aktivnosti. Sasvim je očekivano da bi vila sa svojim skladišnim prostorima imala uređenu operativnu obalu s mulom ili pristaništem,²⁴⁹ ali arheološki ostaci lučkih struktura u vrsarskom podmorju nisu potvrđeni. Razlog tomu jest stoljetno korištenje uvala, zamuljivanje, ali naročito promjene obalne linije nasipavanjem, pogotovo u suvremeno doba radi oblikovanja današnje nautičke i ribarske luke u uvali. Vrsarska vila u luci bila je jedna od mnogobrojnih takvih vila duž zapadne istarske obale od Savudrije do Pule.

5.5. Vrh Lima – kasnoantički mozaici

Potvrdu naseljenosti Linskog zaljeva u rimsko doba pružaju dijelovi triju mozaičkih podova zabilježeni na sjevernoj obali, u krajnjem unutarnjem dijelu Zaljeva, u podnožju padine koja se sa sjevera spušta prema priobalju. Fragmenti mozaičkih podova s geometrijskom ornamentikom prvi su put zabilježeni 2010., kad

Slika 127. Skica s položajem evidentiranih arheoloških nalaza (Mirabella Roberti 1944b).

238 Matijašić 1997, 216; Matijašić 1998, 283; Zaninović 1997, 137; Carre 2012, 181–182.

239 Degraasi 1957, 63; jasno je da je vrsarski zaljev vrlo pogodan za sidrište, privezište i pristanište.

240 Carre 2012, 181–182.

241 Mutii nisu bili visoka roda, pripadali su plebejskim obiteljima, ali mogli su steći bogatstvo.

242 Bulić 2014, 310–312.

243 Bulić 2014, 202.

244 Starac 2010, 57–86.

245 Mirabella Roberti 1944a, 53; Bodružić 2011, 7–8.

246 Matijašić 1998, 217.

247 Bulić 2014, 201–202, 206; Levak 2009, 112–115.

248 Mirabella Roberti 1935, 291; Mirabella Roberti 1944a, Tab. 1, sl. 1.

249 Koncani Uhač 2018, 296.

Slika 128. Mozaik 1
(© Arheološki muzej Istre).

su preventivno konzervirani i zaštićeni od daljnje degradacije.²⁵⁰ Podovi u tehnici *opus tessellatum* otkopani su djelomično, njihova je dokumentirana površina od oko 1,6 do 3,5 metara četvornih, veličina kockica od 1,3 do 2 centimetra. Međusobni odnos mozaičkih podova potvrđuje postojanje više prostorija građevinskog sklopa koje su se pružale u nizu u ukupnoj dužini od oko 13 m, usporedno s pružanjem morske obale, u smjeru istok-zapad. Repertoar korištenih boja čine kamene tesere crne, žute, oker i sive boje, dok su tesere crvene boje izrađene od keramike.

Polikromni mozaik od bijelih, crvenih keramičkih i crnih kamenih tesera, poznat s površine od 1,6 m², ornamentiran je preklapajućim osmerokutima u čijem je središtu kosi kvadrat okružen izduženim šesterokutima sa stiliziranim križevima u središnjem dijelu (slika 128). Geometrijski motiv izveden je po jednim redom crnih, bijelih i crvenih tesera, podloga je bijele boje. Polje ornamentirano ovim motivom obrubljeno je trakom, sačuvanoj na dvjema stranama. S jedne je strane uokviren pravocrtnom trakom sastavljenom od središnje bijele linije od tri reda tesera koja je s objiju strana omeđena po jednim redom crvenih i crnih tesera. S druge strane identična bordura ima lučnu formu, predstavljajući možda dio većeg kružnog medaljona nepoznate ornamentike.

Tipološki jednaka dekoracija mozaika poznata je u urbanom ambijentu obližnje kolonije *Parentium*, iz tzv. Dvorane A (*domus ecclesiae*), gdje će se razviti episkopalni kompleks. Riječ je o mozaičkom podu profane arhitekture koja se vjerojatno prije sredine 4. stoljeća dograđuje i prenamjenjuje u prvu crkvenu građevinu na mjestu današnje porečke katedrale.²⁵¹ Analogni motiv datiran u kraj 4. st. i početak 5. st. poznat je na mozaiku iz Novalje koji je vjerojatno pripadao ranokršćanskom crkvenom kompleksu.²⁵² Riječ je o motivu koji je u različitim varijantama imao dugotrajnu primjenu u ukrašavanju rimskih podova od 1. do sredine 6. stoljeća.

250 Petešić 2010.

251 Meder 2003, 34, T. III, slika 1–2; Cambi 2020, 333–334.

252 Meder 2003, 75–76, T. XIX, slika 4.

U kasnoantičkom razdoblju ispune izduženih šesterokuta mogu biti geometrijske, poput primjera iz Istre, ili monokromne, jednako u profanom i sakralnom kontekstu.²⁵³

Drugi mozaik jednakih je boja kao prethodno opisani, na površini od oko 3,5 m², ukrašen je mrežom kvadrata koji su, sudeći prema traci koja je obrubljuje, postavljeni dijagonalno na zidove prostorije, odnosno na borduru dekoriranog polja (slika 129). Kvadrati su bijele boje, rubove čine dva reda crnih tesera između kojih je red bijelih tesera. Središnji dio kvadrata ispunjen je stiliziranim, stepenasto izvedenim grčkim križevima, kvadratima ili stiliziranim grčkim križevima koje čine manji kvadrat i četiri trokuta s vrhom na njegovim stranicama. Kvadratno polje obrubljeno je trakom od crnih, crvenih i bijelih tesera. Motiv dijagonalnog kvadratnog polja s rubovima kvadrata od tri reda tesera nije dosad bio poznat na istočnoj obali Jadrana. Sličan motiv s raznolikim dekoracijama središta kvadrata poznat je iz zapadnih i istočnih dijelova Carstva od 4. do 6. stoljeća.²⁵⁴

Od trećeg fragmenta mozaika sačuvanog na površini od oko 2 m² sačuvao se ugaoni dio šire polikromne bordure od bijelih crvenih i crnih tesera. Ornamentika bordure je geometrijska i čine je naizmjenično postavljeni izduženi rombovi i kružnice koji su omeđeni užim linijama od crnih, bijelih i crvenih tesera (slika 130). Uz širu geometrijski ukrašenu traku zabilježena je traka ispunjena kosim kvadratima. Obje su bordure smještene uz kamenu stepenicu dimenzija 70 × 29 cm koja se uzdiže od mozaičkog poda 7 cm i vodi prema povišenom prostoru s prethodno opisanim mozaikom ukrašen mrežom kvadrata. U kutu prostora kojeg definira obrub od rombova i kružnica nalaze se krivocrtne linije crnih, sivih i oker tesera koje su vjerojatno pripadale nesačuvanoj vegetabilnoj dekoraciji. Najbliže stilske analogije obrubnoj traci od izduženih rombova i kružnica nalazimo u pretpostavljenom konsignatoriju Predeufrazijane. Ovaj se motiv, kako unutar bordura tako i na većim mozaičkim površinama često javlja u sakralnim objektima sjevernojadranskog područja u razdoblju 5. i 6. stoljeća.²⁵⁵

S obzirom na to da nisu poznati pokretni arheološki nalazi koji bi omogućili detaljniju dataciju mozaika, oslanjajući se na stilske dekorativne karakteristike, mozaike je moguće datirati u šire kasnoantičko razdoblje. Prema analogijama iz Poreča, vremenske okvire njihova nastanka treba postaviti između 4. i 5. stoljeća.

Mozaički podovi iz Limskog zaljeva, poput ostatka maritimne vile u Vrsaru, govore o uvjetima života rimske aristokracije u kasnoantičkom ruralnom krajoliku

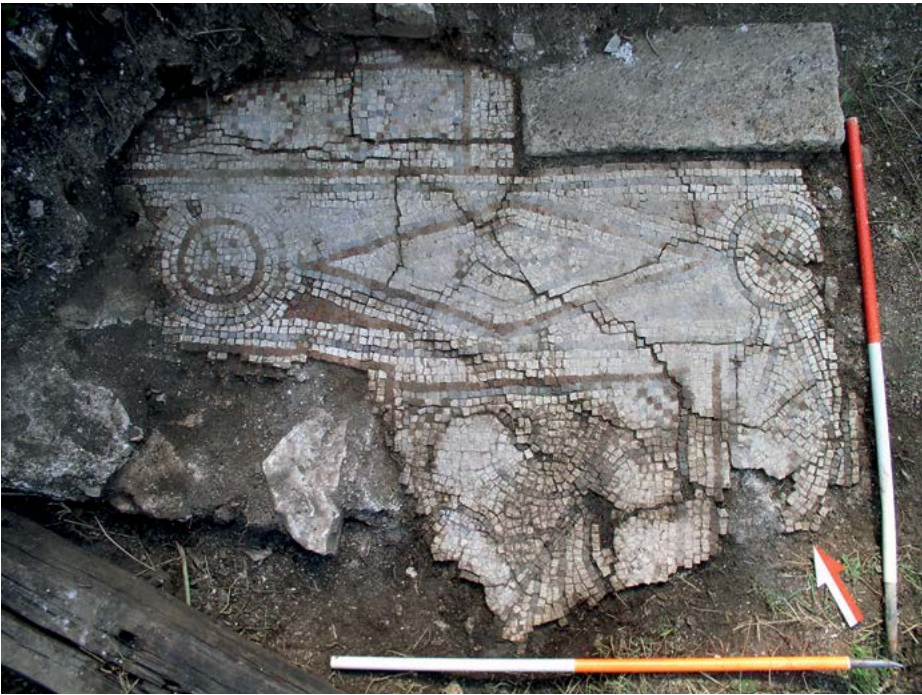
Slika 129. Mozaik 2
(© Arheološki muzej Istre).

253 Paolucci 2012, 163–165.

254 Perpignani, Racagni 2023, 505–507; Di Segni et al. 2022, 435–437.

255 Meder 2003, 37, T. VIII, slika 1–3.

Slika 130. Mozaik 3
(© Arheološki muzej Istre).

porečkog agera. Vlasnici takvih neskromnih ruralnih građevina morali su imati stabilnu ekonomsku pozadinu. Poljoprivredna imanja i njihova eksploatacija bila su jedna od glavnih sredstava bogaćenja rimske aristokracije. U tom kontekstu čini nam se prihvatljiva Tassauxova ideja da je vlasnik vile u Limskom zaljevu svoj ekonomski prosperitet možda nastojao osigurati s jedne strane trgovinom, odnosno transportom drva iz unutrašnjosti Istre, a s druge strane eksploatacijom morskih resursa u obliku uzgajališta školjaka.²⁵⁶

5.6. Monte Ricco

Prvi spomen nalazišta Monte Ricco nalazimo kod Richarda Francisa Burtona u drugoj polovici 19. stoljeća. Burton usputno spominje kamenolom na zapadnoj strani brežuljka, koji je, prema njegovu mišljenju, korišten u rimsko doba, ne navodeći naselje na vrhu brežuljka.²⁵⁷ Početkom 20. st., u svom kapitalnom djelu o gradinskim naseljima, Carlo Marchesetti u opsežan popis gradinskih lokaliteta uvrštava i Monte Ricco,²⁵⁸ spominje ostatke prapovijesnih zidina, nadsvođenih podzemnih prostora te nalaze prapovijesne i rimske keramike.²⁵⁹ Iako Marchesetti samo nabraja arheološke ostatke vidljive na nalazištu, ne dajući pritom kronološke i funkcionalne odrednice za nadsvođene podzemne prostore, koje se u njegovu navodu ne mogu dovesti u vezu s gradinskim naseljem, mlađi autori u svojim osvrtima spominju navodnu Marchesettijevu pogrešnu atribuciju nadsvođenih podzemnih prostorija prapovijesnom razdoblju i ističu da je riječ o rimskoj cisterni.²⁶⁰

256 Tassaux 2012, 182.

257 Burton et al. 1878, 352.

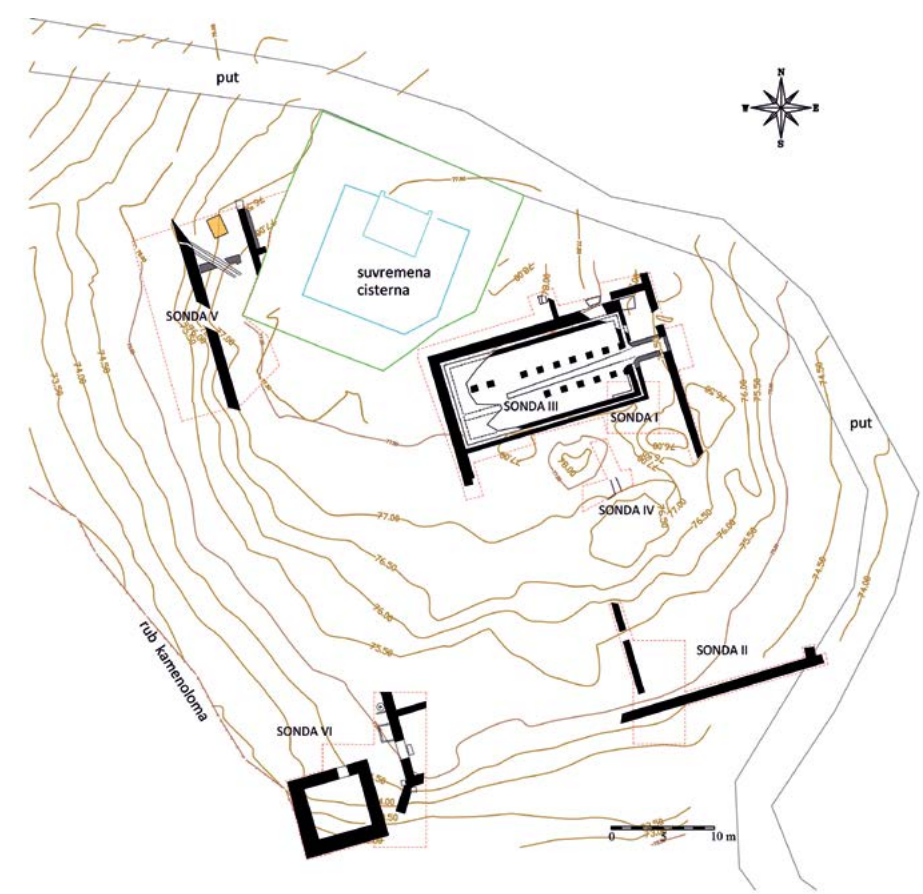
258 Marchesetti 1903, 115.

259 *Un piccolo assaggio eseguito nel castelliere del M. Ricco di S. Martino presso Orsera, rimarchevole per la costruzione delle sue muraglie megalitiche, in parte ancora benissimo conservate, e per i resti di celle sotterranee ad arco esistenti alla sua vetta, ci diede parecchi cocci preistorici e romani, ossa di animali e corna di cervo.* (Marchesetti 1908, 190).

260 Battaglia 1926, 41; Degrassi, 1928, 401.

Zbog izgradnje nove cisterne vrsarskog vodovoda u zimu 1963./1964. godine nalazište su obišli Ante Šonje iz porečkog muzeja te Branko Marušić i Štefan Mlakar iz pulskog muzeja.²⁶¹ Po njihovu je dolasku bila iskopana jama za novu cisternu, što je nepovratno devastiralo dio nalazišta. Tada su zabilježeni nalazi fragmenata rimskih mozaika, zidnog oslika, dijelovi poda u tehnici *opus spicatum*, “rimske latenoidne keramike”, keramike tankih stijenki i kasnoantičke kuhinjske keramike, a pozicija gradnje nove cisterne malo je izmještena kako bi se ostaci rimske cisterne očuvali u cijelosti.²⁶²

Do 2014. godine nalazište Monte Ricco nije bilo predmetom arheoloških istraživanja, no te su godine izvršeni pripremni radovi uklanjanja vegetacije, a sljedeće godine počinju arheološka iskopavanja i traju kontinuirano do danas.²⁶³ Morfološke odlike brežuljka Monte Ricco (kota 78), smještenog u zaleđu današnjeg Vrsara, oko 1,3 km od morske obale, karakteristične su za naselja gradinskog tipa. Naselja iz brončanog i željeznog doba ostavila su tragove, i danas jasno vidljive, čovjekove intervencije u okolišu. Brežuljci na kojima su sagrađena gradinska naselja su pri svom vrhu najčešće zaravnjeni kako bi se dobile pogodne ravne površine terena na kojima je izgrađeno naselje i pritom iskoristilo otkopano kamenje u graditeljske svrhe. Tri zaravnjene terase na Monte Riccu prekrivaju čitavu površinu vrha brežuljka, rezultat su čovjekova mijenjanja krajolika u

Slika 131. Tlocrt istražene arhitekture s označenim sondama i reljefom terena.

261 Marušić, Mlakar 1964; Šonje 1964, 94–95; 1966, 318–319.

262 Šonje 1964, 94–95; 1966, 318.

263 Djelatnici Centra za interdisciplinarna arheološka istraživanja krajolika, sastavnice Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, provode arheološka istraživanja u sklopu nekoliko znanstvenoistraživačkih projekata. Tri projekta Hrvatske zaklade za znanost: Rimskodobne preobrazbe i ponovna uporaba prapovijesnih gradina u Istri – Analiza i studija slučaja, od 2014. do 2018. (voditeljica Klara Buršić-Matijašić); Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar, od 2018. do 2023. (voditelj Robert Matijašić), projekt su financirale i Općina Vrsar – Orsera, Turistička zajednica Općine Vrsar – Orsera i Maistra d. d.; Rimski krajolik i dinamika naseljavanja istarskih kolonijalnih agera, od 2023. (voditelj Davor Bulić). Od 2022. provodi se i projekt koji financira Općina Vrsar – Orsera, Arheološki krajolik Općine Vrsar (voditelj Robert Matijašić). Logističku potporu istraživanjima pruža komunalna tvrtka Montreker d. o. o.

prapovijesti i ukazuju na područje prostiranja prapovijesnog naselja. Vrh brežuljka bio je, nakon napuštanja brončanodobnog naselja, više stoljeća nenaseljen, a u 1. st. pr. Kr. na njemu se gradi rimsko ruralno naselje tipa *villa*, *villa rustica*.

Dosadašnjim istraživanjima obuhvaćeno je šest sondi različitih dimenzija (slika 131). Iako su trenutne spoznaje o cjelini rimskog arhitektonskog sklopa ograničene, jasno je da se rimska građevina prostirala na čitavom gornjem dijelu brežuljka. Arhitektura brončanodobnog naselja nije zabilježena. Izuzetak predstavljaju veliki kameni blokovi koji su vjerojatno pripadali gradinskim bedemima, a naknadno su iskorišteni kao temelji rimskog zida.²⁶⁴ Jedan od razloga tome jest u činjenici da su prilikom izgradnje rimske građevine uništeni eventualni ostaci gradinskog naselja. Tezi o rimskoj destrukciji materijalnih tragova iz prapovijesnog razdoblja ide u prilog činjenica o nepostojanju intaktnih prapovijesnih arheoloških slojeva, izuzev zemljanih slojeva u škrapama, udubljenjima u matičnoj stijeni, i mjestimično razmjerno tankih, prostorno ograničenih zemljanih slojeva iznad matične stijene s nalazima isključivo brončanodobne keramike. Nasuprot tome, keramika iz brončanog doba na lokalitetu je u znatnoj količini zastupljen nalaz, javlja se u gotovo svim zemljanim slojevima zajedno s prevladavajućom rimskom keramikom.²⁶⁵ U nastavku slijedi analiza poznatih arhitektonskih dijelova rimske građevine koja je, prema sakupljenim databilnim pokretnim nalazima i uzorcima, postojala od prve polovice ili sredine 1. st. pr. Kr. do kraja 1. st. poslije Krista.

5.6.1. Arhitektura

Približnu tlocrtnu dispoziciju rimske građevine moguće je interpretirati temeljem dosadašnjih iskopavanja i geofizičkog mjerenja terena (slika 132).²⁶⁶ Arhitektonska artikulacija klasificira građevinu kao kompaktni ili introvertirani tip.²⁶⁷ Pravokutna je tlocrta s vjerojatno središnjim četvrtastim dvorištem okruženim sa svih četiriju strana nizovima prostorija. Unutarnje dvorište, s peristilom ili bez njega, jedan je od temeljnih arhitektonskih elemenata rimskih ruralnih građevina preuzet iz gradskih kuća (*domus*) i oblikovan pod utjecajem starijih italjskih stambenih formi.²⁶⁸ Među poznatim primjerima rimskih vila u Istri najzastupljeniji je tip pravokutnog, ponekad gotovo kvadratnog tlocrta, sa središnjim dvorištem okruženim nizovima prostorija.²⁶⁹ Dvorište, često na svom rubnom dijelu, sadrži cisternu za sakupljanje kišnice s okolnih krovista. Istarski primjeri ovakvih građevina u pravilu sadrže tri niza prostorija, dok je četvrta strana bila omeđena ogradnim zidom. Takva su arhitektonska oblikovanja poznata s nalazišta: Velika Šaraja, Peličeti, Kolci, Uvala Dobrika i Šijana.²⁷⁰ Slična arhitektonska rješenja rimskih vila poznata su u Kampaniji, osobito s područja Napuljskog zaljeva u okolici Pompeja: Pisanella – Vila Lucija Cecilija, Boscoreale – Vila Popidija Flora, Boscoreale – Vila Fanija Sinistora, Boscotrecase – Vila Agripe Postuma, Boscoreale – Aselijeve vile.²⁷¹ Kod istarskih primjera zapažaju se istaknuti gospodarski sadržaji, dok su luksuzni stambeni dijelovi manje izraženi.

²⁶⁴ Početkom 20. st. Marchesetti piše o djelomično dobro sačuvanim megalitskim zidinama na Monte Riccu (Marchesetti 1903, 115), no danas na terenu nisu jasno vidljive zidane strukture koje bi odgovarale njegovu opisu.

²⁶⁵ Buršić-Matijašić, 2020, 236–250.

²⁶⁶ Snimanje georadarom (GPR) i magnetometrom, obradu podataka i njihovu interpretaciju izvršio je Fabian Welc s Instituta za arheologiju Sveučilišta “Kardinal Stefan Wyszyński” iz Varšave (Welc 2021a, 2021b, 2022).

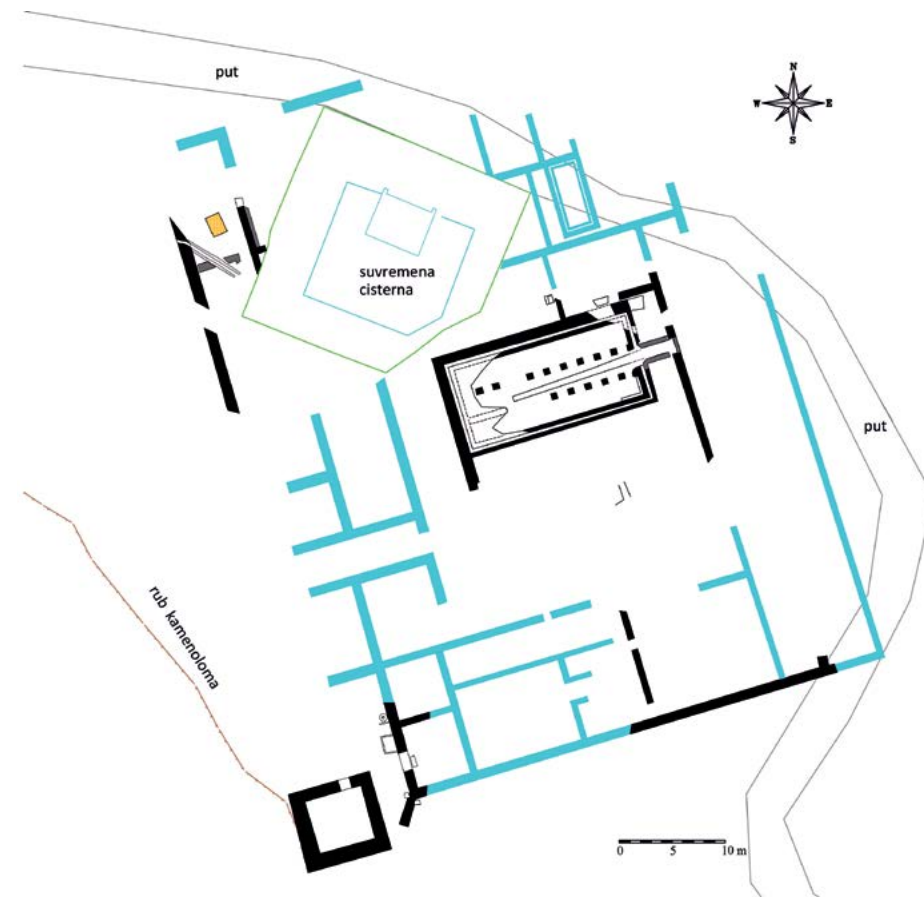
²⁶⁷ Begović, Schrunck 2003, 100.

²⁶⁸ De Franceschini 1998, 757; Smith 1998, 183–190.

²⁶⁹ O tipologiji rimskih vila južne Istre vidi u Bulić, Matijašić 2024, 113–125.

²⁷⁰ Bulić 2014, 99, 257–258, 273–276, 278–285, 299–300.

²⁷¹ Bulić, Matijašić 2024, 123.

Slika 132. Tlocrt građevine, crno - istraženi zidovi, plavo - zidovi prema geofizičkim mjerenjima prema F. Welc.

Nasuprot tome, među vilama ovog tlocrtnog tipa u Napuljskom zaljevu nalaze se i primjeri luksuznih stambenih sadržaja, s gospodarskom komponentom sekundarnog značenja u odnosu na cjelinu građevine. Posljednjih desetljeća istražene su dvije vile u Istri, Kršete i Dragonera Jug, čije je središnje četvrtasto dvorište okruženo nizovima prostorija sa svih četiriju strana.²⁷² Ovom skromnom popisu vila u Istri s četiri niza prostorija uokolo dvorišta treba dodati i građevinu na brežuljku Monte Riccu.

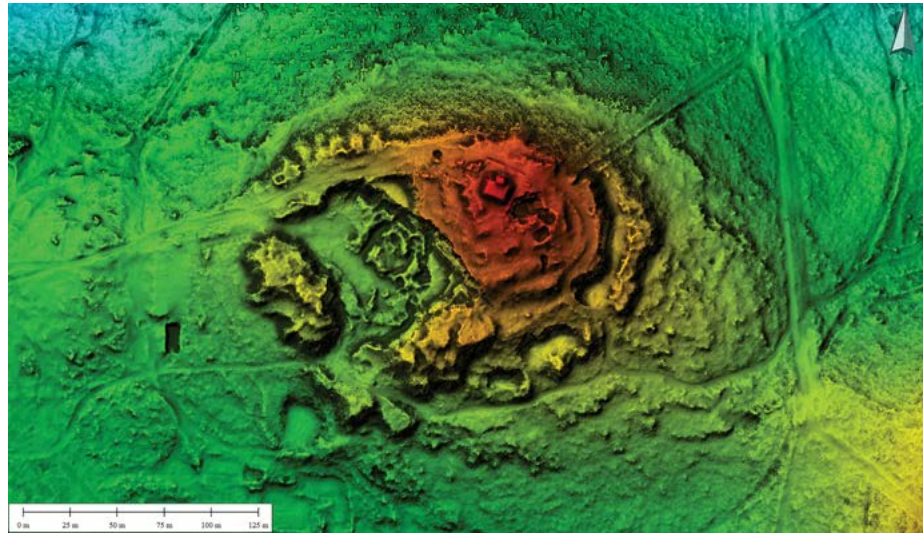
Vanjski gabariti građevine na Monte Riccu dimenzija su 53 m × oko 66 m, arhitektonski sklop prostire se na površini od oko 3500 četvornih metara, međutim dužina građevine nije precizno definirana s obzirom na to da se pravocrtna anomalije zabilježene georadarom i magnetometrom u blizini sjevernog ruba uzvisine pružaju dalje prema rubu brežuljka, vjerojatno je sjeverni dio brežuljka erodirao u postantičkom razdoblju. Kao rezultat pretpostavljene prirodne erozije rubni sjeverni dio građevine vjerojatno nije sačuvan. Uporište takvoj tezi nalazimo u LiDAR-snimku sjevernog dijela brežuljka Monte Riccu na kojem se uočavaju reljefne anomalije u njegovu podnožju, vjerojatno kao rezultat erozije (slika 133).

Duže stranice građevine približno su orijentirane u pravcu sjever-jug, s odklonom prema zapadu od 17°. Uza sjeverni rub dvorišta prostire se cisterna vanjskih tlocrtnih dimenzija 19,3 × 10 metara. U dvorištu zasad nije sa sigurnošću utvrđeno postojanje peristila, no u sondi 5 pronađeni su ulomci klesanog kamena u obliku kružnog isječka koji su pripadali stupovima toskanskog tipa. Broj primjera peristila rimskih vila sa stupovima toskanskog tipa u Istri je znatan.²⁷³ Vanjski sjeverni i zapadni zidovi cisterne ističu se širinom od 100 cm, osobito u usporedbi s vanjskim južnim i istočnim zidom cisterne, čija je širina 40 centimetra. Širina

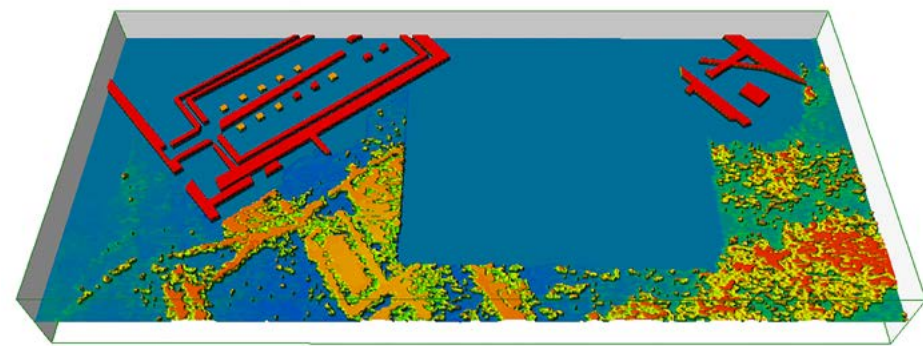
²⁷² Starac 2010, 25–50; Bulić 2014, 236–237.

²⁷³ Peristili sa stupovima toskanskog tipa dosad su bili poznati s nalazišta rimskih vila južne Istre: Kolci, Uvala Dobrika i Verige na Velikom Brijunu te Valbandon, Dragonera jug i Krvavići – Boškina na kopnu (Bulić 2014, 100).

Slika 133. Monte Ricco. Kombinacija osjenčanog reljefa hipsometrijskom ljestvicom boja i lokalnog modela reljefa (izrađen u programu planlaufTERRAIN). Prirodna erozija sjevernog dijela i kamenolom na istočnom dijelu.

Slika 134. Linearne anomalije izmjerene georadarom sjeverno od cisterne prema F. Welc.

zidova ukazuje na njihovu nosivost te je opravdano pretpostaviti da su širi zidovi nosili dvije etaže. S obzirom na nepostojanje arhitektonskih elemenata uz pomoć kojih bismo ove zidove interpretirali kao stilobat kolonade trijema, poput baza stupova i veće koncentracije nalaza elementa stupova u neposrednoj blizini širih zidova, hipoteza o portiku koji je s četiriju strana okruživao dvorište zasad se čini malo vjerojatna. S druge strane, nalazi fragmenata zakrivljene zidne oslikane žbuke, iz urušenja s vanjske strane širih zidova cisterne, upućuju na prozorske otvore, posljedično tome i na pretpostavku da se uza sjevernu i zapadnu stranu cisterne nalazio kriptoportik s četvrtastim otvorima prema cisterni, odnosno dvorištu, iznad kojeg se vjerojatno nalazila još jedna etaža građevine. Međutim i ovakvu interpretaciju potrebno je razmatrati s rezervom.

Jedan od kolnih ulaza u građevinu moguće je prepoznati u zapadnom krilu. Interpretacije geofizičkih snimanja ukazuju na prolaz, hodnik, širine oko 3,2 m i dužine oko 10 m, koji se pruža poprečno kroza zapadni niz prostorija (slika 132). Danas je zapadna padina brežuljka devastirana eksploatacijom kamena u prvoj polovici 20. st. te je nepoznata konfiguracija terena na tom mjestu u rimsko doba, no i danas se jedan od putova koji vodi na brežuljak nalazi na njegovoj zapadnoj padini.

Sjeverno krilo građevine danas je većim dijelom devastirano gradnjom suvremene cisterne, a nalazi prikupljeni u njezinoj neposrednoj blizini govore u prilog zaključku da je sjeverni dio građevine imao stambenu namjenu (*pars urbana*), iako je preciznu namjenu pojedinih prostora zbog slabe istraženosti nemoguće interpretirati. Stambeni karakter potvrđuju nalazi zidnih oslika, keramičkih tubula karakterističnih za termalne sklopove i fragmenti mozaičkog poda, vjerojatno devastirani prilikom iskopa jame suvremene vodospreme.

Veći dio sjevernog krila nije bio predmetom arheoloških iskapanja, no geofizičkim snimanjima zabilježene su linearne anomalije koje predstavljaju

tragove kamenih zidova na relativnoj dubini od oko 0,5 do 1,3 metra.²⁷⁴ Sjeverno od rimske i istočno od suvremene cisterne ističe se izdužena četvrtasta struktura i nekoliko pravocrtnih koje su jasno vidljive na relativnoj dubini od 58 cm (slika 134). Na dubini od oko 90 cm vidljiva je samo četvrtasta struktura koju je moguće pratiti do relativne dubine od oko 140 cm, ostale pravocrtne anomalije nastaju na relativnoj dubini od oko 90 cm. S obzirom na oblik i dubinu na kojoj su vidljivi tragove četvrtastog objekta, koji se prostire dublje od obližnjih linearnih anomalija, razložno je pretpostaviti ostatke manje cisterne ili bazena dimenzija oko 5,5 × 1,7 metara. U prilog takvoj pretpostavci idu nalazi tubula i fragmentarnih mozaičkih podova, sastavnih dijelova termalnih kompleksa građevine. Interpretacija sjevernog krila građevine, odnosno jednog njegova dijela, kao termalnog kompleksa još je uvijek na hipotetskoj razini. Indicije za takav zaključak postoje, no ne raspolažemo nepobitnim argumentima koji bi tome išli u prilog.

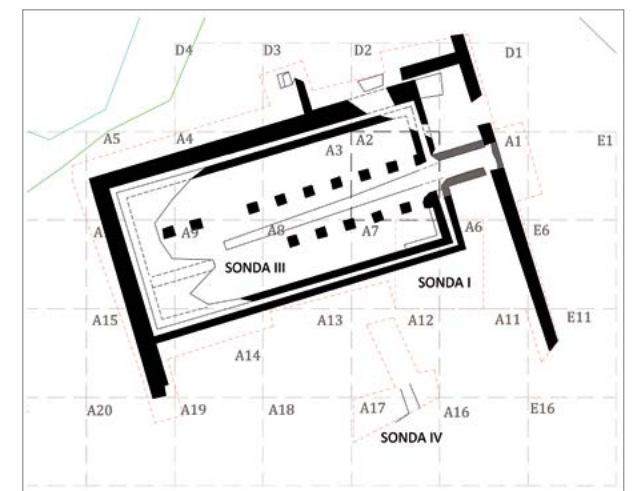
Cisterna (sonda I, sonda III)

Početkom istraživanja, među gustim raslinjem, isticala su se djelomično sačuvana tri svoda oslonjena na pilastre povezane lukovima, dijelovi krovne konstrukcije cisterne smještene na najvišem dijelu brežuljka. Često su glavni indikatori prepoznavanja rimskih ruralnih građevina upravo ostaci cisterni. Početkom prošlog stoljeća Marchesetti je zabilježio nadsvođene podzemne prostorije, ne navodeći pritom njezinu namjenu ni vrijeme nastanka.²⁷⁵

Područje cisterne obuhvaćeno je sondama I i III. Sonda I početkom je istraživanja postavljena na mjestu gdje je bio vidljiv jugoistočni ugao cisterne, dimenzija 5 × 5 m, kvadrati (dalje KV) A6 i A7. Naknadno je područje sonde I obuhvaćeno sondom III, koja se izvorno nalazila u zapadnom dijelu unutrašnjosti cisterne, a kasnije je proširena na čitavu cisternu i područje u njezinoj neposrednoj blizini te zajedno sa sondom I obuhvaća područje od oko 300 m² (KV D1 – D4, A1 – A5, A6 – A10, A14 – A15) (slika 135). Nastojanjima arheologa 60-ih godina prošlog stoljeća, lokacija nove cisterne vrsarskog vodovoda izmještena je kako bi se ostaci rimske cisterne sačuvali,²⁷⁶ iako je vodovodna cijev tada postavljena u sjeveroistočnom uglu rimske cisterne, čime su djelomično uništeni njezin istočni i sjeverni zid.

Dijelovi sjevernog i središnjeg svoda, odnosno sjeverni niz pilastara, u proteklih pola stoljeća pretrpjeli su znatna oštećenja. Na skici u izvještaju o obilasku nalazišta s početka 1964. naznačen je pilastar u sjevernom nizu na kojem su oslonjeni sjeverni i središnji svod.²⁷⁷ Početkom recentnih istraživanja 2014. zatečena su dva pilastra spojena lukovima u južnom nizu, dok se na mjestu sjevernog niza pilastara, na površini zapune cisterne, nalazio veći homogeni fragment krovne konstrukcije cisterne, spoj dvaju svodova dužine oko 2,5 m (slika 136). Ovaj fragment svoda vjerojatno je bio oslonjen na pilastar u sjevernom nizu, skiciranom 1964., a koji 2014. na nalazištu nismo ustanovili. Zapuna cisterne, u većoj mjeri sastavljena od djelomično klesanog kamena, urušenih svodova, pilastara i zidova, ma-

Slika 135. Geodetska situacija Sonde I, II i IV.

²⁷⁴ Interpretacije geofizičkih analiza potvrđene su arheološkim iskapanjem u sondi VI, gdje je odabir položaja sonde u KV C45 bio uvjetovan geofizičkim interpretacijama zidova.

²⁷⁵ Marchesetti 1903, 115; 1908, 190.

²⁷⁶ Šonje 1964, 94–95; 1966, 318.

²⁷⁷ Marušić, Mlakar 1964.

Slika 136. Cisterna početkom istraživanja 2014. godine.

njim dijelom od recentnijeg otpada, spuštala se od njezina istočnog dijela prema zapadu te je istočni dio bio u potpunosti zatrpan (slike 137 i 138). U središnjem dijelu cisterne (KV A8) debljina zapune cisterne iznad podne konstrukcije iznosila je oko 80 cm, dok je uz istočni zid cisterna bila zatrpana zemljanom i kamenim materijalom debljine oko 2 metra. Južni zid cisterne na jednom je dijelu bio probijen, degradiran zbog djelovanja korijenja stabla.

Unutarnje tlocrtne dimenzije cisterne iznose 16,5 × 7,1 m, vanjske 19,3 × 10 metara. Najviša sačuvana visina, od vrha južnog svoda do dna cisterne, iznosi 3,7 m, no početak luka svoda nalazi se na prosječnoj visini od 2 m u odnosu na dno cisterne. Dno cisterne nije izvedeno u horizontalnoj ravnini, već ima pad prema zapadnom i južnom dijelu cisterne, s visinskim razlikama između krajnjih istočnih i zapadnih te sjevernih i južnih dijelova dna od oko 30 centimetara. Na mjestu početka lukova, koje je naglašeno blagom istakom u zidovima, treba pretpostaviti najvišu razinu napunjenosti vodom. Zapremine cisterne iznosi oko 235 m³, što je svrstava u red srednje velikih cisterni poznatih na području Istre (slike 154 – 162).²⁷⁸

Na dijelu južnog zida, koji je bio probijen korijenjem stabla, prije početka istraživanja uočena je djelomična ukopanost cisterne u matičnu stijenu, koja na ovom mjestu, u zapadnom dijelu cisterne, iznosi 172 cm, što je oko 46 % ukupne

Slika 137. Zapuna cisterne tijekom istraživanja.

Slika 138. (dolje desno) Zapuna cisterne tijekom istraživanja.

Slika 139. Degradirani južni zid cisterne nakon iskopavanja.

visine građevine (slika 139). U istočnom dijelu cisterne ukopanost u matičnu stijenu iznosi 129 cm. Dakle, prosječna ukopanost u matičnu stijenu iznosi oko 1,5 metara, odnosno u slučajevima kad je cisterna bila napunjena dvije trećine vode nalazilo se u ukopanom dijelu cisterne. Ovim je osigurana razmjerno stabilna temperatura vode, bez naglih zagrijavanja ljeti, koja bi omogućila lakši razvoj mikroorganizama učinivši vodu neupotrebljivom za piće.

Vanjski zidovi cisterne sastoje se od triju vertikalnih konstruktivnih elemenata, triju međusobno prislonjenih zidova. Središnji dio, jezgru konstrukcije čini zid u tehnici *opus caementicium* – kompozitni materijal sastavljen od mješavine vapna, pijeska, šljunka i opeke, često uz dodatak pucolana, vulkanskog pepela,²⁷⁹ širine 35 cm, kojem je sa svake strane prislonjen zid od djelomično klesanog kamenja u tehnici *opus incertum*. Lice zidova čini kamenje obrađeno samo sa strane koje je činilo lice zida, zbog čega su spojnice među kamenjem nepravilne, i horizontalne i vertikalne. Dijelovi vanjskih zidova cisterne koji su ukopani u tlo građeni su bez vanjskog lica (slika 140). Unutarnji zidovi od klesanog kamenja širine su 40 cm, jednako kao i vanjski južni i istočni zid. Vanjski sjeverni i zapadni zid ističu se širinom od 105 cm, njihovo se pružanje nastavlja dalje od cisterne čineći rubove središnjeg dvorišta građevine. Takvom širinom zidova graditelji su vjerojatno nastojali osigurati njihovu veću nosivost, stoga valja pretpostaviti, kako je i prethodno istaknuto, postojanje dviju etaža iznad njih (slika 141).

Središnji zid u tehnici *opus caementicium* niži je u odnosu na prislonjene mu zidane konstrukcije s njegovih obiju strana. Doseže visinu početka svodova cisterne, dok su unutarnji i vanjski zidovi u tehnici *opus incertum* viši od središnjeg zida od 0,6 do 1,2 metra. Nije poznato kolika je bila izvorna visina vanjskih zidova, moguće je da su dosežali gornju visinu svodova cisterne koji su 1,6 m viši od središnjeg zida cisterne. Prostor iznad središnjeg zida, između vanjskih i unutarnjih zidova bio je ispunjen glinovitom crvenkastom sterilnom zemljom, koja je mogla imati termoizolacijsku namjenu u gornjem dijelu cisterne koji nije bio ukopan.

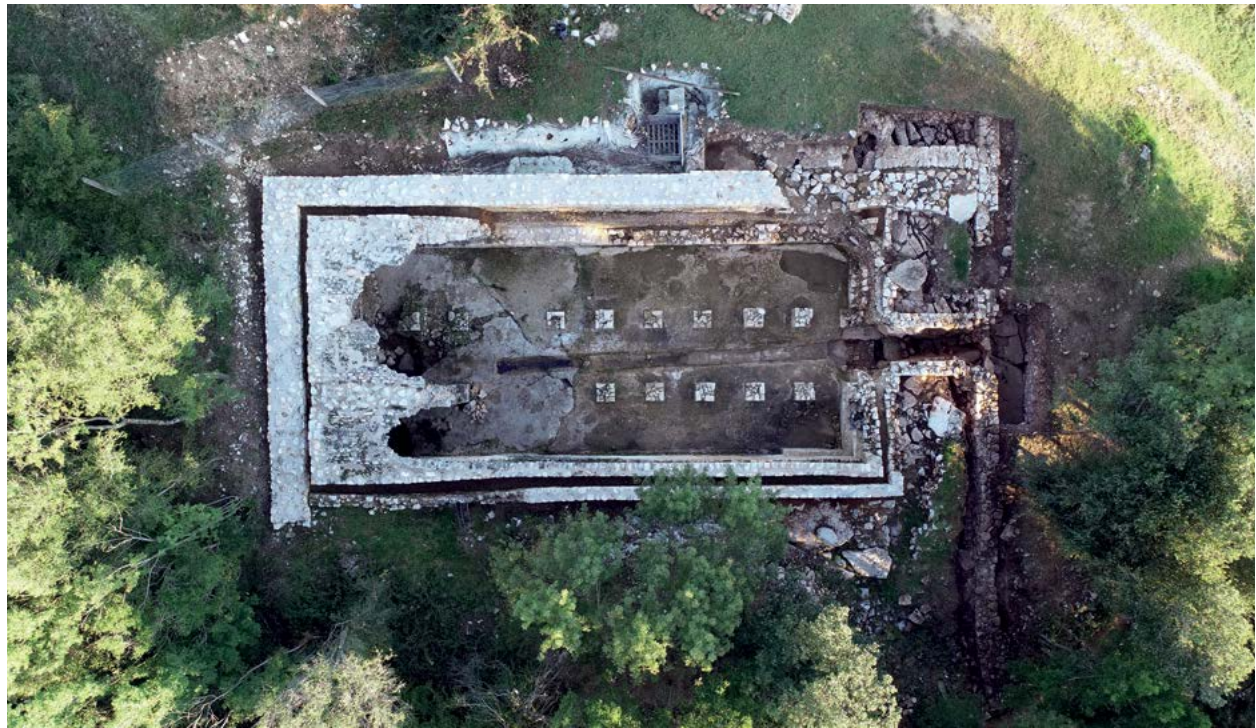
U Istri je poznato pedesetak rimskih cisterni, većim dijelom u ruralnom, manjim u urbanom ambijentu.²⁸⁰ Među njima je manji broj istraženih, što donekle

Slika 140. Vanjski, južni zid cisterne.

²⁷⁹ Vit. De arch. II, 6, 1.

²⁸⁰ Gnirs 1924, 129–150; Matijašić 2018, 67–78.

Slika 141. Rimska cisterna.

onemogućuje cjelovitije sagledavanje tehničkih karakteristika njihove gradnje, time i adekvatnu tipološku analizu rimskih cisterni u Istri. Cisterna s Monte Ricca, s aspekta načina gradnje vanjskih zidova, spada u skupinu malobrojnih i nedavno istraženih rimskih cisterni na području agera kolonije *Parentium*.

Načelno, na istarskim primjerima uočava se dvoslojna konstrukcija vanjskih zidova cisterne, s unutarnje strane zid u tehnici *opus caementicium* i s vanjske strane prislonjeni zid od klesanog kamenja.²⁸¹ S unutarnje strane zidova redovito se nalazi vodonepropusna žbuka (*opus signinum*). Takav način gradnje potvrđen je i u recentnije istraživanim cisternama na lokalitetima Vižula, Pomer,²⁸² Stancija Peličeti,²⁸³ Dragonera²⁸⁴ u pulskom ageru i Loron²⁸⁵ u porečkom ageru. Drugi tip gradnje, s trima zidovima, nedavno je osim na Monte Riccu potvrđen u sklopu rimske ruralne arhitekture u Santa Marini²⁸⁶ kraj Poreča i na Stanciji Blek²⁸⁷ kraj Tara. Zasad su nalazi rimskih cisterni sa središnjim zidom u tehnici *opus caementicium* između dvaju zidova od klesanog kamenja u Istri ograničeni isključivo na teritorij agera kolonije *Parentium*.

Dva niza četvrtastih zidanih pilastara raščlanjuje unutrašnjost cisterne na tri “broda”, poput cisterni u Puli i na Santa Marini.²⁸⁸ Širina nadstvođenih brodova nije jednaka, sjeverni brod širine je 222 cm, središnji 190 cm, a južni 185 centimetra. Tlocrtne dimenzije pilastara iznose 58 × 58 cm, necjelovito su sačuvani u visini od 24 do 143 cm, odnosno u jednom do pet redova zidanog kamenja. Samo je jedan pilastar u sjevernom nizu sačuvan do visine početka lukova. Dva cjelovito

281 Girardi Jurkić 2007, 66.

282 Girardi Jurkić 2007, 78–84; Džin 2008, 172–173.

283 U dosadašnjim objavama rimske vile na Stanciji Peličeti interpretirane su tri cisterne, od kojih jednu čini ukopani prostor sa zidovima od klesanog neožbukano kamenja i zemljanim podom, dok druge dvije imaju sve graditeljske elemente karakteristične za rimske cisterne; zidovi – *opus signinum*, *opus caementicium*, *opus incertum*, podovi – *opus spicatum* (Džin 2006, 6; Girardi Jurkić 2007, 75–77.). Mišljenja smo da je građevina sadržavala dvije cisterne, treći prostor, interpretiran kao cisterna, nedvojbeno je imao drugu namjenu. Na takav zaključak upućuju izostanak vodonepropusne žbuke i konstrukcije poda te zidovi od klesanog kamenja povezani zemljom.

284 Starac 2010, 50–54.

285 D’Inca et al. 2010, 318–320.

286 Benčić et al. 2018, 134–139.

287 Šiljeg et al. 2017, 99–100.

288 Girardi Jurkić 2007, 68–69; Benčić et al. 2018, 137; Matijašić 2018, 70.

sačuvana pilastra u južnom nizu visine su 140 cm, s lukovima raspona 116 cm i visine od 100 centimetra (slike 142 i 143). Južni niz, pored dvaju cjelovito sačuvanih pilastara, čini pet pilastara sačuvanih u donjim dijelovima i polupilastar u organskoj vezi s istočnim zidom cisterne, na kojem je vidljiv početak luka. Nedostaje jedan pilastar na mjestu gdje nije sačuvana ni podna konstrukcija cisterne. Sjeverni niz čini osam donjih dijelova pilastara, jedan nije sačuvan ni u tragovima, također na mjestu gdje nije sačuvana niti podna konstrukcija cisterne. Pilastri su građeni u tehnici *opus incertum* s većim, samo s jedne strane obrađenim kamenim klesancima povezanim vapnenim mortom i ožbukanim poput unutarnjih zidova cisterne. Vapneni mort loše je kvalitete, razmjerno se lako mrvi, što upućuje na manji udio vapna. No u strukturi pilastara ima više vapnenog morta nego u vanjskim zidovima cisterne, gdje kao vezivni materijal prevladava zemlja.

Dno cisterne sačuvano je u njezinu središnjem i istočnom dijelu, na zapadnom dijelu zaravnata je matična stijena na koju su temeljeni zidovi i pilastri (slika 144). U krajnjem zapadnom dijelu, ispod sačuvanih svodova, na području južnog i središnjeg broda, oko 1 m od zapadnog zida, matična stijena ne prati razmjerno horizontalnu ravninu zabilježenu u ostalom dijelu cisterne, već se vertikalno spušta na relativnu dubinu od oko 70 centimetara. Konstrukcija dna cisterne nalazi se na matičnoj stijeni, sastavljena je tehnikom *opus caementicium* debljine od 10 do 15 cm, s gornje strane zaglađenom vodonepropusnim mortom. Dno nije bilo popločano keramičkim pločicama u tehnici *opus spicatum*, što je među rimskim cisternama Istre gotovo pa pravilo,²⁸⁹ a ni kamenim kockama u tehnici *opus tessellatum*²⁹⁰, koja je zasad rjeđe zabilježena obloga poda istarskih cisterni rimskog doba.

Na području središnjeg “broda” cisterne uzdužno se prostire kanal uklesan u matičnu stijenu, ali njegovo prostiranje nije simetrično s pravcima pilastara (slike 145, 154). Na dijelu gdje je dno cisterne sačuvano kanal je prekriven tehnikom *opus caementicium*. Kanal počinje na udaljenosti od 4,6 m od zapadnog zida cisterne i prostire se do krajnjeg istočnog dijela cisterne. Širina kanala jest 48 cm na krajnjem zapadnom dijelu i 80 cm na istočnom dijelu, dubine je od 10 do 15 cm. Istražena dužina kanala iznosi 11,44 m. Slična su udubljenja u podu cisterni često služila za prikupljanje i taloženje nečistoća, no u konkretnom slučaju nagib je dna cisterne prema njezinu južnom zidu, a ne središnjem dijelu.

Kanal je na mjestu gdje je sačuvana podna konstrukcija bio zapunjen stratigrafskim jedinicama čiji sastav upućuje na zaključak da je kanal zatrpan nakon što je okolni kompleks građevina ili njihov dio zapušten i srušen. Naime, na zapadnom dijelu

Slika 142. Pilastri u središnjem dijelu cisterne.

Slika 143. Sačuvani pilastri u zapadnom dijelu cisterne.

289 Girardi Jurkić 2007, 68–83; Džin 2008, 172–173; D’Inca et al. 2010, 318–320; Benčić et al. 2018, 137; Matijašić 2018, 69.

290 Starac 2010, 52.

Slika 144. Pogled na cisternu nakon istraživanja.

kanala (KV A8, A3) prvi sloj zapune činilo je sitno amorfno kamenje te poslagane cigle suspenzura hipokausta, tegula i pokojeg imbreksa (SJ 53). Taj se sloj prostire na dužini od oko 1,7 m, dok je istočnije kanal bio zapunjen manjim amorfnim kamenjem povezanim u koherentnu cjelinu žutim pjeskovitim materijalom (SJ 54). Ova je stratigrafska jedinica ispunjavala kanal usporedno sa SJ 53 i ispod SJ 53, u njoj su pronađena i dva manja ulomka freski žute i ljubičaste boje i pokoji ulomak građevinske keramike, ali nisu zabilježeni databilni pokretni nalazi. Još istočnije (KV A2) ispunu kanala činilo je manje amorfno kamenje i zemlja, bez pijeska žute boje (slike 145 i 146).

U jugoistočnom kutu cisterne nalazi se ojačanje u obliku zadebljanja ili istaka u donjem dijelu unutarnjih zidova cisterne visine 60 cm, širine 26 cm i dužine oko 2 m duž obaju zidova. Zidna je istaka vjerojatno imala ulogu ojačanja. Dobro očuvana vodonepropusna žbuka onemogućava sagledavanje tehnike gradnje istake, moguće je da je izrađena u tehnici *opus caementicium*, koja je puno čvršća od zidova zidanih kamenjem.

Na istočnom zidu cisterne uočljive su višestruke graditeljske preinake koje ukazuju na nekoliko faza korištenja cisterne. Središnji dio istočnog zida cisterne bio je znatno devastiran. Od troslojne zidane strukture djelomično je ostao saču-

Slika 145. Zapuna kanala u središnjem dijelu cisterne.

Slika 146. (dolje desno) Kanal u središnjem dijelu cisterne.

van samo vanjski zid, koji se na ovom dijelu cisterne sastoji od dva do tri reda zidanog kamenja povezanog zemljom. *Opus caementicium* i unutarnji zid gotovo su u potpunosti razrušeni, identificirani su samo u tragovima (slika 147).

Nakon što je cisterna izgubila svoju prvobitnu funkciju, nastojalo se probiti istočni zid da bi se načinio prolaz, ulaz u cisternu. S obzirom na to da je jedino vanjski zid cisterne ostao sačuvan, a središnji i unutarnji su razrušeni, očito je realizacija ovakve zamisli započeta, no nije i dovršena.

Postavlja se pitanje, kada je došlo do navedene intervencije na istočnom zidu cisterne? Analizom databilnog pokretnog materijala jasna je naseljenost nalazišta do posljednjih desetljeća 1. stoljeća. U kronološkom smislu, među nalazima izuzetak predstavlja brončani as cara Marka Aurelija (ili njegova brata Lucija Vera) iz 166. – 168. godine pronađen u zemljanom sloju neposredno iznad dna cisterne u blizini gdje je istočni zid većim dijelom razrušen. Vjerojatno se krajem 2. st. događa rušenje istočnog zida i možda pokušaj ponovnog naseljavanja lokaliteta u obliku refugija u nekadašnjoj cisterni. Arheološki tragovi ukazuju na to da je zaista riječ samo o pokušaju ponovnog naseljavanja, koje se, s obzirom na izostanka drugih nalaza, izuzev izoliranog nalaza spomenutog brončanog asa, nije dogodilo. Povijesne prilike toga doba na širem području sjevernog Jadrana obilježene su upadom germanskih naroda u sjevernu Italiju,²⁹¹ što je zasigurno izazvalo osjećaj nesigurnosti među stanovništvom, no tu je opasnost rimska vlast ubrzo otklonila. Vjerojatno zbog toga ideja o refugiju na Monte Riccu nije ni realizirana, iako valja naglasiti da je dvojbeno dovoditi u vezu pokušaj ponovnog naseljavanja Monte Ricca s Markomanskim ratovima, no takav povijesni kontekst odgovara zabilježenim arheološkim podacima.

Dva usporedna zida širine 40 cm, međusobno udaljena 1,1 m i dužine do 2,7 m (SJ 62, SJ 63), prostiru se okomito na vanjski istočni zid cisterne, na mjestu

Slika 147. Razrušeni istočni zid cisterne.

Slika 148. Zidovi u istočnom dijelu cisterne.

291 Birley 1987, 250–251; Scheidel 1990; Birley 2000, 165–176.

Slika 149. Ortofoto zida SJ 62. Vektra d.o.o.

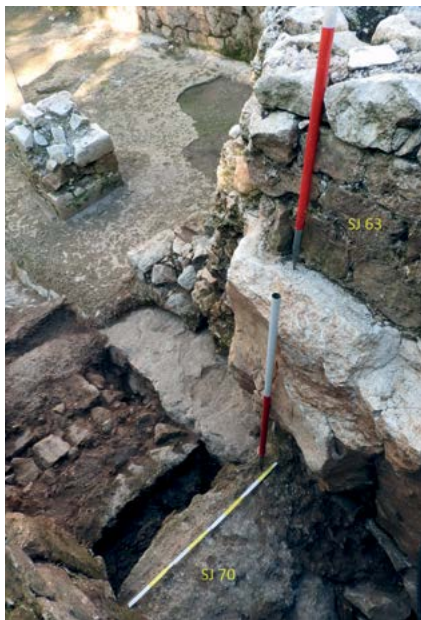

Slika 150. Ortofoto zida SJ 63. Vektra d.o.o.

gdje je on krajem 2. st. razrušen. Oba su zida temeljena na matičnoj stijeni, koja je ispod sjevernijeg zida (SJ 63) viša u odnosu na matičnu stijenu ispod južnijeg zida (SJ 62). Zidovi nisu u organskoj vezi s istočnim zidom cisterne ni sa zidom SJ 73, koji vjerojatno predstavlja istočni zid središnjeg dvorišta građevine, što upućuje na dvije graditeljske faze (slike 148, 149 i 150). Dva klesana kamena na krajnjem zapadnom dijelu zida SJ 63, u prvom i trećem redu iznad matične stijene,

Slika 151. Tragovi zida koji je spajao zidove SJ 62 i SJ 63.

Slika 152. Temelj zida između zidova SJ 62 i SJ 63.

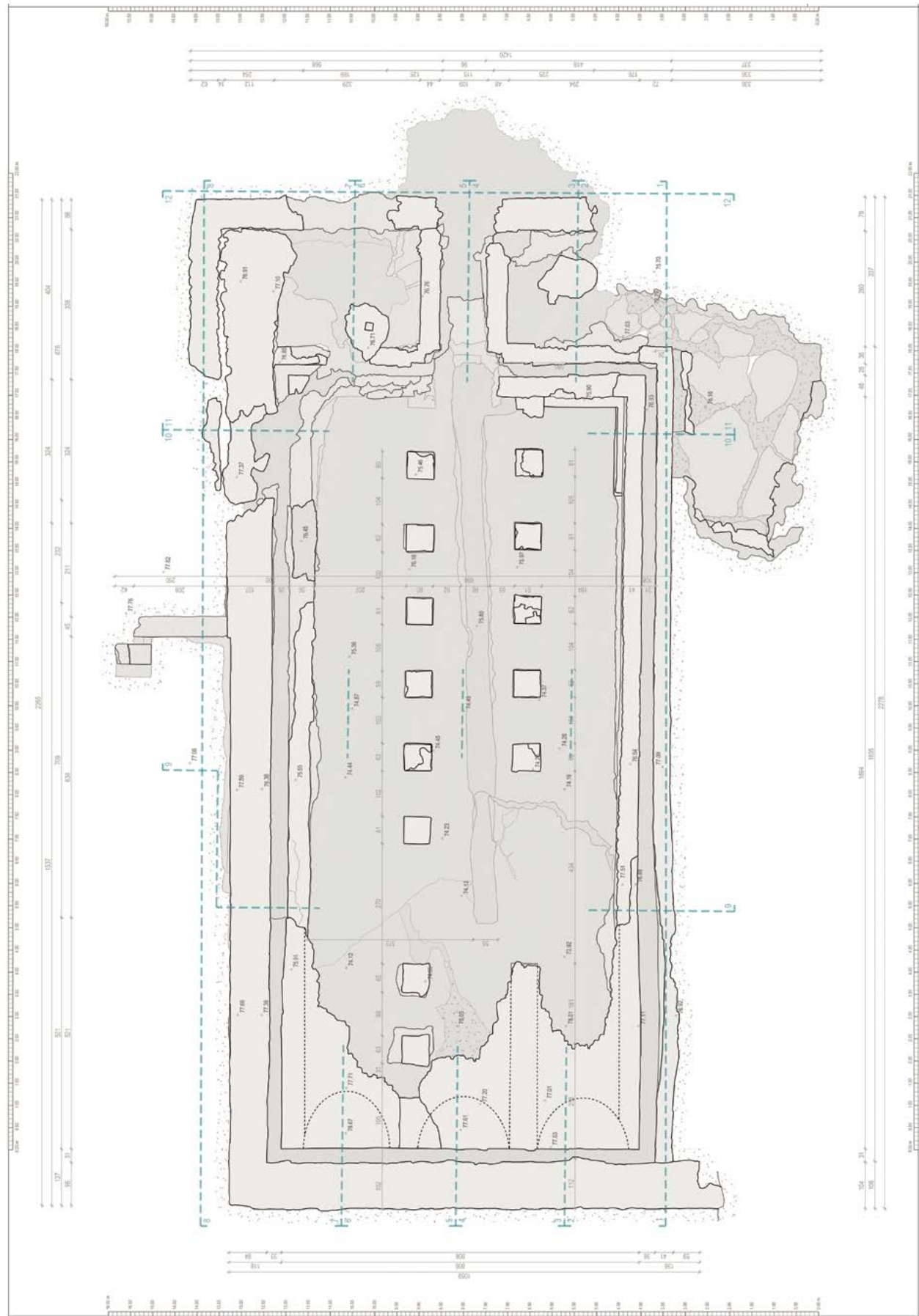
Slika 153. Međuodnos klesanog kanala i prostora između zidova SJ 62 i SJ 63.

izlaze iz ravnine južnog lica zida za nekoliko centimetara i predstavljaju ostatke organske veze zida SJ 63 i u kasnijoj fazi srušenog zida, kojim su zidovi SJ 62 i SJ 63 bili spojeni na svom zapadnom kraju (slika 151). Dodatnu potvrdu postojanja takvog zida nalazimo u njegovu otisku, ravnoj liniji u vodonepropusnom mortu (SJ 70) na kojem je bio podignut zid, ali i u tragovima vapnenog morta na matičnoj stijeni, ispod zida SJ 163, u jednakom pravcu s dvama klesanim kamenima koji izlaze iz linije lica zida SJ 63. Čvrsti vapnени vodonepropusni mort SJ 70 pruža se od matične stijene, iznad koje je zid SJ 63 i nastavlja se ispod zida SJ 62, ispod njega nalaze se tri reda neobrađenog sleganog kamenja (SJ 94), koji vjerojatno predstavljaju temelj danas nepostojećeg zida (slika 152).

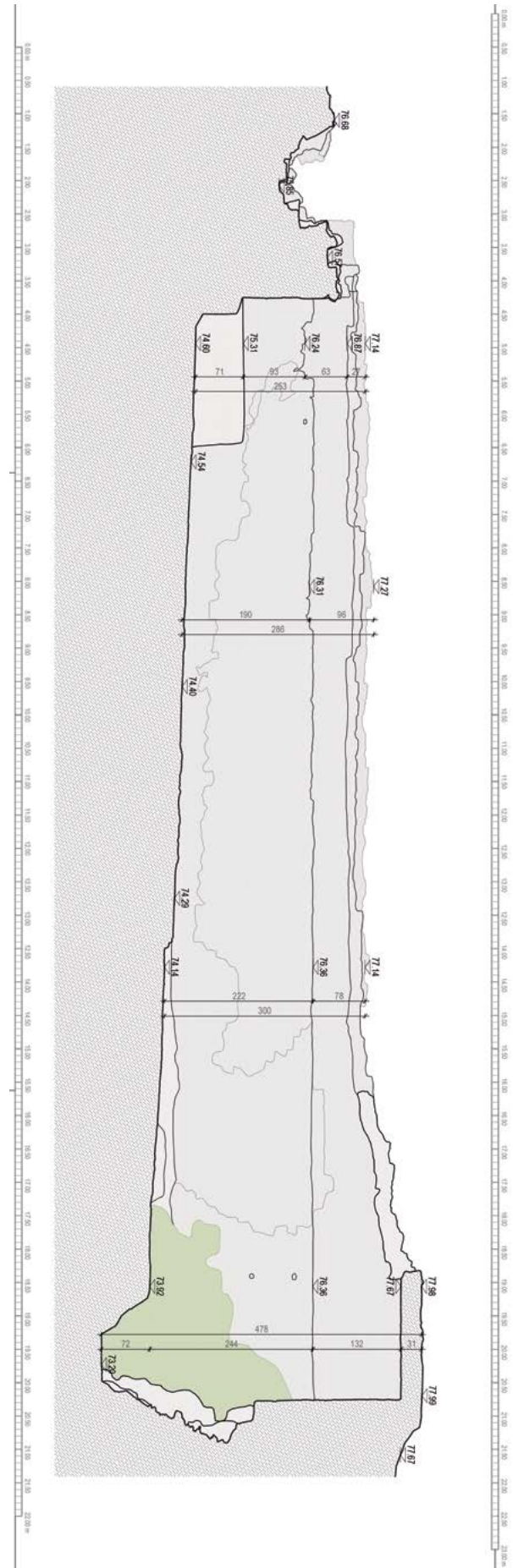
Kanal uklesan u matičnu stijenu koji se prostire uzdužno središnjim brodom cisterne povezan je s prostorom između zidova SJ 62 i SJ 63. Prostire se ispod danas nesačuvanog istočnog zida cisterne, do vodonepropusnog morta (SJ 70), na čijoj je gornjoj površini vidljiv pravac, vjerojatno otisak zida kojim je bio pregrađen relativno uzak prostor između zidova SJ 62 i SJ 63 (slika 153). S obzirom na njegov nesimetričan položaj unutar središnjeg “broda” cisterne i činjenicu da nije riječ o kanalu koji ima funkciju taložnice, jer je nagib dna cisterne prema južnom zidu, a ne prema središnjem dijelu cisterne, vjerojatno je kanal u matičnu stijenu uklesan istovremeno s gradnjom zidova SJ 62 i SJ 63, odnosno prethodi izgradnji cisterne. Postavlja se pitanje namjene prostora između zidova SJ 62 i SJ 63. Iako ne raspolažemo nepobitnim argumentima, opravdano je pretpostaviti kaptažu izvora vode na koju je kasnije nadograđena cisterna, slično drugim poznatim rimskim vodotehničkim rješenjima u Istri, na brdu Gradina na Velikom Brijunu²⁹² i u Pomeru.²⁹³

²⁹² Izvor vode na brdu Gradina nalazi se na 18 m nadmorske visine, oko 200 m udaljen od morske obale (Gnirs 1924, 140–142).

²⁹³ Girardi Jurkić 2007, 81–84; Džin 2008, 172–173.

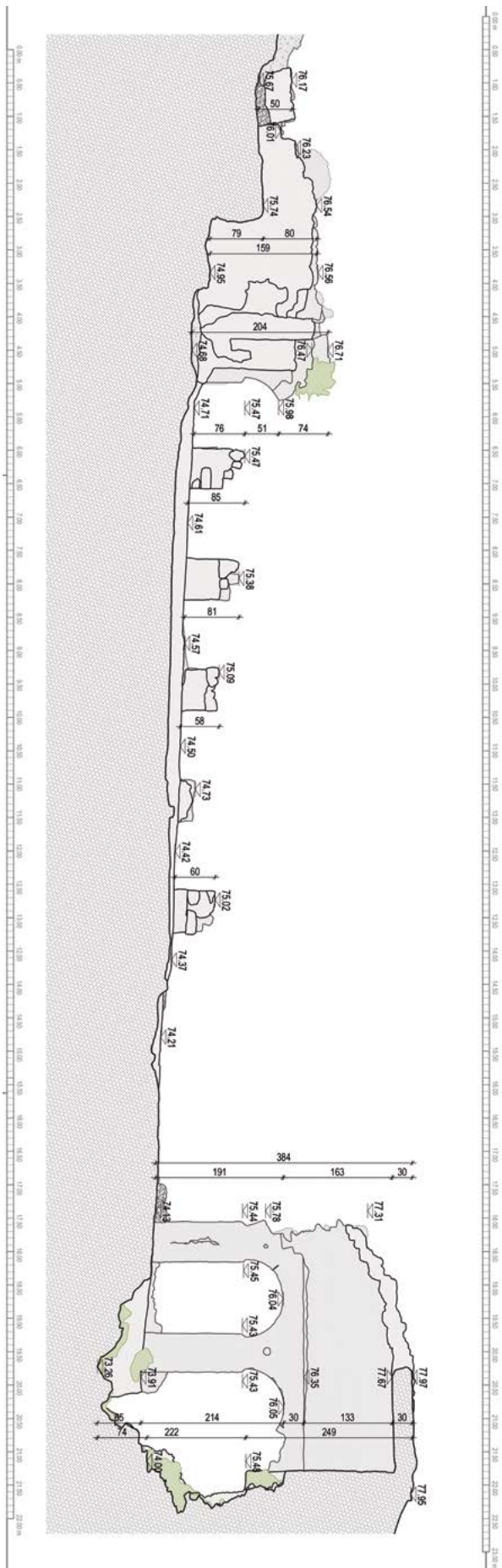

Slika 154. Tloci cisterne.
Vektra d.o.o.

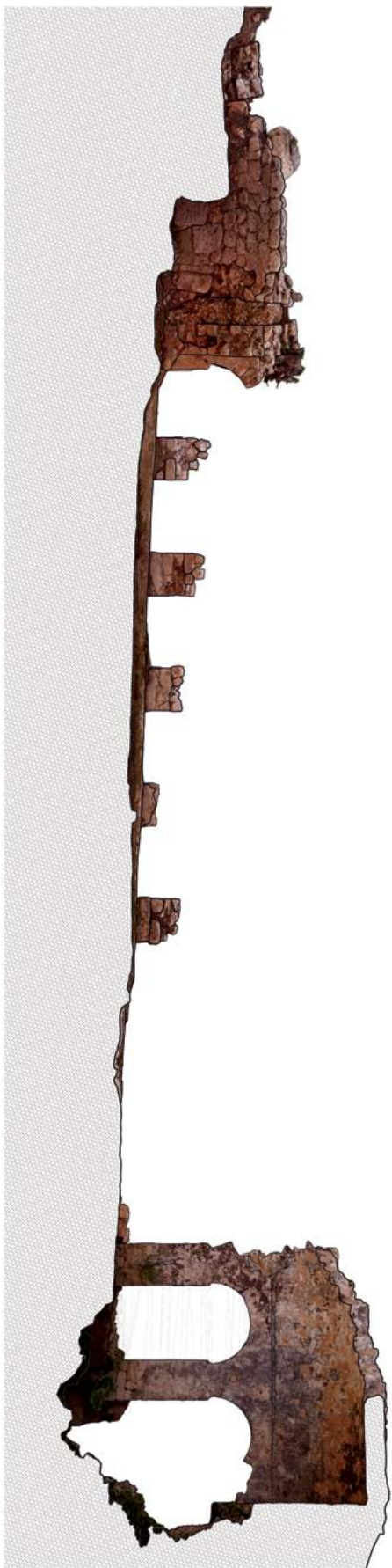

Slika 155. Presjek 1, pogled
na južni zid cisterne.
Vektra d.o.o.

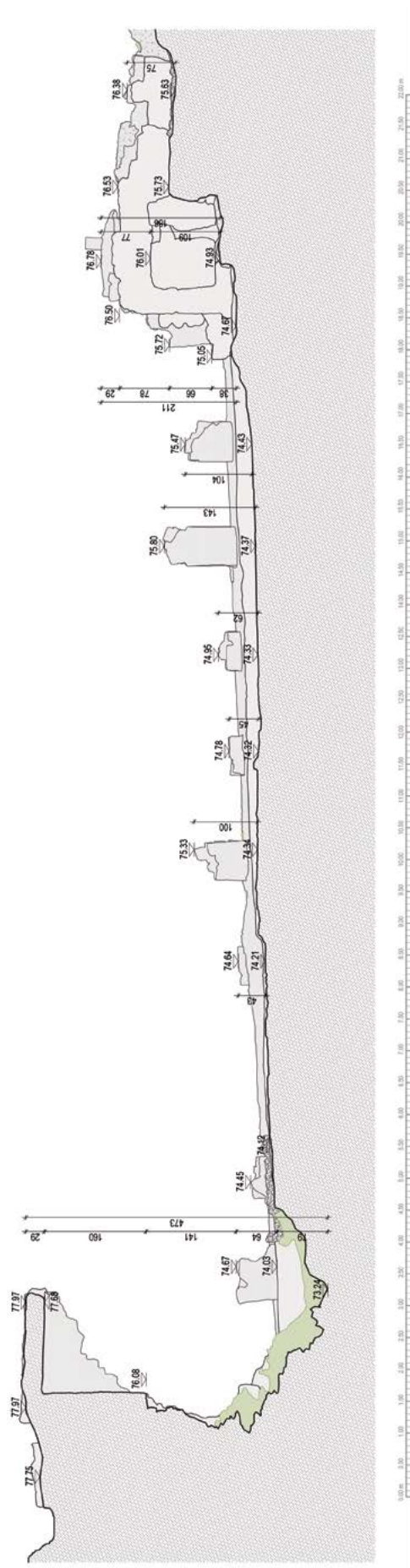
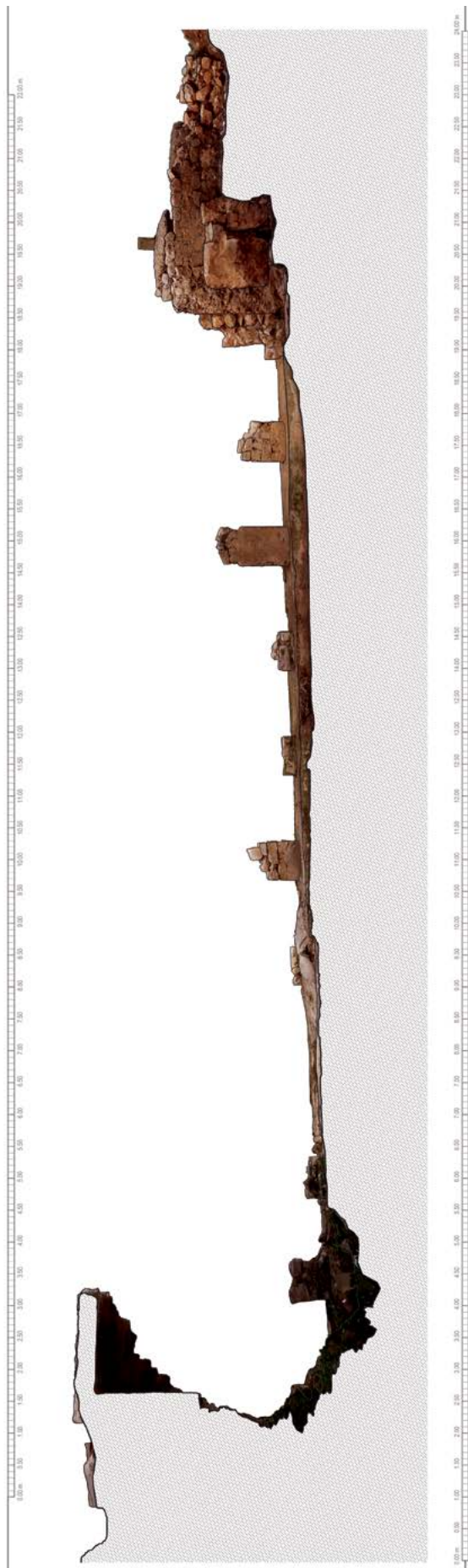

Slika 156. Presjek 2. Pogled na južni niz pilastra sa sjevera. Vektra d.o.o.

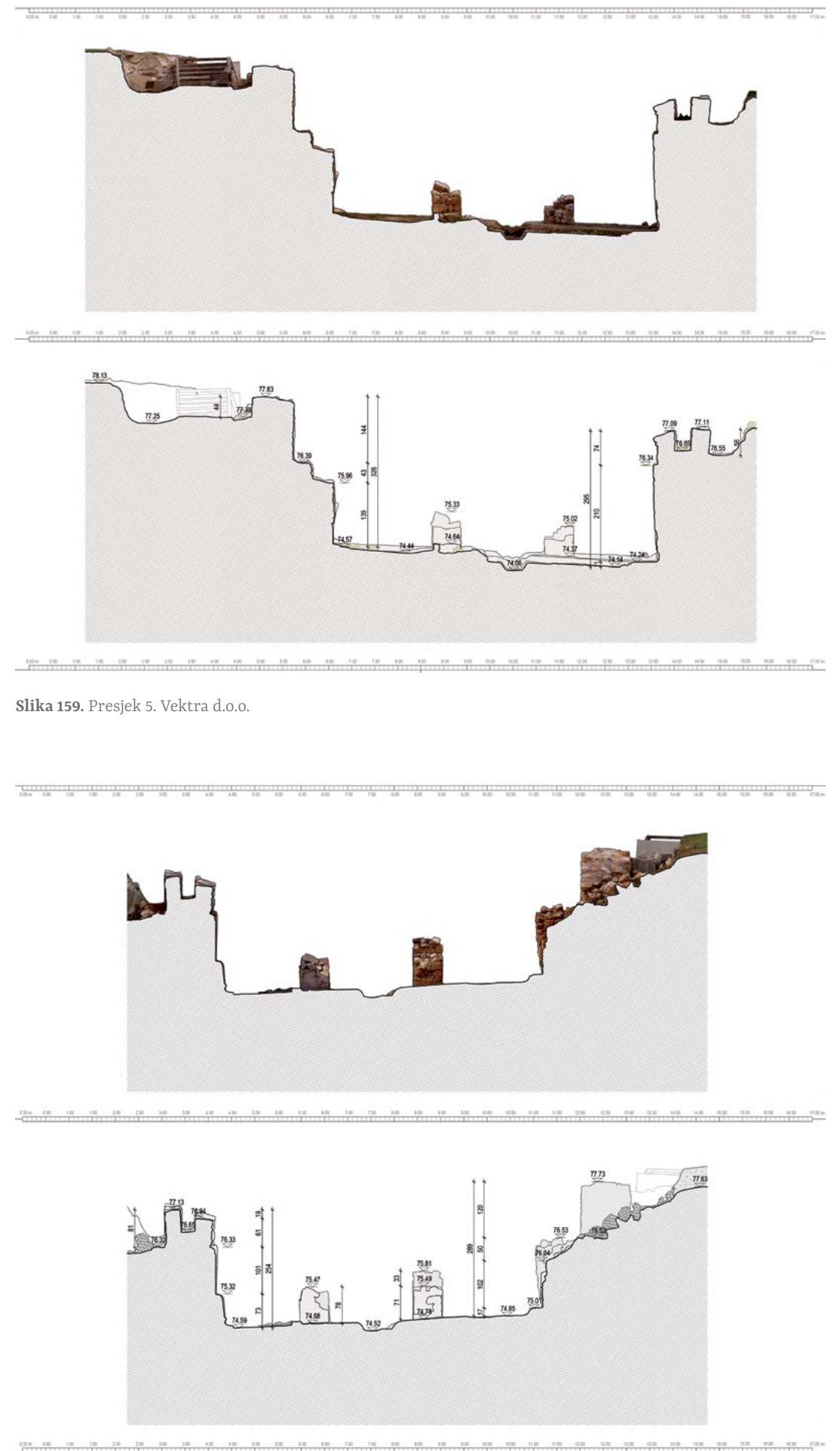

Slika 157. Presjek 3. Pogled na sjeverni niz pilastra s juga. Vektra d.o.o.

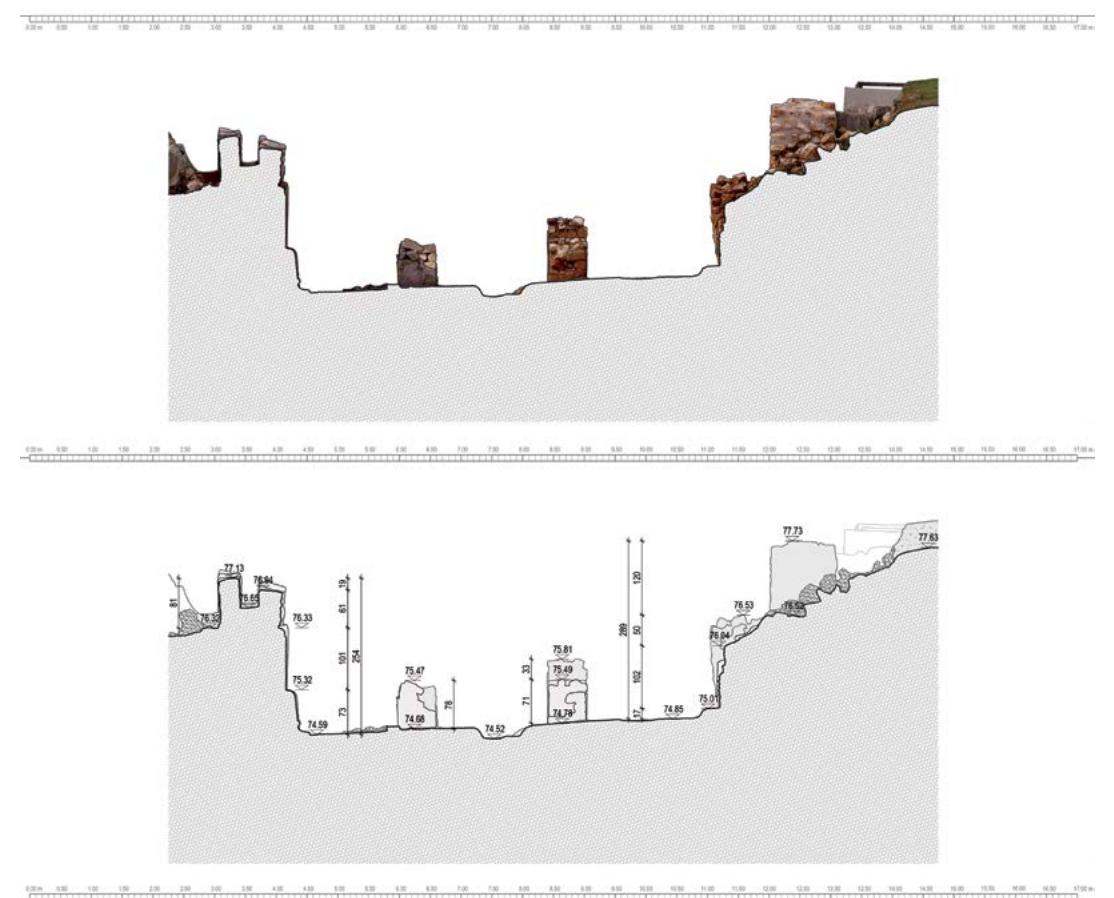

Slika 158. Presjek 4. Pogled na sjeverni zid cisterne s juga. Vektra d.o.o.

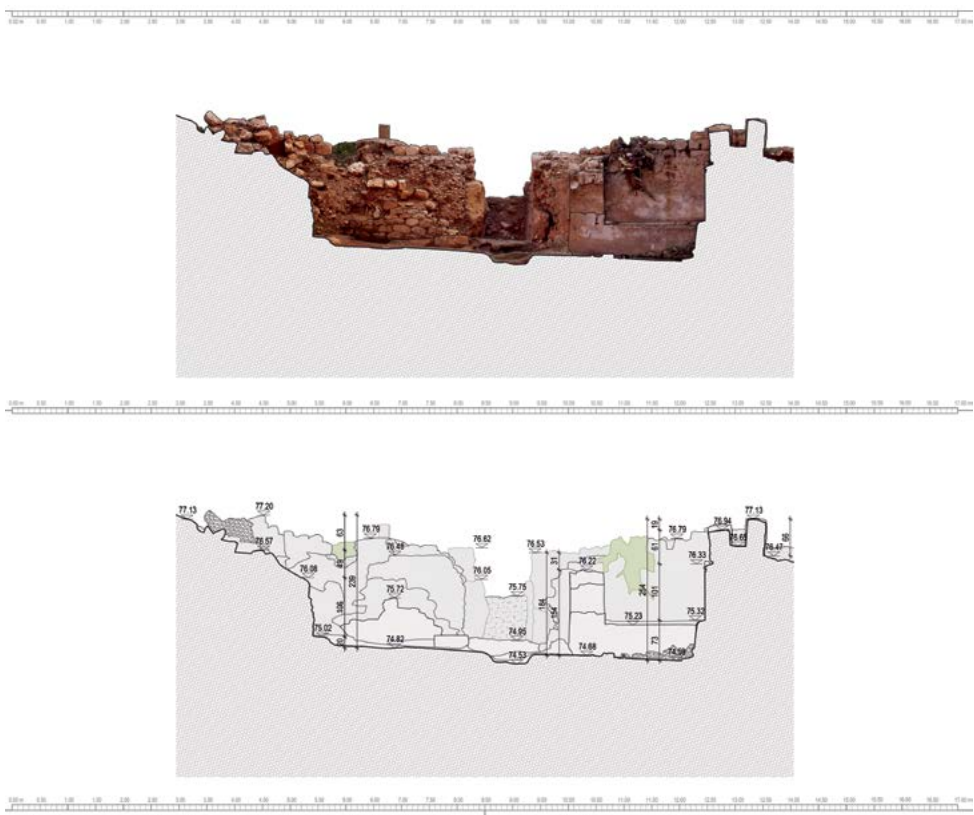

Slika 159. Presjek 5. Vektra d.o.o.

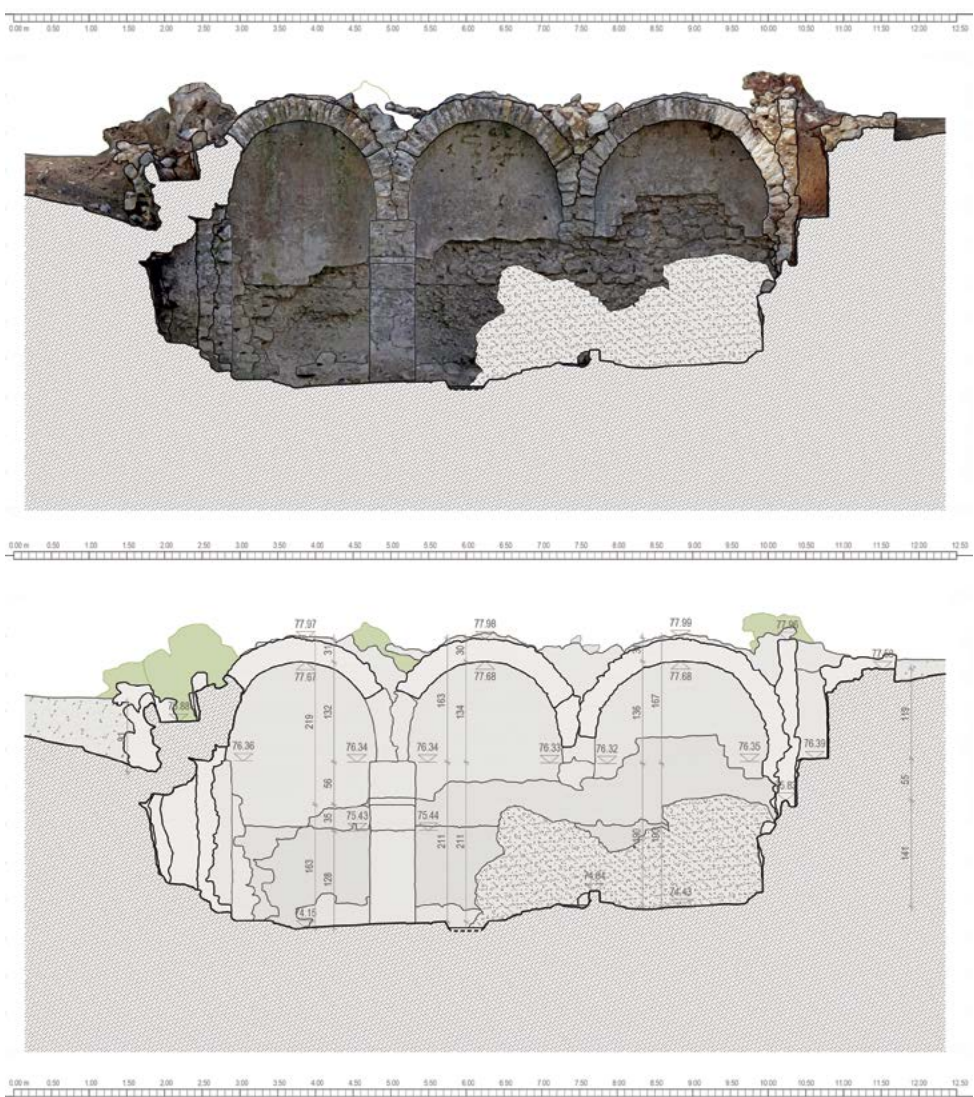

Slika 160. Presjek 6. Vektra d.o.o.

Slika 161. Presjek 7.
Pogled na istočni zid
cisterne. Vektra d.o.o.

Slika 162. Presjek 8.
Pogled na zapadni zid
cisterne. Vektra d.o.o.

Sonda II i sonda IV

Dvadesetak metara južnije od cisterne istražena je sonda II (KV B31, B36), površine 50 četvornih metara. Dokumentirana su dva međusobno okomita zida (SJ 08 i SJ 04) koja nisu spojena jer se na mjestu spoja nalazi prolaz širine 1,4 m. Zid SJ 08 južni je zid građevine širine 90 cm, u njegovu zapadnom dijelu zabilježen i u sondi VI, u sondi II površinski je otkopan u dužini od 20,44 metra. Oba su zida temeljena na matičnoj stijeni, zid SJ 08 sačuvan je u visini do 140 cm, zid SJ 04, širine 60 cm, u visini do 105 cm. Oba su zida građena u tehnici *opus incertum*, kod kojih je klesana samo ona strana kamena koja čini lice zida te je riječ o nepravilno uslojenim redovima kamenja povezanih zemljom i vapnenim mortom s većim udjelom zemlje u strukturi zida. Ovakav je način gradnje zabilježen na većini istraženih zidova na nalazištu.

Zid SJ 08 pruža se u pravcu naglašene promjene morfologije terena, na mjestu gdje valja očekivati prijelaz iz druge u treću terasu brončanodobnog naselja. Struktura zida jednim dijelom pokazuje osobitosti u odnosu na druge istražene zidove. U donjem dijelu zida koji se nalazi neposredno iznad matične stijene dva su veća kamena bloka, od kojih je jedan visine 75 cm, otkopane, nepotpune dužine 95 cm, drugi je visine 88 cm i nepotpune dužine 46 cm (slike 163 i 164). S obzirom na položaj zida SJ 08, moguće je da kameni blokovi predstavljaju dijelove gradinskog bedema, koji je na ovom mjestu razložno očekivati.

Sonda IV postavljena je oko 6 m južnije od cisterne (KV A17, A12) jer su na površini bili vidljivi tragovi zidanih formacija. Definiranjem vidljivih arhitektonskih ostataka sonda IV dobila je nepravilni oblik, slova L, površine 14 četvornih metara (slika 131).

Istraženi su manji dijelovi dvaju slabo sačuvanih zidova (SJ 96, SJ 97) koji su se spajali pod pravim kutom i čija orijentacija odgovara orijentaciji drugih arhitektonskih ostataka građevine. Zid SJ 97 djelomično je sačuvan bez južnog lica, a moguće ga je pratiti u dužini od 1,5 metara. Širina zida SJ 96 iznosi 70 cm i sačuvan je u dužini od 1,4 metra, u jednom redu zidanog kamenja. Zapadno od zida SJ 96, ispod sloja humusa i većeg, djelomično klesanog kamenja, dokumentirana je konstrukcija poda, sastavljena od većih kamenih oblutaka (SJ 95) postavljenih na podlogu od sitnijeg amorfnog kamenja i vapnenog morta debljine oko 10 centimetara. Moguće je da je riječ o podu dvorišta gdje su obluci imali funkciju svojevrzne drenaže (slike 165 i 166). Prostor istočno i južno od zida SJ 96 devastiran je ranijim iskopavanjima terena te na tom području poslagani obluci nisu ustanovljeni. S obzirom na to i na položaj zidova SJ 96 i SJ 97, očuvanih u tragovima, postavlja se pitanje izgleda dvorišta, odnosno njegove površine, koje zasad nije do kraja razjašnjeno. Moguće je pomišljati na preinake odnosno gradnje unutar dvorišta, no prikupljeni arheološki podaci zasad ne pružaju uporišta za konkretne zaključke.

Slika 163. (dolje lijevo)
Sonda II, pogled s juga na
zid SJ 08.

Slika 164. Sonda II, pogled
sa sjevera na zidove SJ 04
i SJ 08.

Slika 165. Sonda IV, kameni obluci SJ 95.

Slika 166. (gore desno) Sonda IV, podloga oblutaka od amorfnog uglatog kamenja i vapnenog morta.

Sonda V

U krajnjem sjeverozapadnom dijelu građevine, na mjestu gdje se spajaju, odnosno preklapaju prostori sjevernog i zapadnog krila, istraženo je područje površine oko 170 m² (KV D31, D20 – D23, D9 – D11, C4 – C5, C11 – C12) koje nosi oznaku sonda V. Na ovom mjestu utvrđene su dvije graditeljske faze, ali i prostori različite namjene, stambene i gospodarske. Stambenom dijelu pripada prethodno spomenuti prostor uza zapadnu ogradu suvremene cisterne, s nalazima podnice od vapnenog morta, tubula, fresaka i kompaktnih dijelova bijelo-crnog mozaičkog poda. S dvama zidovima prislonjenima jedan uz drugi, širine 40 i 60 cm ovaj je stambeni dio, istražen na površini od 7 m², odvojen od gospodarskog, koji se pruža do rubnog zapadnog zida građevine širine 100 cm (slike 167 i 168).

Gospodarski dio definiran je u prostoru širine 5,2 i dužine 9,8 m s radioničkom funkcijom metalurške djelatnosti prerade željeza. Metalurške, kovačke radionice u sklopu rimske ruralne arhitekture na istočnoj su obali Jadrana razmjerno slabo poznate. Kovačka radionica s talioničkom peći za obradu željeza do sada je bila poznata samo s lokaliteta Dragonera jug, smještenog na zapadnoj obali južne Istre, nedaleko od Peroja.²⁹⁴ U Dragoneri jug kovačnica je smještena uz termalni sklop, vjerojatno je sličan međuodnos ovih prostora i na Monte Riccu,

Slika 167. Zračni snimak rimske i suvremene cisterne i Sonde V.

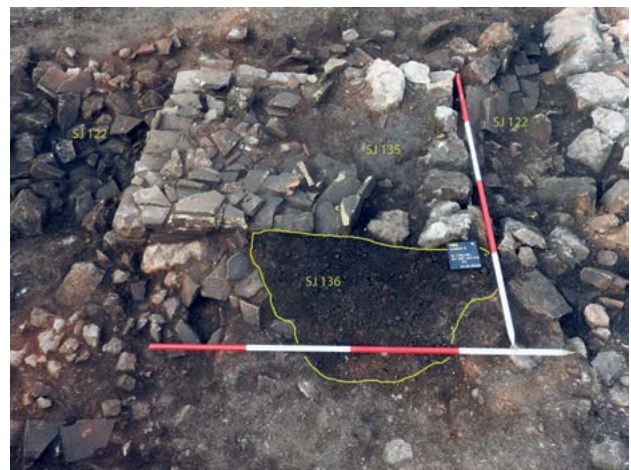

Slika 168. Pogled na Sondu V sa sjevera.

čime se pojednostavljuje skladištenje drva za dvije peći smještene u blizini.

Atribucija prostora kovačnici omogućena je temeljem nalaza veće koncentracije grumenja željezne troske, mnogobrojnih željeznih nedijagnostičkih predmeta i kovačkih kliješta koja nedvosmisleno ukazuju na vrstu gospodarske djelatnosti. Željezna troska nalazila se u gotovo svim zemljanim slojevima u sondi V. Stratigrafska jedinica sastavljena isključivo od grumenja željezne troske (SJ 136) nalazila se uz četvrtastu suhozidnu formaciju zidanu od poluo-bradenog i amorfnog kamenja i razlomljenih tegula (SJ 135). Dva reda kamenja čine donji dio pravokutne formacije iznad kojih su sačuvana do tri reda tegula, najviše visine 38 centimetara (slika 169). Formacija je analogna primjerima postolja otvorenih peći s pristupom zraka za zagrijavanje metala prije kovanja poznatih iz metalurških radionica Italije.²⁹⁵ Postolje peći ima tlocrtni oblik pravokutnika, dimenzija 193 × 136 cm. Orijentacija nije identična ostalim zidanim strukturama, u odnosu na smjer pružanja okolnih zidova ima blagi otklon prema sjeverozapadu. Usporedno s postoljem peći pružao se sloj većih ulomaka tegula (SJ 122), vjerojatno urušenje gornjih dijelova peći. Zbog smanjenja dinamičke krutosti, konstrukcije peći često su bile građene od tegula ili keramičkih ploča, čime se postizala veća elastičnost konstrukcije prilikom velikih promjena temperature zagrijavanjem i hlađenjem konstrukcije.²⁹⁶ Nalaz podnožja nakovnja, koji je razumno očekivati u neposrednoj blizini podnožja peći, dosadašnjim istraživanjima nije potvrđen.

Na području sonde V međuodnos i položaj arhitektonskih struktura svjedoči o nekoliko graditeljskih intervencija na ovom dijelu građevine, koje je moguće razlučiti u najmanje dvije, vjerojatno tri graditeljske faze. Podnožje metalurške peći nalazi se u približno istom vertikalnom položaju kao i zidovi koji tvore pravi kut (SJ 131 i SJ 138) i koji su naknadno presječeni odvodnim kanalom (SJ 127) zidanim od klesanog kamenja i popločanim keramičkim pločama s padom prema rubnom, zapadnom zidu građevine (slika 170). Temelj zida istočno od postolja peći (SJ 105) nalazi se 20 – 30 cm više u odnosu na dno postolja peći i zidova presječenih odvodnim kanalom te pripada mlađoj, vjerojatno drugoj

Slika 169. Podnožje metalurške peći (SJ 135), sloj grumenja troske (SJ 136) i urušenje peći (SJ 122).

²⁹⁵ Bernardi 2016, 125, slika 3, 146, slika 21; Quercia 2011, 199.

²⁹⁶ Slična rješenja gradnje konstruktivnih elemenata peći s tegulama nalaze se i u keramičarskim pećima za proizvodnju amfora u obližnjem Loronu i nešto daljoj Fažani (Bulić, Koncani Uhač 2010, 122–127; Marchiori, D'Inca, 2011, 85–88).

Slika 170. Sonda V, arhitektonske stratigrafske jedinice.

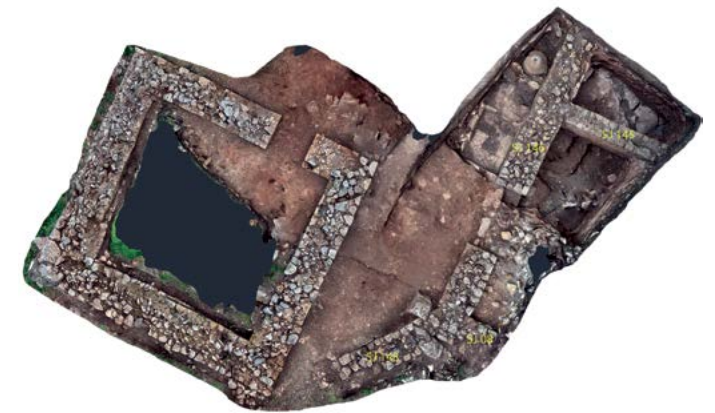
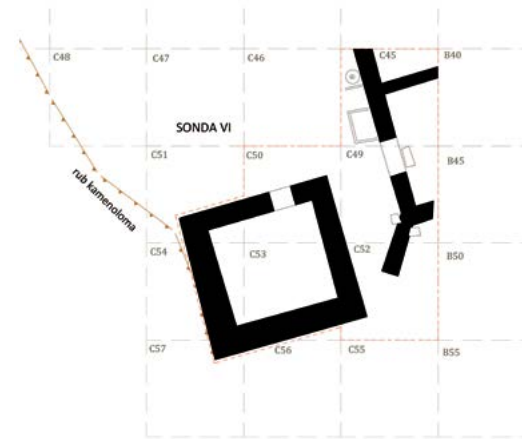

graditeljskoj fazi. Trećoj fazi vjerojatno pripada zid SJ 119, prisljonjen na zid SJ 105 s njegove istočne strane, stoga građen bez zapadnog lica, i podnica od vapnenog morta SJ 120. Odvodni kanal koji se pruža kroza zidove prve faze pripada drugoj ili trećoj fazi. Rubni zapadni zid građevine ističe se svojom širinom od 100 cm i strukturom koju čini veće neobrađeno kamenje povezano zemljom i vapnenim mortom, odstupajući od zidanog opusa gradnje ostalih zidova. S obzirom na to da ovaj zid nije organski povezan sa zidom SJ 131, nejasna je njegova periodizacija, vjerojatno također pripada prvoj graditeljskoj fazi u sondi V, no moguć je i njegov nešto mlađi postanak u odnosu na postolje peći. Prema kronološki dijagnostičkim nalazima, sve su se graditeljske intervencije izvršile u razdoblju između sredine 1. st. pr. Kr. i prve polovice 1. stoljeća.

Sonda VI

S ciljem potvrđivanja rezultata dobivenih geofizičkim snimanjima terena, sonda VI isprva je definirana granicama KV C45 dimenzija 5 × 5 m, na mjestu gdje je georadar pokazao dvije međusobno okomite linearne anomalije koje su interpretirane kao zidane strukture. Rezultati geofizičkog snimanja iskopavanjima su potvrđeni, na relativnoj dubini od oko 15 cm otkopani su zidovi koji se pružaju po pravcima prepoznatim na georadaru te se područje sonde VI naknadno proširilo i na KV C49, C50, C51 i C52 obuhvaćajući ukupnu površinu od 125 m² (slike 171 i 172). U istočnom dijelu sonde VI djelomično istraženi zidovi (SJ 145, SJ 146 i SJ 08), sačuvani do visine 1,87 m, definiraju dvije međusobno odvojene prostorije (KV C45 i C49), od kojih je južnija širine 5,9 metara. Zbog djelomične istraženosti, sudeći prema geofizičkim snimkama, dužina se može procijeniti na oko 5 m, a sličnih je dimenzija i sjevernija prostorija, istražena manjim dijelom u jugozapadnom kutu. Nastavak južnog zida južnije prostorije (SJ 08) zabilježen je istočnije, u sondi II, gdje je površinski otkopan u dužini od 20,44 m i predstavlja krajnji, rubni, južni zid građevine (slika 131). Na zapadnom zidu južnije prostorije (SJ 146) nalazi se prolaz širine 1,84 m, bez sačuvanog monolitnog kamenog praga.

U sjevernom dijelu sonde, uza zapadno lice zida SJ 146 otkopan je donji dio žrvnja za mljevenje žitarica (*meta*). Riječ je o monolitnom kamenom bloku ukupne

visine 75 cm, promjera 68 cm. Donji dio monolita ima oblik valjka (visine 42 cm), a gornji oblik krnjeg stošca (visine 33 cm). Dno stošca promjera je 68 cm, jednako kao i valjkasti dio monolita, a vrh krnjeg stošca promjera je 26 cm. Na vrhu je uklesano kvadratno udubljenje 6 × 6 cm, dubine 3,5 cm za umetanje vertikalne drvene gredice (slika 173). Razmravljeni fragmenti gornjeg dijela žrvnja (*catillus*), koji je imao oblik dvostrukog konusa ili pješčanog sata, nalazili su se na širem području sonde VI. Katilus je izvorno bio postavljen na stožastom dijelu mete i okretao se pomoću horizontalne gredice, čime su se mljele žitarice između stožastog i konusnog dijela žrvnja. S obzirom na njegov smještaj u neposrednoj blizini zida, žrvanj nije *in situ*, jer bi u slučaju takva smještaja zid onemogućavao okretanje horizontalne gredice kojom se okretao *catillus*, gornji dio žrvnja.

Ovaj je tip žrvnja poznat kao pompejski tip, prema nalazištu na kojem je otkriven prvi put i gdje je poznat u velikom broju primjeraka. Cjelovito sačuvani primjerci također su poznati iz Ostije i Akvileje. Čest su nalaz u urbanim pekarima i u rimskim vojnim utvrdama.²⁹⁷ Smatra se da se razvio na području južne Etrurije u 4. st. pr. Kr., u gradu *Volsinii Veteres*, danas Orvietu u Umbriji. Njegova velika distribucija na Apeninskom poluotoku odvija se tijekom 2. i 1. st. pr. Kr., a u kasnijim stoljećima poznat je u svim rimskim provincijama.²⁹⁸

Jedna zajednička karakteristika svih žrvnjeva ovog tipa jest vrsta kamena od kojeg je izrađen. Zbog fino zrnate i hrapave površine, koja pruža dobru sposobnost mljevenja, redovito su korištene stijene magmatskog, eruptivnog postanka. U Italiji je više ležišta vulkanskih stijena, u Laciju, Kampaniji, Venetu, na Sardiniji i Siciliji. Arheoloških i arheometrijskih podaci povezani s rimskim žrvnjevima upućuju na to da su žrvnjevi iz Kampanije, Sardinije i Lacija plasirani na udaljenija tržišta, dok su žrvnjevi izrađeni od trahita s Euganejskih brda u Venetu komercijalizirani na tržištima bližim području eksploatacije kamena.²⁹⁹ Ti žrvnjevi iz padsko-venetskog područja

Slika 171. (gore lijevo) Sonda VI, geodetska situacija.

Slika 172. Ortofoto Sonde VI.

Slika 173. Donji dio žrvnja i suhozidne formacije uz zapadno lice zida SJ 146.

²⁹⁷ Antonelli, Lazzarini 2010, 2081.

²⁹⁸ Antonelli, Lazzarini 2010, 2081; Santi *et al.* 2021, 6.

²⁹⁹ Antonelli, Lazzarini 2010, 2082–2084; Santi *et al.* 2021, 6–13.

Slika 174. Monolitni kameni blok na spoju zidova SJ 146 i SJ 148.

169 cm, sjeverniji je zid poznat samo širina od 116 cm, formacija se nastavlja u zapadnom profilu sonde te nije istražena u cijeloj dužini. Visina vertikalno poslaganog kamenja, koje čini četvrtaste strukture, kreće se od 20 do 33 centimetra. Površina definirana ovim suhozidnim strukturama popločana je ravnim pločastim, danas raspucanim kamenjem (SJ 168, SJ 170). Na spoju vertikalno postavljenog kamenja i popločenja nalazi se vapneni mort. Opisane strukture nalikuju svojevrsnim bazenima ili recipijentima koji nisu služili za čuvanje ili sakupljanje tekućine, već vjerojatno zrnatih namirnica, možda žitarica prije njihove prerade na žrvnju, koji se nalazio u blizini.

Od vanjskog kuta spoja ortogonalnih zidova SJ 146 i SJ 08 pruža se zid SJ 178 netipične orijentacije s obzirom na pravce pružanja ostalih zidova na nalazištu, koji čine jedinstvenu ortogonalnu shemu. Njegov je smjer pružanja sjeveroistok-jugozapad, s vanjskim licem zida SJ 08 čini kut od 125°, a s vanjskim licem zida SJ 146 kut od 145°. Sva su tri spomenuta zida u organskoj vezi, što govori o jedinstvenom vremenu njihova nastanka. Dužina zida iznosi 3,17 m, širina 90 cm, pruža se prema jugoistočnom kutu veće četvrtaste građevine fortifikacijske namjene, smanjujući na taj način širinu prolaza između četvrtaste kule i zida SJ 146 s 3,1 na 1,36 metara (slike 171 i 172).

Približno na mjestu spoja triju zidova (SJ 146, SJ 08 i SJ 178) uz oba lica zida SJ 178 nalazi se po jedan veći monolitni kameni blok, uspravno postavljen, nalik ortostatu, koji dijelom ulaze u strukturu zida SJ 178. Zapadniji kameni blok tlocrtnih je dimenzija 48 × 50 cm, a otkopan je u visini od 1,5 m, istočni je zid poznat samo u tlocrtnim dimenzijama od 63 × 43 cm (slika 174). Moguće je da kameni blokovi predstavljaju dijelove gradinskog bedema, koji je razložno očekivati na ovom mjestu, gdje morfologija terena upućuje na završetak druge i početak treće terase brončanodobnog naselja.

Kula

Osobitu pozornost među dosad poznatim arhitektonskim dijelovima kompleksa izaziva četvrtasta građevina vanjskih dimenzija 8,1 × 7,6 m, unutarnjih dimenzija 5,2 × 5,5 metara. Riječ je o arhitektonskom elementu koji svojim većim dijelom iskače iz osnovne pravokutne forme rimske građevine, smještenom na jugozapadnom dijelu nalazišta (KV C50 – C54). Eksploatacijom kamena tijekom 20. st. na zapadnom dijelu brežuljka Monte Ricco otkopana je zapadna padina

distribuirani su u najvećoj mjeri na području sjeveroistočne Italije, okvirno Augustove *Regio Decem*, sporadični nalazi potječu nešto južnije, iz Pice-numa.³⁰⁰ Petrografske, arheometrijske analize žrvnja s Monte Ricca zasad nisu provedene, no vjerojatno je izrađen od trahita iz susjednog venetskog područja.

Također, uz zapadno lice zida SJ 146, uz donji dio žrvnja istražene su dvije četvrtaste suhozidne formacije od jednog reda vertikalno postavljenog većeg neobrađenog kamenja (SJ 161, SJ 167) (slika 173). Južnija je dimenzija 122 ×

Slika 175. Pogled s juga na nalazište nakon konzervacije kule.

brežuljak neposredno do ovog objekta. Na taj način zapadni zid objekta nalazi se na rubu umjetne litice nastale iskapanjem kamenja (slika 175).

Unutrašnjost objekta istražena je djelomično, u sjevernom dijelu (KV C50, C51) gdje su zidovi objekta sačuvani u najvišoj visini. Na ovom dijelu zidovi su sačuvani u visini od 1,9 m, građeni su stepenasto, sužavajući se za 12 cm nakon 53 cm visine i zatim ponovo nakon 72 cm visine. Najdonji dio, temeljni zid, neposredno iznad matične stijene građen je ne mareći za ravni pravac njegova pružanja. Graditelju očito nije bila namjera sagrađiti ravnu plohu njegova lica jer je riječ o temeljnom zidu ukopanom u zemlju. Nasuprot tome, gornji dijelovi zida ravnih su ploha, građeni su od djelomično obrađenog kamenja povezanog čvrstim vapnenim mortom (slika 176). S obzirom na to da unutarnja lica temeljnog zida nisu posve pravocrtna i usporedna s vanjskim licima zidova, širina temeljnog zida varira od 124 do 150 cm, u najvišem dijelu zidovi su širine 100 centimetara. U južnom dijelu građevine zidovi su sačuvani samo u temeljnoj razini.

Na sjevernom zidu, 90 cm od sjeveroistočnog unutarnjeg kuta objekta otkopan je prolaz u zidu širine 110 cm, ulaz u četvrtasti objekt, koji je, sudeći prema visini temeljnog zida i pretpostavljenoj hodnoj površini prve etaže objekta, oko 70 cm viši od hodne površine u unutrašnjosti objekta. Stoga je opravdano pretpostaviti dvije ili tri drvene stube kojima se iz ulaza spuštalo prema prvoj, donjoj etaži građevine. S obzirom na izgled objekta, njegove dimenzije, širinu zidova i smještaj u kontekstu cjeline arhitektonskog kompleksa, opravdano je iznijeti zaključak da arhitektonski ostaci pripadaju fortifikacijskom objektu, odnosno kuli čija je namjena bila osiguranje prilaza zapadnom dijelu kompleksa, gdje se nalazio kolni ulaz.

U prilog ovakvoj tezi, pored već istaknutih činjenica, ide način gradnje koji se razlikuje od ostalih poznatih zidova na nalazištu. Zidovi kule građeni su od djelomično obrađenog, samo s jedne strane klesanog kamenja, koje stoga nije posve pravilno uslojeno. Za vezivno sredstvo korišten je vapneni mort kojim se, premazivanjem sloj-nica i sljubnica između kamenja, zide dodatno učvršćivalo. Time je jedno od obilježja opusa zida vapneni mort koji prekriva rubne dijelove kamenja.

Slika 176. Pogled s juga na sjeverni zid kule.

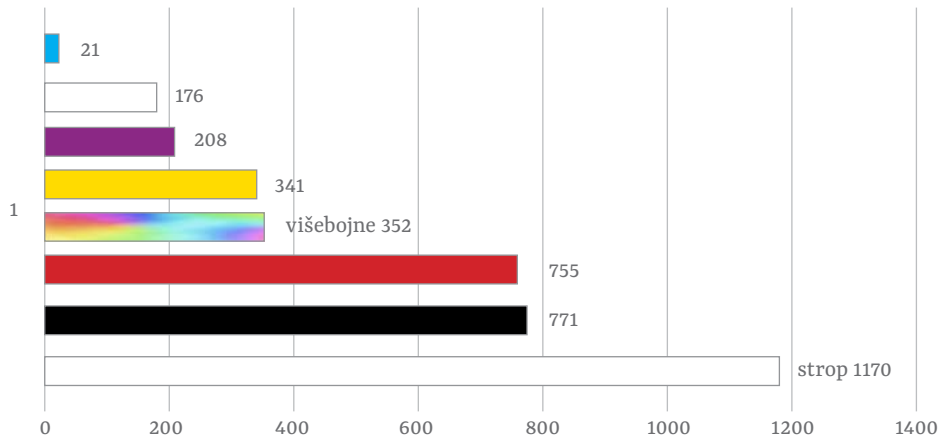
Ovakav način gradnje osigurava kompaktnu, čvrstu strukturu zida. Nasuprot tome, ostali zidovi na nalazištu, izuzev zidova cisterne, građeni su od jednako oblikovanog kamenja, no različito od zidova kule za vezivo je korištena zemlja i vapneni mort bez nastojanja da se zidovi dodatno učvrste premazivanjem vapnenog morta na spojevima kamenja. Postojanost i čvrstoća ovih zidova znatno je manja u odnosu na zidove kule. Stepenasti način gradnje unutarnjih dijelova zidova jest praksa zabilježena i u urbanoj fortifikacijskoj arhitekturi, primjerice na bedemima rimske kolonije Pole zidine se s unutarnje strane stepenasto sužavaju prema vrhu,³⁰¹ naravno u drugim omjerima dimenzija u odnosu na kulu s Monte Ricca. Presudni nalazi i čvrsto uporište za interpretaciju četvrtastog objekta s Monte Ricca kao kule jesu nalazi triju željeznih strelica pronađenih u njegovoj neposrednoj blizini.³⁰²

Zidni oslici i mozaici

Neposredno uz sjeverni zid cisterne, u sondi 3, otkopan je pod od vapnenog morta (SJ 25), djelomično istražen na površini od oko 17 metara četvornih. Razina ovog poda je 2,4 m viša u odnosu na dno cisterne. U sloju urušenja, iznad podnice, na mjestu hipotetskog kriptoportika pronađena su 2162 ulomka zidnog oslika (KV D3, D4, A5).³⁰³ U istraživanom području, uz istočni zid rimske cisterne pronađen je 901 ulomak zidnog oslika (KV D1, A1, E1, A6, E6). U zapadnom dijelu sjevernog krila, u sondi 5, zapadno od suvremene cisterne sakupljeno je 566 ulomaka freski (KV D21, D9, C4, C11), doduše na tom mjestu znatan dio ulomaka u gornjim zemljanim slojevima koji nisu intaktni, već su nastali deponiranjem zemlje prilikom iskopa jame suvremene cisterne. Ukupan broj dosad prikupljenih ulomaka zidnog oslika na nalazištu iznosi 3801. U sondama 2 i 6 nalazi freski jesu sporadični, čine 9,3 % udjela među sakupljenim freskama, što je još jedan prilog zaključku da je sjeverno krilo građevine, u neposrednoj blizini cisterne imalo stambenu namjenu.

Najbrojniji su jednobojni ulomci, među kojima prevladavaju oni bijele boje, s udjelom od 35,6 % među svim sakupljenim ulomcima. Većina ulomaka bijele boje, čak 87 % ili 31 % u odnosu na sve sakupljene ulomke, imaju tragove trske na poledini te se povezuju sa stropom. Iako se trskom osim pri gradnji stropova koristilo i kod pregradnih zidova prije njihova žbukanja,³⁰⁴ s obzirom na to da kod ulomaka drugih boja na poledini tragova trske nema, vjerojatno su stropovi bili

Graf 1. Zastupljenost boja zidnog oslika.

301 Starac 2001, 66.

302 Vidi poglavlje *Metalni nalazi*.

303 O freskama pronađenim između 2016. i 2017. pisali smo u Buršić-Matijašić 2020, 265–270.

304 Vit. De Arch. 7, 3.

bijeli. Na rimskom zidnom slikarstvu monokromne površine čitavih zidova javljaju se rijetko, a kad se takve dekoracije i javljaju u trećoj četvrtini 1. st., one su češće crne ili crvene, rjeđe žute ili plave boje.³⁰⁵ Pregradnim zidovima mogli bi pripadati ulomci crvene boje kod kojih su sa stražnje strane vidljivi otisci drvenih letvica širine od 3,1 do 4 cm. U odnosu na prvu analizu zastupljenosti boja zidnog oslika, kada su analizirana 2202 ulomka,³⁰⁶ i ovu, u kojoj je broj ulomaka povećan na 3801, udio zastupljenosti boja vrlo je sličan. Razlika je što je broj višebojnih

ulomaka, u pravilu s pravocrtnim linijama koje su činile okvire i razdvajale zidna polja oslikana različitim bojama, nešto veći u odnosu na broj ulomaka žute boje (Graf 1). Gotovo podjednako zastupljeni su ulomci crne (771 ulomak ili 20,3 %) i crvene (755 ulomaka ili 19,9 %) boje. Broj višebojnih ulomaka je 352 ili 9,3 %, prevladavaju pravocrtne linije crvene, crne, žute i bijele boje. Na 52 višebojna ulomka vidljiva je ornamentika kojom se nastojala imitirati kamena obloga. Na podlogu sive boje naglim pokretima kista nanosio se špricani, pomalo apstraktni ornament kapljica crvene, crne, žute i u manjoj mjeri bijele boje. Riječ je o ornamentici karakterističnoj za prvi pompejanski stil u 2. st. pr. Kr., no imitacija kamena u rimskom zidnom slikarstvu zadržava se do 2. st. po Kristu.³⁰⁷ Među monokromnim ulomcima treća je po zastupljenosti žuta boja, s 341 ulomkom ili 9 %, slijedi ljubičasta boja, s 208 ulomaka ili 5,5%. Paletu boja monokromnih ulomaka u odnosu na prethodnu analizu dopunjuje tirkiznoplava boja, s 21 ulomkom ili 0,6 %.

Osobiti su nalazi zidnih oslika sačuvani *in situ* na donjim dijelovima zidova. Vegetabilno ornamentirani segmenti freski nalazili su se na sjevernom zidu cisterne, na njegovu vanjskom licu, neposredno iznad vapnenog poda (SJ 25) dimenzija 150 × 15 cm i nešto cjelovitiji ulomak na zidu koji se pruža okomito na sjeverni zid cisterne, u blizini dviju kamenih monolitnih stuba postavljenih na vapnenu podnicu, dimenzija 100 × 45 cm.

Zidna dekoracija sadrži motiv vrta s vrtnom ogradom koju čini romboidna mreža, vjerojatno trstika, u oker, žutoj i bijeloj boji. U pozadini ograde, bez naglašene dubine, prikazano je cvijeće s listovima plavo-zelene boje, mjestimično je u floralnoj ornamentici zastupljena oker i crvena boja (slika 177). Motiv vrtne ograde (*hortus conclusus*) javlja se na zidnim oslicima u Italiji u prvoj fazi trećeg pompejanskog stila (oko 20. – 10. pr. Kr.) i traje početkom četvrtog stila sredinom 1. stoljeća.³⁰⁸ Na istarskom poluotoku romboidna vrtna ograda na crnoj podlozi poznata je iz opisa i crteža Antona Gnirsa iz termalnog dijela raskošnog arhitektonskog sklopa u Uvali Verige na velikom Brijunu.³⁰⁹

Među 3801 sakupljenim ulomkom zidnih oslika, na samo jednom ulomku vidljiv je djelomično sačuvan figuralni prikaz.³¹⁰ Na arhitravu u perspektivnom

Slika 177. Donji dio zidnog oslika s motivom vrtne ograde nakon restauracije.

305 Ling 1991, 82.

306 Buršić-Matijašić, 2020, 265–270.

307 Ling 1991, 12–22; Sabrié *et al.* 1998, 65–66.

308 Ling 1991, 151; Sabrié *et al.* 1998, 1998, 20. Motiv romboidne vrtne ograde poznat je s reprezentativnih primjera freskoslikarstva u Livijinoj vili u Primaporti, kući voćnjaka u Pompejima, kući Marka Lukrecija Fronta i kući Morske Venere u Pompejima (Pappalardo 2008, 144–147, 155–157).

309 Gnirs 1915, 137–138.

310 Buršić-Matijašić 2020, 268–269.

Slika 178. Figuralni prikaz na zidnom osliku.

Slika 179. (gore desno) Ulomak mozaika s prikazom delfina.

prikazu vidljiv je donji dio tijela ljudskog lika, noge u bijeloj boji i donji dijelovi draperije, koja seže do iznad koljena, izvedene *a secco*. Draperija je grimizne boje, vjerojatno predstavlja vojnički plašt (*paludamentum*), a likovni prikaz osobu koja je imala *imperium*, nekog od careva ili drugu istaknutu povijesnu ličnost. Arhitektonsko-figuralni motiv prikazan je na podlozi žute boje (slika 178).

Višebojnih ulomaka manje je od 10%, što upućuje na zaključak da su veći dijelovi zidnih površina bili monokromni, bez dekorativnih elemenata. Figuralni prikaz ograničen je na samo jedan ulomak, koji se vjerojatno nalazio

na manjoj površini u centralnom dijelu žutog zidnog polja. Jedna od od karakteristika trećeg pompejanskog stila (od oko 20. pr. Kr. do oko 45. g.) jest reduciranost slikovnog prikaza na središnji dio zidnog polja.³¹¹

Prilog preciznijoj kronološkoj determinaciji zidnih oslika nalazimo u paleti korištenih boja i stilskim odlikama zidnog slikarstva. Među monokromnim ulomcima zidnog oslika žuta boja treća je po zastupljenosti, nakon crne i crvene. Prije druge, razvijene faze trećeg pompejanskog stila žuta boja korištena je sporadično, za detalje dekoracije, da bi od druge četvrtine 1. st. postala česta boja zidnih podloga, a u trećoj četvrtini 1. st. postaje jedna od omiljenih boja pozadine četvrtog pompejanskog stila. U isto vrijeme s češćim korištenjem žute boje u trećoj četvrtini 1. st., sporadično se počinje koristiti i plava,³¹² na Monte Riccu poznata s 21 ulomkom. Osim žute boje pozadine, na dataciju poslije Augusta ukazuju figuralni prikaz s naglašenim kontrastom svjetla i sjene i arhitektonski element arhitrava u trodimenzionalnom prikazu. Ove su stilske odlike jedna od karakteristika druge faze trećeg pompejanskog stila, koja obuhvaća razdoblje vladavine careva Tiberija, Kaligule i Klaudija.³¹³

Podne obloge u tehnici *opus tessellatum* nisu zabilježene *in situ*, no veći fragmenti mozaičkih podova pronađeni su u sondi 5, u sloju sivo-smeđe rahle zemlje i amorfnog kamenja srednje veličine (SJ 117) ispod površinskog humusnog sloja. Riječ je o dijelu spoja sjevernog i zapadnog krila građevine, sa zapadne strane suvremene cisterne, uza zid koji dijeli kovačku radionicu od pretpostavljenog termalnog dijela građevine (KV D 33). U sloju SJ 117 prevladavali su nalazi karakteristični za stambene dijelove rimskih ruralnih građevina; tesere mozaika i fragmenti homogenih mozaičkih podova, ulomci zidnog oslika i izrazito velika količina tubula, uobičajeno korištenih u termalnim dijelovima građevina za cirkulaciju vrućeg zraka. S obzirom na kontekst nalaza fragmenata mozičkog poda, razložno je pretpostaviti da se crno-bijeli mozaički pod izvorno nalazio na mjestu suvremene cisterne te je prilikom iskopa jame 60-ih godina 20. st. uništen, a njegovi su manji dijelovi zajedno s ostalim rimskih građevinskim materijalom deponirani u neposrednoj blizini iskopane jame.

Veći ulomci mozaičkih podova veličine su od 16 × 10 cm do 30 × 15 cm, izvedeni su u bijeloj boji s crnim pravocrtnim linijama širine od 4 do 6 redova tesera. Na jednom ulomku bijele tesere poslagane su dijagonalno u odnosu na širu traku

od bijelih i crnih tesera, vidljiv je i ornament niza širih crnih i bijelih traka s polukružnim završetkom. Među sačuvanim fragmentima ističe se primjerak s djelomično sačuvanim prikazom delfina u crnoj boji (slika 179). Sačuvana su leđa s perajom i rep. Nažalost, svi su ulomci suviše fragmentirani da bi omogućili interpretaciju likovnog prikaza.

5.6.2. Građevinska keramika

Među ogromnom količinom građevinske keramike, naročito ulomaka krovnih opeka (*tegulae*),³¹⁴ tijekom istraživanja na Monte Riccu od 2014. godine pronađeno je 45 ulomaka sa žigovima proizvođačkih radionica. Oni omogućavaju donošenje zaključaka o porijeklu građevinskog materijala za pokrivanje krovova, a to znači da mogu, ako su barem okvirno datirani, pomoći vremenskom određivanju gradnje i korištenja lokaliteta.

Radionica Decija Poblacija

Iz ove radionice potječe 13 primjeraka s dvjema inačicama: D. POBLICI i D. POBLICI D. F. (slike 180 i 181). Slova su u reljefu unutar pravokutne kartuše. Po jedan primjerak svake od ovih dviju inačica sačuvan je u cijelosti. Dimenzije kraće inačice jesu: dužina žiga 6,8 cm, visina žiga 1,7 cm, visina slova 1,0 – 1,2 cm. Dimenzije duže inačice jesu: dužina 8 cm, visina 1,4 cm, visina slova 0,9 cm. Većini žigova nije sačuvana cijela dužina, ali sudeći po visini žiga, svi pripadaju dužoj inačici.

Ime vlasnika radionice navedeno je u dativu, tako da se inačice mogu pročitati *Deci Poblaci* i *Deci Poblaci Deci fili*, tj. “(radionica) Decija Poblacija” i “(radionica) Decija Poblacija Decijeva sina”. Činjenica da se na jednom žigu nalazi filijacija, a drugome ne, mogla bi se protumačiti na dva načina: možda je slučajnost, jedna matrica izrađena je s imenom oca, a druga ne, no moguće je i da je žig bez filijacije stariji, a onaj s filijacijom mlađi: u drugoj generaciji vlasnik je mogao željeti naglasiti da je sin istoimena oca. Iako je većina sačuvanih ulomaka slabo sačuvana, moglo bi se prepoznati paleografske razlike u oblicima slova, tako da je sasvim moguće da između dviju inačica postoji određena vremenska razlika. Oblik slova i samoga žiga upućuje na 1. st. pr. Krista.

Potruga za mjestom gdje se nalazila radionica u većini je slučajeva vrlo problematična. O fizičkom smještaju radionice tegula najčešće možemo zaključiti na temelju rasprostranjenosti žigova, što svjedoči i o tržištu koje je radionica pokrivala. Tako je inačica s filijacijom pronađena u Akvileji, u Puli i Nezakciju,³¹⁵ ali na prostoru sjevernog Jadrana postoje i druge inačice (M. POBLICI D. F; A. POBLICI LO i D. POBLICI LO³¹⁶), što upućuje na obiteljsku radionicu dužeg

Slika 180. Žig Decija Poblacija.

Slika 181. Žig Decija Poblacija.

314 Ali bilo je i nekoliko ulomaka opeka, segmenata stupića hipokausta, a naročito veći broj ulomaka četvrtastih keramičkih cijevi zidnog grijanja (tubuli) te nekoliko ulomaka reljefa od terakote, o kojima će biti riječi u nastavku ovog teksta.

315 CIL 5, 8110, 118; Gregorutti 1888, kat. br. 149; Zaccaria, Župančič 1993, kat. br. 51. Usp. i Matijašić 1987b, 518.

316 Žig iz Nezakcija ova je inačica: Matijašić 1987a, kat. br. 103.

311 Ling 1991, 53, 58; Pappalardo 2008, 147–148.

312 Ling 1991, 58–59.

313 Ling 1991, 57–58.

Slika 182. Žig P S.

trajanja. Nalazi više inačica oko Carlina u Furlaniji (oko 15 km zapadno od Akvileje) upućuju neke autore na pretpostavku da je ondje bila radionica (ili radionice).³¹⁷ Obitelj *Poblicia* (*Publicia*) bila je plebejskog podrijetla, jedan *Publicius* spominje se u vrijeme kralja Tula Hostilija,³¹⁸ a prvi koji je obnašao dužnost konzula bio je Marko Publicije Maleol (*M. Publicius Malleolus*) 232. pr. Krista. Među članovima obitelji, koja je imala više grana, bilo je i monetarnih trijumvira, a u italskoj epigrafiji bilježi se postojanje barem stotinjak Poblicija, najviše u Rimu, Laciju i sjevernoj Italiji.³¹⁹ Predime (*praenomen*) *Decius* nije često: pet ih je iz Rima, svi su iz 1. st. pr. Kr. ili početka 1. st. po Kr.,³²⁰ dok se u Akvileji pojavljuju s drugim predimenima u 1. st. po Kristu.³²¹ U okolici Akvileje proizvodnja keramičkih predmeta, naročito građevinske keramike, bila je vrlo raširena, prvenstveno zahvaljujući postojanju kvalitetne gline. Tvornice su proizvode plasirale na šire područje sjevernog Jadrana očitó već u 1. st. pr. Kr., a tržište se kasnije proširilo i na Liburniju i Dalmaciju.

Radionica P S

Ova je radionica imala vrlo specifičan žig, dva početna slova vjerojatno predimena i obiteljskog imena (P... S...) utisnuta su svako u svojoj pravokutnoj kartuši veličine 2,4 × 2,4 cm, sa slovom u reljefu (slika 182). Razmak između kartuša je 5,4 cm. Među našim primjercima na dvama su sačuvane obje kartuše, tako da se na njima razmak između njih može izmjeriti, dok je na preostalih 18 ulomaka sačuvana samo jedna od dviju kartuša.

Imena je nemoguće rekonstruirati, a rasprostranjenost je slična žigovima prethodne radionice. Dva su primjera bila pronađena u Trstu, jedan na Sv. Justu (San Giusto),³²² a drugi u predgrađu San Sabba.³²³ Čak sedam primjera zabilježeno je sjeveroistočno od Akvileje (Aiello del Friuli),³²⁴ tri u Rivignanu čak 30-ak km sjeverozapadno od Akvileje,³²⁵ a jedan je bio poznat i iz okolice Pule (Bosco Regalie, Šijana).³²⁶ Iako žig u dvije kartuše ima samo po jedno slovo, ona imaju specifičan oblik. Slovo *P* na kraju polukružnog dijela nije spojeno sa sredinom okomite crte, a ponekad i nema polukružni, već pravokutni oblik, gotovo kao da oponaša grčko slovo *Π* s kraćom desnom “nogom”. Slovo je *S* pak jako plosnato, nedovoljne izvijenosti, a sve ove paleografske značajke upućuju na jako ranu dataciju žiga, neki autori misle čak prije prve polovice 1. st. pr. Krista.³²⁷

317 Buora 1988; Zaccaria, Župančič 1993, 163.

318 Dion. Hal., *Ant. Rom.* 3, 34, 3.

319 OPEL 3, 147.

320 D. Poblicius A. I. Pisid(...) – AE 1991, 104 b; D. Poblicius Barna – CIL 6, 446, 447; Poblicia D. I. Chrysario – CIL 6, 6896; D. Poblicius D. I. Diodorus – CIL 6, 6930.

321 L. Poblicius L. I. Anteros – EDR117164; L. Poblicius Vitalis – CIL 5, 1008, M. Poblicius Eupor – CIL 5, 8357; Poblicius Marcellus – CIL 5, 1354.

322 CIL 5, 8110, 201 (Kandler navodi da je pronađen *in absidae ecclesiae cathedralis*), Lettich 1979, kat. br. 27; Zaccaria, Župančič 1993, kat. br. 54.

323 Puschi 1886, 389; Gregorutti 1888, kat. br. 132; Lettich 1979, kat. br. 27; Zaccaria, Župančič 1993, kat. br. 54.

324 Furlan 1993, 199, ali bez detalja o tim nalazima.

325 Buiatti 1994, 426, radi se o primjercima u školskoj zbirci, bez točnog mjesta nalaza.

326 Matijašić 1987a, kat. br. 156.

327 Buiatti 1994, 426: *Per le sue caratteristiche paleografiche il bollo può essere datato ad un periodo anteriore alla prima metà del I secolo a.C.*

Radionica Tita Koelija

Ulomak žiga T. CO... prema obliku i veličini usporediv je sa žigovima radionice Tita Koelija (T.COELI), koji su velikom broju zastupljeni na sjevernom Jadranu, a pretpostavlja se da se radionica nalazila u okolici Oderza (*Opitergium*), odnosno na području agera kolonije u Konkordiji (*Concordia*).³²⁸ Naš je primjerak fragmentiran, sačuvana su samo tri početna slova u kartuši (slika 183). Slova su u reljefu, lijepo izražena, ali izvedena razmjerno tankim crtama. Jasna je bradavičasta interpunkcija poslije slova *T*. Slovo *C* prilično je plosnato, a *O* je izveden kao gotovo pravilna kružnica. Visina žiga je 2,2 cm, a visina slova 1,8 cm. Inačice ovoga žiga brojno su zastupljene na širokom području između Akvileje i Oderza,³²⁹ u okolici Trsta, Kopra i Pirana,³³⁰ jedan Koelijev žig bez početnog slova pronađen je u Školaricama kraj Kopra,³³¹ a nekoliko u Istri južno od Mirne u Poreču, Puli i Nezakciju.³³² Jedna matrica žiga s tim imenom, koja ne odgovara ni jednoj poznatoj inačici žiga, pronađena je u Altinu kraj Venecije.³³³ U Dalmaciji je nedavno objavljeno nekoliko lijepo očuvanih primjera pronađenih u Ninu (antička *Aenona*),³³⁴ jedan je bio pronađen na Bribirskoj glavici (antička *Varvaria*),³³⁵ a razmjerno su brojni bili u Naroni.³³⁶ U zadarskom se muzeju čuvaju tri primjera ovoga žiga, a još je jedan početkom 20. stoljeća bio pronađen u Aseriji.³³⁷ Međutim, jedan primjerak žiga potječe i iz Ravenne, duž zapadne jadranske obale južno od ušća rijeke Pada,³³⁸ što ukazuje na širu rasprostranjenost proizvoda radionice, ali to je i uobičajena pojava kod žigova koji se datiraju u 1. st. po Kr., iako ga neki autori datiraju od kraja 1. st. pr. Krista.³³⁹

Epigrafska svjedočanstva potvrđuju demografsku snagu Koelijeve obitelji, koja je bila plebejskog podrijetla, ali je dala i članove senata i jednog konzula početkom 1. st. pr. Kr.³⁴⁰ Natpisi s imenom obitelji rašireni su i u Italiji i u provincijama,³⁴¹ a u sjeveroistočnoj Italiji brojni su u Akvileji i oko nje.³⁴²

Radionica Gaja Trosija

Sačuvan početak žiga u kartuši sa slovima u reljefu: *C. T...* vjerojatno se može povezati s poznatom radionicom obitelji Trosija (*C. Trosius*),³⁴³ koja se prema distribuciji inačica žigova smješta u šire akvilejsko područje. Žig je u kartuši (visina 1,9 cm), slova u reljefu (visina 0,75 cm) lijepo su oblikovana, po paleografskim kriterijima vjerojatno ga valja smjestiti u prvu polovicu 1. st. po Kristu (slika 184).

328 Cipriano – Mazzocchin 2007, 649–650, 657–658; Callegher 1993, 225; Žerjal 2014, 224.

329 Gregorutti 1886, kat. br. 94; Gregorutti 1888, kat. br. 60e.

330 Zaccaria, Župančič 1993, kat. br. 16.

331 Žerjal 2014, kat. br. 15.

332 Matijašić 1987b, 520, gdje su navedeni i stariji izvori.

333 Buora 1983, 143, 224–225; Buora 1987, 38.

334 Kusik 2020, kat. br. 7–10.

335 Pedišić – Podrug 2008, kat. br. 53.

336 Abramić 1927, 133; Mardešić 2006, 102.

337 Juras, Jurković Pešić 2016, 47; tri su zadarska žiga bez podatka o mjestu nalaza, ali vjerojatno potječu sa širega zadarskog područja.

338 Pellicioni 1983, kat. br. 22.49; Righini *et al.* i 1993, kat. br. 26.

339 Gomezel 1995, 27; Gomezel 1996, 36; Juras, Jurković Pešić 2016, 47; Kusik 2020, 156.

340 Broughton 1952, 12.

341 OPEL 2, 68.

342 Pretraživanje internetskog kataloga *EAGLE Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy* (edr-edr.it) dalo je 37 primjera u Desetoj regiji (*Venetia et Histria*).

343 Sličan žig *C. T. Hermerotis*, vrlo raširen, ima slova utisnuta u površinu gline, bez kartuše.

Slika 183. Žig Tita Koelija.

Slika 184. Žig Gaja Trosija.

U literaturi nalazimo žigove bez predimena i s predimenom *Publius*.³⁴⁴ Nedavno su u Akvileji pronađena dva žiga P. TROSI i C. TROSI,³⁴⁵ ali po crtežu izgleda da su oba izvedena tankim slovima, različitim od našega primjera, tako da naša restitucija nije posve sigurna. Do sada je poznata inačica sa samim gentilicijem (*Trosi*), koja je poznata u Akvileji, Porpettu, Malafesti kraj Latisane, Piranu, Červaru, Puli, Valbondonu i na Brijunima³⁴⁶ te dva primjera u Picenu, u Fermu i Ripatransoneu.³⁴⁷ Inačica s predimenom *Publius* (*P. Trosi*) poznata je sa sličnoga područja: Akvileja, Nabrežina, Trst, Poreč, Pula,³⁴⁸ ali jedan je žig poznat na srednjem Jadranu, na zapadnoj obali (Cupra Marittima, Picenum).³⁴⁹ Postoji i jedan primjer treće inačice, M. TROSI, kod kojega su slova MTR u ligaturi, iz sela Bagnaria Arsa kraj Palmanove.³⁵⁰

Od 37 natpisa s obiteljskim imenom *Trosius/Trosia* u elektroničkoj bazi podataka EAGLE (*Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy*), 30 ih je iz italske Desete regije, a od toga polovica iz Akvileje. Iako bi se ime moglo povezivati s liburnskim ženskim imenom *Trosia*,³⁵¹ postojanje samo triju primjera u liburnskoj epigrafiji nasuprot 40-ak u sjeveroistočnoj Italiji ne čini tu poveznicu uvjerljivom, ali koncentracija obiteljskog imena u Desetoj regiji svakako svjedoči o lokalizaciji obitelji.³⁵² Dva primjera obiteljskog imena *Trosius* koja navodi Radu Vulpe u Umbriji i Picenu³⁵³ nije bilo moguće provjeriti.

Radionica Gaja Virtija

Lijep i dobro sačuvan žig na teguli žute boje keramike, C. VIRTİ, utisnut je metalnom matricom, bez kartuše. Dužina mu je 8,5 cm, visina slova varira od 1,8 cm (C) do 2,2 cm (I), ali su lijepo oblikovana po modelu klasične kapitale. Interpunkcija je pravilno okruglo udubljenje (slika 185). Žig je dobro poznat iz sjevernojadranske regije, iako ne u prevelikom broju. Bio je pronađen u Akvileji, Porpettu, Tržiču (Monfalcone), Kopru i okolici u više primjeraka te u Poreču.³⁵⁴

Slika 185. Žig Gaja Virtija.

Nedavno je objavljeno postojanje devet primjera toga žiga u zbirci srednje škole u Rivignanu kraj Latisane, doduše bez konteksta, ali vjerojatno potječu s bližeg okolnog područja.³⁵⁵ Naš žig paleografski ne nalikuje na crtež primjera iz Rivignana, koji je stiliziraniji, omjer visine i širine slova veći je nego u našega, koji je klasičniji, tako da bi naš primjer mogli datirati oko razmeđe stoljeća (1. st. pr. Kr. i 1. st. po Kr.).

Gens Virtia u epigrafiji je koncentrirana u sjeveroistočnoj Italiji, odnosno u Desetoj regiji (s četirima

- 344 I jedan atipičan žig iz Aiella u Furlaniji, na imbreksu (krovnoj kanalicu) s predimenom *Marcus*: MTROSI, pri čemu su prva tri slova u ligaturi, Furlan 1993, 200–201.
- 345 Mazzocchin 2021, 810.
- 346 Gregorutti 1886, kat. br. 130; Gregorutti 1888, kat. br. 191; Furlan 1993, 199; Gnirs 1911, 183; Zaccaria, Župančič 1983, kat. br. 73; Matijašić 1987a, kat. br. 151 (kat. br. 48 jest inačica s ligaturom TR; kat. br. 31 ima samo posljednja tri slova ...OSI).
- 347 CIL 9, 6078, 162; CIL 11, 6689, 244.
- 348 CIL 5, 8110, 147, Gregorutti 1886 kat. br. 130, Gregorutti 1888, kat. br. 193, Lettich 1979, kat. br. 39, Furlan 1993, 200; Matijašić 1987b, 522.
- 349 Strazzulla Rusconi 1991, 225
- 350 Furlan 1993, 200–202.
- 351 Tri primjera iz Dalmacije: *Trosia*, CIL 3, 9963 iz Nadina; *Ceuna Trosia Celerina*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 26, 1903, 196 iz Salone; *Trosia Severa*, CIL 3, 15033 iz Aserije, usp. Rendić-Miočević 1948, 63.
- 352 OPEL 4, 131.
- 353 Vulpe 1925, 221–222; usp. Marin 1977, 421.
- 354 Gregorutti 1888, kat. br. 214; Bertacchi 1979, 286; Zaccaria, Župančič 1993, kat. br. 78; Matijašić 1987b, 518
- 355 Buiatti 1994, 425.

natpisima u Istri)³⁵⁶ te u Rimu i Kampaniji (Castellamare di Stabia).³⁵⁷ Žig je po svemu sudeći imao ograničen tržišni doseg ili je pak proizvodnja kratko trajala, jer ga nalazimo praktički samo na užem području Akvileje, odakle vjerojatno potječe, te duž zapadne obale Istre od Kopra do Poreča.

Radionica Lucija Barbija

Žig na teguli žute boje s nešto inkluzija mljevene opeke ima gotovo cjelovit žig u kartuši, sa slovima u reljefu: L. BARBI L. L. EV... Desni rub žiga nije sačuvan, a postojeće inačice pokazuju dva moguća završetka: EV i EVP, što je kratica za *Eupor(us)*, osobno ime oslobođenika obitelji Barbija (*Lucius Barbius Luci libertus Eupor(us)*). Sačuvana dužina žiga je 8,5 cm, visina 1,6 cm, visina slova od 1,1 cm do 1,3 cm (slika 186). Žigovi radionice obitelji Barbija poznati su u više inačica, kojih je Carlo Gregorutti već krajem 19. stoljeća prepoznao barem šest s imenom Lucija,³⁵⁸ s nalazišta oko Akvileje (Monastero, Terzo, Porpetto), Trsta, Zuglia, Tržiča, Nabrežine te Poreča, Dajle i Umaga,³⁵⁹ ali nekoliko primjera zabilježeno je i na obali Emilije, Umbrije i Picena.³⁶⁰ Druge inačice ove radionice nose imena Marka Barbija i Tita Barbija,³⁶¹ a vjerojatno joj na neki način pripadaju i žigovi koji uz obiteljsko ime Barbija imaju imena orijentalnog podrijetla Agatoklo i Tiro (robovi, radnici?).³⁶² Tijekom 20. st. inačice žiga Lucija Barbija Eupora zabilježene su još i u Puli.³⁶³

Obitelj Barbija, čija proizvodnja tegula nije jako obilna (u odnosu prema nekim drugim sjevernojadranskim radionicama) i koja je keramičke proizvode plasirala na području sjevernog Jadrana u 1. st. pr. Kr., zanimljiva je i zbog svojih drugih aktivnosti, razgranate trgovine raznom robom i u 1. st. po Kr. iz Akvileje, koja je jamačno bila središte njihova širenja, prema sjeveroistoku, tj. Noriku i Panoniji, čak do Gornje Mezije, ali i prema Dalmaciji (Nin, Salona). O tome je napisana jedna detaljna rasprava³⁶⁴ i nekoliko poglavlja u širim raspravama o fenomenu akvilejskih trgovačkih obitelji.³⁶⁵ Ali njihova keramička proizvodnja važna je za vrednovanje gospodarske aktivnosti u 1. st. pr. Kr. na sjevernom Jadranu, naročito između Akvileje i zapadne Istre.

Nepoznata radionica

Jedan ulomak žiga na teguli žute boje, s utisnutim slovima bez kartuše, nema analogija među do sada poznatim žigovima na sjevernom Jadranu. Sačuvana su posljednja

Slika 186. Žig Lucija Barbija.

Slika 187. Žig nepoznate radionice ...ATTI.

- 356 Zuglio, CIL 5, 1865; Kopar, Omošćice (Buzet), *Insc. It.* 10, 3, 183; Pula, *Inscr. It.* 10, 1, 591; Sv. Lovreč, ILJug 1963, 438; Poreč, ILJug 1978, 1209. OPEL, 4, 175.
- 357 Roma, CIL 6, 32742; CIL 6, 31218 (ILS 6073); CIL 6, 32520; Castellamare di Stabia, AE 1974; 282; AE 1974, 283; AE 1974, 284; Todisco 1999, 12.
- 358 Gregorutti 1888: kat. br. 31 i 32 – L. BARBI L. F., kat. br. 30 – L. BARBI L. L., kat. br. 34 – L. BARBI L. L. EVP, kat. br. 35 – L. BARBI L. L. EV, kat. br. 36 – L. BARBI L. L. EVP s retrogradnim tekstom koji teče s desna na lijevo.
- 359 CIL 5, 8110, 51 i 53.
- 360 Inačica *L. Barbi L. f.*: Rimini, CIL 11, 6689, 37; Ancona, CIL 9, 6078, 45; Vasto, CIL 9, 6078, 40; usp. i Strazzulla Rusconi 1991, 225–226.
- 361 Gregorutti 1888, kat. br. 33 i 38.
- 362 Gregorutti 1888, kat. br. 24–29.
- 363 Gnirs 1910, 194; Matijašić 1987a, kat. br. 49 i 57.
- 364 Šašel 1966 = Šašel 1992, 99–119.
- 365 Tassaux 1983–1984, 198–200; Zaccaria 1985, 100–105.

četiri slova: ...ATTI, visine 1,5 cm, prilično grubo utisnuta, iako izgledaju pravilno oblikovana, široko razmaknuta (slika 187).

Zaključna razmatranja

Od 45 pronađenih ulomaka tegula sa žigovima pet je posve nečitko, a među 40 čitkih dvije su radionice najzastupljenije: radionica Decija Poblacija – 13 primjeraka, i radionica koja je tegule žigosala dvama slovima, *P i S* – čak 20 primjeraka. Žigovi obiju radionica mogu se datirati u 1. st. pr. Kr., ona sa žigom *P i S* vjerojatno čak i u prvu polovicu 1. st. pr. Krista. S obzirom na njihov statistički udio u ukupnom broju žigova (*P i S* – 50 %, Poblacijev – 32,5 %, Barbijev – 7,5 %, dok ostatak, 10%, otpada na žigove koji su sačuvani u po jednom primjerku), naručitelj gradnje nabavio je krovne opeke iz tih dviju radionica prilikom gradnje u prvoj polovici 1. stoljeća pr. Kr., možda u dva navrata. Kad je kasnije bilo nužno nešto dograditi ili popraviti krovni pokrov, pribjeglo se dobavi krovnih opeka iz drugih radionica, u manjim količinama. Sve su tegule, ne samo žigosane, od žute ili žutosive keramike te potječu sa šireg područja između Akvileje i Konkordije, gdje je već u kasno republikansko doba proizvodnja građevinskog i drugog keramičkog materijala bila jako razvijena.

5.6.3. Reljefne terakote

Među ogromnom količinom ulomaka građevinske keramike (tegule, segmenti stupova, tubuli...) ističu se četiri ulomka od terakote s reljefom kočijaša (*auriga*) koji stoji na dvokolici koju vuku po dva konja (*biga*). Ulomci su dijelovi u kalupu izrađenih elemenata koji su se nizali poput dekorativnog friza ispod krova. Reljef je na svim ulomcima slabo sačuvan, na nekima je i korodiran, vjerojatno od utjecaja atmosferilija dok su bili u izvornoj funkciji na građevini. Keramika je žute boje, s nešto ulomaka mljevene crvene opeke, ali svi ulomci imaju na površini smeđu naslagu od zemlje. Jedan ulomak ima sačuvan cijeli profil u obliku slova *L* (dva su kraka debljine 4,5 i 5,5 cm, ali ni jedan nije sačuvan u punoj visini), pri čemu površina s reljefom i stajna površina zatvaraju kut od oko 75°. Ako je površina s reljefom stajala okomito, znači da je komad bio postavljen na dnu kosog krova s nagibom od 25°. Radi se o ulomcima horizontalne sime, keramičkim profiliranim pločama kojima je završavao nagib krova te je služio i kao barijera za kišnicu, koja se tako usmjeravala na samo neke točke duž krova s izljevima za vodu prema cisterni (vodorige). Među ostalim nalazima ulomaka krovnih opeka jedan je veliki komad s visokim rubom, koji je predstavljao rubnu tegulu na bočnim stranama dvovodnog krova, i na tom dijelu nije bilo reljefa.

1. Ulomak keramičkog bloka L-profila, s reljefnim prikazom na prednjoj strani: dvopreg, dva konja u trku, jedan je potpuno vidljiv, od drugoga samo prednji dio tijela. Okeržuta keramika sa smeđom naslagom na površini. Dužina 20 cm, visina 11,5 cm, debljina 5 cm. Pronađen u ruševinskoj zapuni cisterne, sonda III, kv. A2 SJ 64 (slika 188).

2. Ulomak keramičkog bloka L-profila, s reljefnim prikazom na prednjoj strani: dio lika kočijaša nagnutog naprijed, s bičem u jednoj ruci, a drugom drži uzde, te stražnji dio konja u trku. Okeržuta keramika sa smeđom naslagom na površini. Dužina 11,6 cm, visina 15, 5 cm, debljina 5,3 cm. Pronađen u ruševinskoj zapuni cisterne, sonda III, kv. A2, SJ 48 (slika 189).

3. Ulomak keramičkog bloka, s reljefnim prikazom na prednjoj strani: kotač kola i kočijaš nagnut naprijed. Okeržuta keramika sa smeđom naslagom na površini. Dužina 7,8 cm, visina 14,2 cm, debljina 6,4 cm. Pronađen u ruševinskoj zapuni cisterne, sonda III, kv. A1, SJ 64 (slika 190).

4. Ulomak keramičkog bloka L-profila, s jako oštećenim reljefnim prikazom na prednjoj strani: jako oštećeni lik kočijaša nagnut naprijed, nazire se obris stražnje strane konja ispred njega. Okeržuta keramika sa smeđom naslagom na površini. Dužina 9,5 cm, visina 13, debljina 4,5 – 5,5 cm. Pronađen na površini kraj istočnog zida “kule”, sonda VI, kv. C52 (slika 191).

Sima (lat. *cyma* ili *sima*, tal. *cima* ili *sima*) profilacija je na vrhu vijenca, naročito u grčkoj i rimskoj hramskoj arhitekturi.³⁶⁶ U nizu keramičkih ili kamenih elemenata od kojih je sima bila građena, na određenim razmacima nalazile su se vodorige, otvori za izljev, često u obliku usta u lavljim glavama koje su stršale iz sime. Sima je mogla biti ukrašena palmetama ili nekim drugim repetitivnim motivom, u našem opisanom slučaju nizom dvokolica.

Keramički elementi koji su na rubu krova spajali funkcionalne elemente s dekorativnima (ukrasne ploče, reljefi) javljaju se već na Bliskom istoku, a od arhajskog doba grčke umjetnosti do kasnorepublikanskog doba u Italiji razvoj teče praktički bez prekida.³⁶⁷ Tradicija izrade keramičkih ukrasnih reljefa, prvenstveno za hramske građevine, s grčkog juga Italije prelazi u Etruriju, a odatle kombinirano i u ranorepublikanski repertoar dekoracije. U kasnorepublikansko

Slika 188. Reljef 1. Ulomak s reljefom dva konja u trku.

Slika 189. Reljef 2. Ulomak s reljefom kočijaša na kolima.

Slika 190. Reljef 3. Ulomak s reljefom kočijaša na kolima.

³⁶⁶ Rocco 1994, 17 i 22; 2003, 108 i 122.

³⁶⁷ Usp. mnogobrojne priloge u Lulof et al. 2019.

Slika 191. Reljef 4. Ulomak s reljefom kočijaša na kolima.

– ranocarsko doba u Italiji se razvila cijela industrija ukrasnih keramičkih ploča s reljefima, često s mitološkim motivima, koje su služile za oblaganje i koje u graditeljstvu imaju sasvim dekorativnu funkciju, koristeći se pretežito u profanoj arhitekturi.³⁶⁸ Ta se kategorija naziva “ploče Campana” (*Lastre Campana*),³⁶⁹ po imenu markiza Giampietra Campane (1808. ili 1809. – 1880.), koji je među ostalim antikvitetima sakupio i veliku zbirku reljefnih terakota.³⁷⁰ Takve dekorativne arhitektonske terakote s reljefima (najčešće s mitološkim motivima) poznate su i iz sjeveroistočne Italije,³⁷¹ ali ove s lokaliteta Monte Ricco, koliko nam je poznato, jesu prve u Istri. U Venetu pretežu terakotne ploče iz privatne arhitekture, i to od 1. st. pr. Kr. do početka 2. st. poslije Kr., ali su naši ulomci vrlo grube izrade, tako da su procvatu ploča tipa Campana mogli i prethoditi, te bi se mogli datirati u prvu polovicu 1. stoljeća pr. Kr.³⁷² Osim toga, klasične ploče Campana iz augustejskog doba mahom su visine od 20 pa i do 50 cm, a naši su primjerci izvorno bili visoki oko 15 cm.

Iako je površina svih ulomaka korodirana i dijelom nečitka, ipak se jasno razaznaje osnovni prikaz, koji predstavlja laku dvokolicu s dvopregom: kočijaš stoji nagnut naprijed, u jednoj ruci drži bič, u drugoj uzde. Motiv, naravno, nije nepoznat, no nismo pronašli analogije na pločama sime, dok je nekoliko poznatih na većim dekorativnim keramičkim pločama, jer se u svjetovnom repertoaru motiv dvokolice u trku povezuje s utrka u cirku. Tako je na keramičkom reljefu iz Arlesa (*Arelate*), dužine 115 cm, prikaz dvojih kola u trku udesno (slika 192), a u Lyonu (*Lugdunum*) sličan je prikaz u obliku friza u gornjem dijelu keramičke ploče (slika 193). Donekle slična gruba izrada reljefa na keramičkoj ploči primjetna je na reljefu u Pompejima, ugrađena u zid Mustijeve fulonike (VI, 15, 3), a lik na dvokolici vjerojatno je Viktorija (*Victoria*, *Nike*, boginja pobjede), jer se iznad nje naziru tragovi prikaza raširenih krila.³⁷³ Slična je i ploča Campana iz Kume kraj Napulja, samo što su u dvokolicu upregnuta četiri konja, a visina ploče je 42 cm,³⁷⁴ daleko više od one naših ulomaka. Unatoč slaboj sačuvanosti površine naših ulomaka, na jednome se sa sigurnošću može reći da lik kočijaša ima krila na leđima iza glave (slika 190), tako da se zacijelo radi o Viktoriji na kolima koja

³⁶⁸ Tortorella 1981; Pellino 2006.

³⁶⁹ Von Rohden, Winnefeld 1911.

³⁷⁰ Campana 1842; Campana 1858, naročito poglavlje *Classe IV. Opere in plastica, italiche, greche e romane e saggio di sculture etrusche* (stranice nisu numerirane).

³⁷¹ Strazzulla 1987, 43: poznate su iz Akvileje, Konkordije i Altina te južnije iz Padove, Bassana i Este. Na tim su područjima bile vjerojatno i radionice, usp. Strazzulla 1987, 64–65.

³⁷² Zahvaljujemo dr. Rudolfu Känelu (Sammlungszentrum Augusta Raurica, Augst, Švicarska) na mišljenju i pomoći s bibliografijom. Takva se datacija, naravno, uklapa u sve drugo što možemo zaključiti o građevini na Monte Riccu.

³⁷³ Känel 2011, 79, Fig. 6.

³⁷⁴ Haug, Hoffman 2022, kat. br. 143.

Slika 192. Keramički reljef iz Arlesa. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mus%C3%A9-Arles-Course_de_chars1.jpg

Slika 193. Keramički reljef iz Lyona. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chariot_racing_bas-relief_-_Mus%C3%A9_gallo-romain_de_Fourvi%C3%A8re_\(Lyon\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chariot_racing_bas-relief_-_Mus%C3%A9_gallo-romain_de_Fourvi%C3%A8re_(Lyon).jpg)

vuku dva konja. Detalji dvokolice nisu jasno vidljivi, ali prepoznaje se kolo kotača. Viktorija u jednoj ruci drži bič, a u drugoj – zamišljamo – uzde. Isti ulomak, na kojemu se vide krila, ima sačuvan dio lijevog ruba keramičkog bloka, drugi ulomak (slika 189) ima sačuvanu gornju profilaciju, dok na donjem rubu profilacije nema. Desni rub keramičkog bloka nije sačuvan, a ukupna je dužina rekonstruiranog izgleda, prema sačuvanim ulomcima, 26 cm (slika 194). Dužina izvornoga keramičkog bloka približava se duljini jedne rimske stope (29,5 cm), ali s obzirom na položaj dvaju konja, možda nije bila puno veća od 26 centimetra.

Ulomci reljefnih terakota za sada na području Istre predstavljaju jedinstven nalaz te će njihova preciznija valorizacija biti moguća kad se pronađu drugi slični primjerci. Kako su terakotni ukrasi pokazatelj izrazito elitističkog ukusa naručitelja/vlasnika, o čemu svjedoči i postojanje zidnih slika u prostorijama sjeverno od cisterne. U svakom slučaju uklapaju se u dataciju početka života na lokalitetu Monte Ricco u rimsko doba, odnosno nastanak građevine, u prvoj polovici 1. st. pr. Krista.

Slika 194. Spojeni crteži ulomaka reljefa 1 i reljefa 3.

5.6.4. Keramika

Tijekom proteklog desetljeća prikupljeno je, kako to obično biva na sličnim arheološkim nalazištima, velika količina keramičkih nalaza.³⁷⁵ Kvantiteta prikupljene građe zahtijeva zasebnu, temeljitiju studiju od redaka koji slijede. Na ovom mjestu analizirat će se odabrani nalazi koji pružaju uvid u kronologiju nalazišta, a planiraju se upotpuniti budućom sintezom. Keramološki podaci osnova su kronološkoj determinaciji nalazišta, ali i pružaju sliku o importu ovakvih predmeta, razmjeni dobara, trgovačkim vezama, u krajnjoj liniji omogućuju sagledavanje pojedinih aspekata ekonomske povijesti promatranog razdoblja. Repertoar keramičkih vrsta (crnopremazana keramika, *terra sigillata*, siva padska keramika, kuhinjska keramika, amfore, lucerne...) definira vremenski raspon naseljenosti nalazišta u rimsko doba između druge četvrtine 1. st. pr. Kr. i kraja 1. st. poslije Krista.

Prepoznatljiva vrsta italiskog finog stolnog posuđa između IV. i druge polovice I. st. pr. Kr. jest **crnopremazana keramika**. Općeprihvaćena je Lamboglina podjela ove keramike u tri skupine koje naziva *Campana A*, *B* i *C*, a glavni parametri za klasifikaciju u pojedinu skupinu jesu boja i sastav gline, posljedično tome i mjesto proizvodnje.³⁷⁶ Na području sjeverne Etrurije od prve polovice 2. st. pr. Kr. proizvodi se keramika svjetlosmeđe ili bež boje s crnim premazom, koja pripada skupini *Campana B*. Ova je skupina poznat i pod nazivima *Etruscan B ware*, *Etruscan black-glaze*, *Campana B etrusca*, s različitim varijantama, ovisno o mjestu proizvodnje poput *Campana B di Cales*, *Aretina a vernice nera*, *Vernice nera norditalica o padana* ili jadranske keramike B, proizvedene u radionicama Riminija i Adrije od 2. st. pr. Kr., odnosno srednjopadanske keramike s crnim premazom od 1. st. pr. Krista.³⁷⁷

Crnopremazana keramika nije zastupljena u znatnijoj količini na istarskim nalazištima, njezina se pojava na poluotoku veže s razdobljem koje prethodi osnivanju kolonija ili prvim fazama njihova postojanja te uglavnom prevladavaju nalazi iz skupine *Campana B*. U Istri je dosad zabilježena u Fornačama kraj Pirana, Piranu, Serminu kraj Kopra, Simonovom zalivu kraj Izole, S. Martinu kraj Tara, Poreču, Puli, Nezakciju,³⁷⁸ Loronu³⁷⁹ i na Monte Riccu.

Tijekom 2. st. pr. Kr. njezina je proizvodnja na području središnje Italije, a u prvoj polovici 1. st. pr. Kr. počinju s djelovanjem i radionice u Padskoj nizini, područje Riminija i Adrije, odakle se izvozila na širem području sjevernog Jadrana (Mandrga pod Nanosom) i u Norik (Magdalensberg).³⁸⁰

Među tipološki odredivim ulomcima crnopremazane keramike s Monte Ricca prevladavaju ulomci ravnih dana tanjura s prstenastim nogama tipa Morel 141 italске provenijencije, koje su karakteristične za prvu polovicu 1. st. pr. Kr. (slika 199, 1). Ovakve su prstenaste noge tipične za *Campana B* keramiku, odnosno aretinsko crnopremazano posuđe.³⁸¹ Ne začuđuje relativno velika zastupljenost ulomaka blago konkavnih stijenki i stanjenog vertikalnog oboda plitica/tanjura tipa Morel 2287 koje sadrže prethodno spomenute prstenaste noge. Takvi su tanjuri u Magdalensbergu datirani oko 75. pr. Kr. ± 30.³⁸² Zastupljen je i ulomak dubljeg tanjura s ravnom kosom stijenkom i zaobljenim

³⁷⁵ Za keramičke nalaze prikupljene između 2014. i 2017. vidi Buršić-Matijsić 2020, 55–265.

³⁷⁶ Morel [1981] 1994, 47; Brecciaroli Taborelli, 2005, 59–73, Reynolds Scott, 2008, 6–9.

³⁷⁷ Olcese éd. 1998, 12–14; Brecciaroli Taborelli, 2005, 71–73; Reynolds Scott, 2008, 8; Horvat, Bavdek 2009, 57.

³⁷⁸ Horvat 1997, 124–126

³⁷⁹ Maggi 2001, 127.

³⁸⁰ Horvat, Bavdek 2009, 57.

³⁸¹ Morel [1981] 1994, 453.

³⁸² Morel [1981] 1994, 162–163, T. 46.

Slika 195. Ulomci tanjura Morel 2271.

obodom, bez premaza na vanjskom dijelu dna i donjem dijelu stijenke s vanjske strane, morfološki jednak tipu Morel 2271 (slika 195). Provenijencija ovog oblika veže se za Etruriju i susjedne regije sjeverne i središnje Italije u razdoblju treće četvrtine 1. st. pr. Kr. Jedan je ulomak tanjura klasificiran u tip Morel 2286d i datiran u prvu polovicu 1. st. pr. Kr.³⁸³ Manji ulomci oboda zdjela također pripadaju proizvodima iz 1. st. pr. Kr. Vjerojatno prvoj polovici stoljeća pripada ulomak koji se možda može pripisati tipu Morel 2652b. U sredinu stoljeća datirana su dva ulomka aretinske produkcije tipa Morel 2653a, oblici zdjela poznati iz Magdalensberga. Završnoj fazi produkcije ove keramičke vrste pripada obod tipa Morel 2862a datiran u kraj 1. st. pr. Kr. i početak 1. stoljeća.³⁸⁴ Jedan se ulomak tanjura tipa Morel 1231b, s prstenastom nogom, naglašenog prelaska ravnog dna u stijenku i izrazito izvijenim obodom, koji se s vanjske strane spušta prema dolje, razlikuje od dosad zabilježenih primjera crnopremazane keramika na Monte Riccu, i morfološkim obilježjima i područjem distribucije. Ovaj je oblik karakterističan za zapadne dijelove Sredozemlja u 2. i 1. st. pr. Krista (slika 196).³⁸⁵

Slika 196. Tanjur Morel 1213b.

³⁸³ Morel [1981] 1994, 158, 162, T. 42, 46.

³⁸⁴ Morel [1981] 1994, 201–202, 233, T. 64, 78.

³⁸⁵ Morel [1981] 1994, 95, T. 8.

Tablica 3. Zastupljenost formi crnopremazane keramike

Forma	Oblik	Datacija
Morel 141	prstenasta noga – tanjur/plitica	75. pr. Kr. ± 30
Morel 2287	plitica/tanjur	75. pr. Kr. ± 30
Morel 2286	tanjur	prva polovica 1. st. pr. Kr.
Morel 2271	tanjur	treća četvrtina 1. st. pr. Kr.
Morel 2652?	zdjela	prva polovica 1. st. pr. Kr.
Morel 2653	zdjela	sredina 1. st. pr. Kr.
Morel 2862	zdjela	kraj 1. st. pr. Kr. / početak 1. st.
Morel 1231	tanjur	2. – 1. st. pr. Kr.

Od druge polovice 1. st. pr. Kr. crnopremazanu keramiku postupno zamjenjuje **terra sigillata**. Ne ulazeći na ovom mjestu u rasprave o pitanju razloga transformacije iz crnog u crveni premaz, pojedini oblici posuđa koji su zastupljeni u crnopremazanoj i sigilatnoj produkciji svjedoče o evoluciji srednjoitalskog stolnog posuđa, koje pritom gubi svoje prepoznatljivo obilježje, zamjenjujući crni premaz crvenim.³⁸⁶ Ta promjena nije bila nagla, odnosno proizvodnja keramike s crvenim premazom ne isključuje proizvodnju keramike s crnim premazom. Crnopremazana keramika u sjevernoj Italiji proizvodi se do početka 1. st., nekoliko desetljeća nakon početka proizvodnje sigilate.³⁸⁷

Tera sigilata čini sastavni dio inventara gotovo svakog nalazišta iz rimskog razdoblja u Istri. U početku uvožena, kao što je vidljivo i među nalazima ove keramičke vrste na Monte Riccu, iz proizvodnih centara središnje i sjeverne Italije, kasnije se proizvodila i u lokalnim radionicama u sklopu rimskih vila Istre, no ta lokalna proizvodnja nije bila dovoljna za potrebe tržišta. Tijekom čitavog 1. st. među sigilatnim proizvodima na istarskim nalazištima kvantitativno su najviše zastupljeni sjevernoitalski, čiji je udjel među ovom keramičkom vrstom oko 70 %.³⁸⁸

S Monte Ricca poznati su tanjuri čiji oblici imaju porijeklo u kasnorepublikanskim tanjurima crnopremazane keramike, poput tipova *Consp.* 1.1 i *Consp.* 10.1. U klasifikacijama crnopremazane keramike ovi oblici odgovaraju formama Lamboglia 5 / Morel 2254 i Lamboglia 6 / Morel 1420 – 1469. Tip *Consp.* 1.1 jedan je od najstarijih oblika *terrae sigillatae*, čija se produkcija smješta u središnju, ali i južnu i sjevernu Italiju te južnu Galiju između 45. i 15. pr. Krista. Najveća koncentracija ovog oblika zabilježena je na Magdalensbergu.³⁸⁹ Usprkos tome što je produkcija ove forme poznata u sjevernoj Italiji, na tom su području nalazi sporadični, a duž istočne obale Jadrana zabilježeni su na tek nekoliko nalazišta.³⁹⁰ Oblik tanjura sa širokim profiliranim rubom *Consp.* 10 proizvodio se u srednjoitalskim i padanskim radionicama u posljednjoj četvrtini 1. st. pr. Kr.³⁹¹ Ranijim oblicima tanjura italske *terrae sigillatae* pripada tip *Consp.* 2 (2.1, 2.3), koji se vjerojatno počeo proizvoditi u aretinskim radionicama oko 20. – 15. pr. Kr., oblik *Consp.* 2.3 poznat je iz stratigrafskih slojeva datiranih između 15. i 10. pr. Kr. (slika 199, 2).³⁹² Najviše su zastupljeni ulomci tanjura s tripartitnim konveksno-konkavno-konveksnim vanjskim i bipartitnim konkavno-konveksnim unutaršnjim stijenrama, okomitim i stanjenim obodom, klasificirani u tip *Consp.* 18.2. Producership ovakvih tanjura u svim italjskim proizvodnim

386 *Conspectus* 1990, 3–4; Borzić 2010, 99–100.

387 Konestra 2016, 164.

388 Starac 2016, 234.

389 Pucci 1985, 375, *Conspectus* 1990, 52. U kontekstu sjevernoitalske produkcije datacija je nešto mlađa, prema Mazzeo Saracino, između 20. pr. Kr i 15. po. Kr. (Mazzeo Saracino 1985, 194).

390 Borzić, Eterović Borzić 2015, 20–21; Konestra 2016, 206–207.

391 Mazzeo Saracino 1985, 194; Pucci 1985, 382, *Conspectus* 1990, 68.

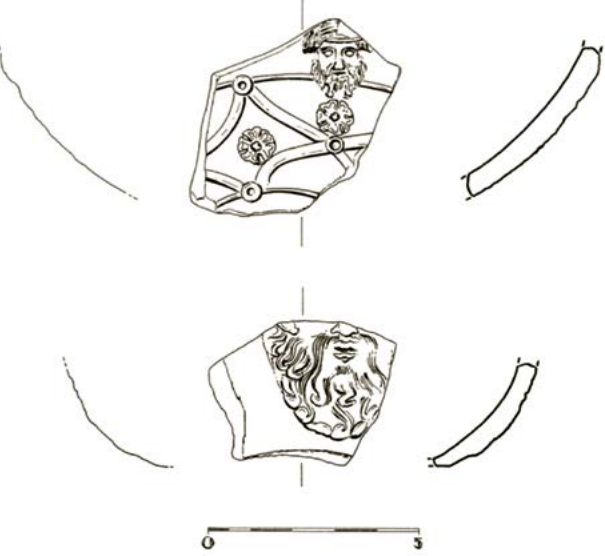
392 Pucci 1985: 388 (Forma 19.2); *Conspectus* 1990: 54.

centrima, uključujući i radionicu u obližnjem Loronu na zapadnoj obali Istre, smješta se između oko 10. pr. Kr. i 20. godine ili do sredine 1. stoljeća.³⁹³ Najmlađi tanjuri od *terrae sigillatae* na Monte Riccu, *Consp.* 20, odnosno podtipovi 20.3 i 20.4, okomite su stijenke sa zadebljanjem na spoju s dnom i prstenastom nogom. Oblik 20.3 predstavlja morfološku evoluciju tanjura *Consp.* 18 u kasnom Augustovu razdoblju, a oblik *Consp.* 20.4 daljnji je razvoj ovog oblika i karakterističan je tanjur italske *terrae sigillatae* od Tiberijeva razdoblja do Flavijevaca.³⁹⁴

Među zdjelama zastupljeni su oblici *Consp.* 24 (24.1, 24.3), *Consp.* 14 (14.1, 14.2), *Consp.* 26 (26.1, 26.2). Formu *Consp.* 24 odlikuje visoki konkavno zaobljeni obod odvojen od stijenke s izraženom konveksnom profilacijom i prstenastom nogom (slika 199, 4). Proizvodnja ovih zdjela locirana je u Padskoj nizini, u razdoblju od 10. pr. Kr. do Klaudijeva doba. U znatnoj mjeri distribuirane su u sjevernoj Italiji, Noriku i Panoniji.³⁹⁵ Oblik se javlja i u lokalnoj proizvodnji u obližnjoj keramičarskoj radionici u Loronu.³⁹⁶ Zdjele s prema van savijenom stijenkom i izvučenim zadebljanim i s gornje strane profiliranim obodom te konusnom, izvana zakošenom, prstenastom nogom (*Consp.* 14) produkt su uglavnom aretinskih i lionskih radionica, rjeđe onih u Padskoj nizini. Vremenski odgovaraju Augustovu i ranom Tiberijevu razdoblju, od 20. pr. Kr. do 15/20. po Kristu.³⁹⁷ Bikonične zdjele s vertikalnim ili blago nagnutim gornjim dijelom, zaobljena oboda i istaknuto zakošenim donjim dijelom (*Consp.* 26) proizvod su radionica središnje i sjeverne Italije. Oblik je razmjerno dugotrajan, proizvodi se od oko 15. g. do početka 2. stoljeća.³⁹⁸ Proizvodnja ovog oblika potvrđena je također u Loronu u razdoblju od Augusta do Nerona.³⁹⁹

Ulomci poluloptaste forme ukrašeni kotačićem na cijeloj površini mogli bi pripadati šalici forme *Consp.* 38, no za sigurnu atribuciju nedostaju ručke. Ovaj je oblik proizvođen u vrijeme Augustove i rane Tiberijeve vladavine u Etruriji i Padskoj nizini.⁴⁰⁰

Od šalica najbrojniji su ulomci sjevernoitalskih reljefnih *Sarius* šalica, s visokim neukrašenim konkavnim gornjim dijelom šalice i poluloptastim ukrašenim donjim dijelom. Spoj između ovih dviju cjelina sužen je, odnosno stegnut, čime je naglašen spoj donjeg dijela rađenog u kalupu i gornjeg na lončarskom kolu. Karakteristične su i dvije trakaste žljebljene ručke koje počinju na konkavnom obodu i završavaju na poluloptastom trbuhu. Najveća distribucija *Sarius* šalice jest u njihovu matičnom području sjeverne Italije, odakle su se izvozile poglavito u okolna pod-

Slika 197. Reljefno dekorirana tera sigilata.

Slika 198. Žig P. Atija.

393 *Conspectus* 1990, 82–83; Maggi 2001, 135; Borzić 2010, 134–135; Konestra 2016, 231. Mazzeo Saracino (Forma 13) smatra da se proizvodi do sredine 1. st., dok Pucci (Forma 10) vrijeme proizvodnje produžuje do 2. st. (Mazzeo Saracino 1985, 198; Pucci 1985, 383–385).

394 *Conspectus* 1990, 86.

395 Mazzeo Saracino 1985, 197; *Conspectus* 1990, 94–95.

396 Maggi 2001, 131–138.

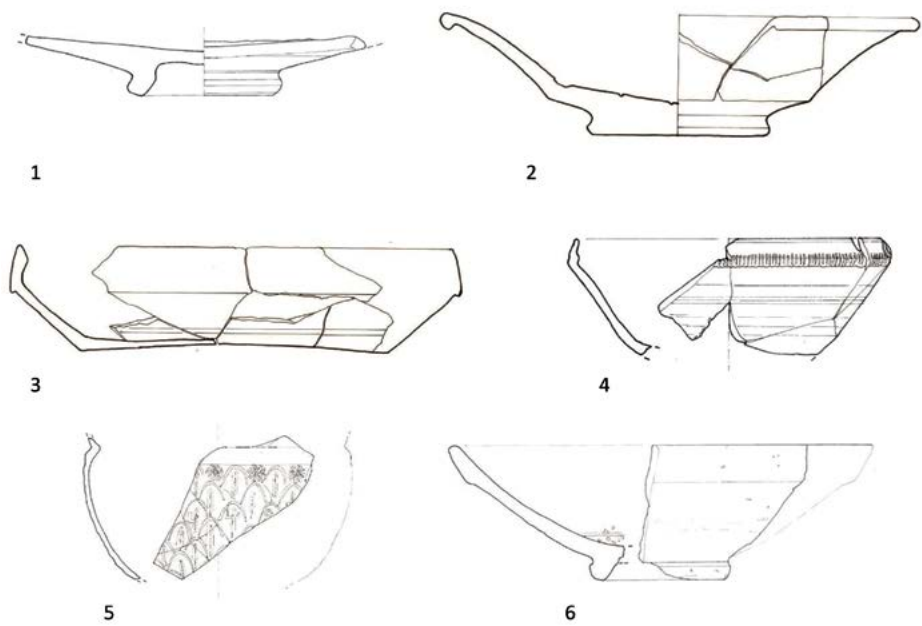
397 Mazzeo Saracino 1985, 196; *Conspectus* 1990, 98–99.

398 Mazzeo Saracino 1985, 201–202; *Conspectus* 1990, 76–77.

399 Maggi, Marion 2011, 181; Starac 2016, 217.

400 *Conspectus* 118–119.

Slika 199. Oblici keramičkog posuda: 1. Morel 141, 2. Consp. 2.3, 3. Hayes 60, 4. Consp 24, 5. Sarius šalice, 6. tarionik sive padske keramike.

ručja, Norik, Reciju, Panoniju i Dalmaciju.⁴⁰¹ Pitanje kronologije ovih šalice nije u potpunosti razjašnjeno, vrijeme njihove proizvodnje općenito se smješta od oko 20. pr. Kr. do treće četvrtine 1. stoljeća.⁴⁰² S Monte Ricca poznat je žig Lucija Sarija u obliku [-]•L•L•S, najpoznatijeg među lončarima ovog oblika, po kojem je čitava forma dobila ime. Lucije Surije isprava se na žigovima javlja kao rob, kasnije kao Sarijev oslobođenik (*L. Sarius L. l. Surus*),⁴⁰³ poput primjera s Monte Ricca.

Najbrojnije su biljne dekoracije i ljske češera koje prekrivaju čitav donji dio šalice (slika 199, 5).⁴⁰⁴ Ulomak donjeg poluloptastog dijela šalice ukrašen je frizom s geometrijskom jednoprutom ornamentikom, čiji su spojevi naglašeni kružićima formirajući romboidna i trokutasta polja ispunjena rozetama, a iznad geometrijskog ornamenta prikaz je kazališne maske. Na drugom ulomku vidljiv je prikaz donjeg dijela lica koji čine gusta brada, usta i donji dio nosa (slika 197). Zbog male veličine ulomka ove dekoracije nije moguće sa sigurnošću pripisati Sarius šalicama, moguće je da je riječ o kupama, no ulomci svakako pripadaju sjevernoitalskoj reljefnoj keramici koja se određuje skupinom Sarius proizvoda. Iako je linearna ornamentika romboidnih i trokutastih polja ispunjenih raznim vegetabilnim ili životinjskim motivima na ovakvim proizvodima čest dekorativni motiv, ljudske figure zastupljene su rijetko.⁴⁰⁵

Na ulomku unutarnjeg dijela dna s prstenastom nogom oblika Consp. B 1.5, koja je vjerojatno pripadala tanjuru forme Consp. 10 ili 11, nalazi se žig P.ATTI (slika 198). Sačuvana dužina pravokutne kartuše je 1,7 cm, nedostaje desni rub, visina je 0,9 cm, slova A i T nalaze se u ligaturi, visina slova je 0,5 centimetra. Ispod slova je uska traka širine 0,2 cm s izlomljenom cik-cak linijom i točkama između nje. Žig označuje aretinskog majstora P. Atija (*P. Attius*), čije se djelovanje veže za početak aretinske produkcije i koji je, poput nekih drugih svojih imenom poznatih suvremenika, otvorio filijalu u sjevernoj Italiji, čime na tom području započinje sigilatna produkcija između 30./35. – 5./10. pr. Krista.⁴⁰⁶ Ime mu se na žigovima pojavljuje samostalno ili zajedno s imenima robova i oslobođenika.⁴⁰⁷

401 Borzić 2010, 114–115.

402 Mazzeo Saracino 1985, 221.

403 Mazzeo Saracino 1985, 190.

404 Buršić-Matijašić 2020, 253

405 Mazzeo Saracino 1985, 191.

406 Borzić 2010, 103; Konestra 2016, 165.

407 OCK 2000, 20, type 347 (209.)

Uz prevladavajuću italsku sigilatu, poznati su i ulomci tanjura istočne provenijencije koji pripadaju skupini istočne sigilate B2. Tanjur pripada formi Hayes 60, čije su karakteristike ravno dno, zakošena stijenka i s vanjske strane konveksni obod zakošen prema unutra (slika 199, 3). Produkcija se veže uza zapadnu Malu Aziju sa središtem u dolini rijeke Meandar (Tralles) u razdoblju druge polovice 1. st. i prve polovice 2. st., od oko 70. – 150. godine.⁴⁰⁸ Na istočnojadranskim nalazištima istočna sigilata čest je nalaz, njezina se pojavnost povezuje s opadanjem dotad dominantne italske produkcije. Zastupljenost sigilate B2 među terom sigilatom na nekim nalazištima istočnog Jadrana veća je od 50 %, u Aseriji je među sigilatnim posuđem zastupljena s čak dvije trećine.⁴⁰⁹ Na Monte Riccu prevladava italska sigilata, u skladu s datacijom nalazišta, u čiju se završnu fazu smješta početak importa istočne sigilate B2, koji se u narednim desetljećima intenzivira.

Forma	Oblik	Datacija
Italska terra sigillata		
Consp. 1	tanjur	45. pr. Kr. – 15. pr. Kr.
Consp. 2	tanjur	20./15. pr. Kr. – druga polovica 1. st.
Consp. 10	tanjur	posljednja četvrtina 1. st. pr. Kr.
Consp. 14	zdjela	20. pr. Kr. – 15./20. g.
Consp. 18	tanjur	10. pr. Kr. – sredina 1. st.
Consp. 20	tanjur	Tiberijevo razdoblje – dinastija Flavijevaca
Consp. 24	zdjela	10. pr. Kr. – Klaudijevo doba
Consp. 26	zdjela	15. g. – početak 2. st.
Consp. 38?	šalice	Augustovo – rano Tiberijevo razdoblje
Consp. R13	šalice – Sarius	20. pr. Kr. – treća četvrtina 1. st.
Istočna terra sigillata B2		
Hayes 60	tanjur	70. g – 150. g.

Tablica 4. Zastupljenost formi tere sigilate

Sporadično su zastupljeni nalazi Aco čaša s reljefnom dekoracijom, poput Sarius proizvoda također imenovane prema žigovima majstora. Ova keramička vrsta smješta se između reljefne tere sigilate i keramike tankih stijenki, s premazom ili bez njega. Osnovnu formu čine visoke konične čaše s visokim i konveksno profiliranim obodom razvrstanim u više tipova.⁴¹⁰ Proizvodnja Aco čaša započela je u kasnorepublikanskom razdoblju i trajala je početkom Carstva, do kraja Tiberijeve vladavine. Središte i početak proizvodnje veže se uz Padsku nizinu, poznate su radionice iz Ravene, Faenze, Cremona i Akvileje. Kasnije se proizvodnja širi u središnju Italiju, ali i u Galiju i Germaniju.⁴¹¹ Distribucija Aco čaša slična je distribuciji Sarius proizvoda. Iz sjevernoitalskih radionica najviše se izvozilo u Norik, nešto manje na područje južne Panonije i u Dalmaciju, no iz drugih radioničkih centara distribuirale su se duž rajnskog limesa i širom Sredozemlja.⁴¹² Dva ulomka bez premaza s Monte Ricca pripadaju jedinstvenoj čaši, ukrašeni su arhitektonskim elementom stupa u kombinaciji s vegetabilnim motivom lišća.

Siva padska keramika rasprostranjena je na širem području sjeverne Italije: od istočne Lombardije, preko Emilije Romagne, Veneta i Karnije, u nešto manjoj

408 Hayes 1985, 52, 64.

409 Maggi 2006, 183; Borzić, Eterović Borzić 2015, 35–36; Konestra, Glavaš 2024, 32.

410 Mazzeo Saracino 1985, 209–218.

411 Mazzeo Saracino 1985, 188–191, 209; Borzić 2010, 121, 123; Konestra 2016, 167–168.

412 Borzić 2010, 122.

mjeri u Sloveniji i Istri u razdoblju od 5. do sredine 1. st. po Kristu.⁴¹³ Početak produkcije ove keramičke vrste smješta se na područje južnog dijela Padske nizine, u etrušćanskom kulturnom kontekstu sredine 6. st. pr. Krista. Posljednja faza njezine produkcije, u drugoj polovici 1. st. pr. Kr. i prvoj polovici 1. st. najintenzivnija je na području današnjih regija Veneto i Friuli.⁴¹⁴ Poznata je pod nazivima *ceramica griga padana* ili siva venetska keramika. Ova se keramička vrsta i u Cisalpini i u Noriku i Istri javlja usporedno s početnim fazama romanizacije tog područja.⁴¹⁵

Najbrojniji oblik s Monte Ricca pripada zdjelama tarionicima s prstenastom nogom i trakastim zadebljanim obodom. Dno zdjele s unutarnje strane sadrži usitnjenu željeznu trosku.⁴¹⁶ Gamba i Ruta Serafini ovakve tarionike tipološki klasificiraju u formu XIII, koja se javlja u 3. st. pr. Kr., a od 2. st. pr. Kr. razvijaju se zadebljani obodi, prepoznatljiva morfološka odlika ove forme do početka 1. stoljeća.⁴¹⁷ Novije tipološke klasifikacije tarionika sive keramike određuju ove oblike u tip III (slika 199, 6).⁴¹⁸

U Altinu i Padovi poznato je više keramičkih peći u kojima se između sredine 1. st. pr. Kr. i sredine 1. st. proizvodila siva padska keramika.⁴¹⁹ U prvoj fazi radionica u Padovi, koja je kronološki određena u drugu polovicu 1. st. pr. Kr., među zabilježenim oblicima prevladavaju tarionici jednakih morfoloških odlika svojstvenih i primjercima s Monte Ricca.⁴²⁰ Dataciju tarionika s trakastim zadebljanim obodom s Monte Ricca u drugu polovicu 1. st. pr. Kr. potvrđuju i ostale keramičke vrste koje su zastupljene u slojevima sa sivom padskom keramikom (amfore Lamboglia 2 i Dressel 6A, razni oblici crnopremazane keramike i italske *terrae sigillatae*). Ulomak vertikalnog oboda s izvučenom horizontalnom trakom s vanjske strane također pripada tarioniku (slika 200). Ovakvi su oblici poznati iz druge faze keramičkih radionica u Padovi, vremenski određeni na kraj 1. st. pr. Kr. i početak 1. stoljeća, klasificirani prema Cassani *et al.* kao tip IV, ujedno

Slika 200. Obodi tarionika sive padske keramike.

413 Horvat 1997, 106; Cassani *et al.* 2007, 252; 2009, 135; Horvat, Bavdek 2009, 72.

414 Calogero & Lazzarini 1984, 95; Horvat 1997, 127; Zamboni 2013, 74–96.

415 Cassani *et al.* 2007, 250–251; Bolzoni 2014, 241–249.

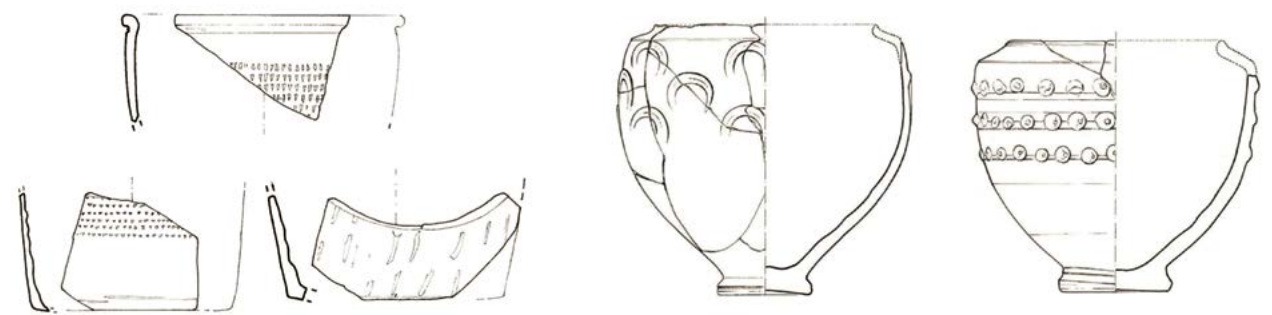
416 Calogero, Lazzarini 1984, 90; Cassani *et al.* 2009, 139, n. 25.

417 Gamba, Ruta Serafini 1984, 46–49; Horvat 1997, 106. Za detaljniju podjelu ove forme na tri tipa vidi Cassani *et al.* 2007, 267–270; 2009, 135–143. Primjeri s Monte Ricca pripadaju tipu III navedene klasifikacije.

418 Cassani *et al.* 2009, 136–139.

419 Cassani *et al.* 2007, 254–259.

420 Cassani *et al.* 2007, 256–258, 266–271, fig. 2, 1; 2009, 136–139; Bolzoni 2014, 247. Tarionici su najzastupljeniji oblik sive keramike u Friuliu.

Slika 201. (gore lijevo) Ukrasi na keramici tankih stijenki.

Slika 202. Čaše keramike tankih stijenki forme Magdalensberg 117-F i 120.

najslabije zastupljen tip tarionika ove keramičke vrste u sjeveroistočnoj Italiji.⁴²¹

Garnituri za piće pripada **keramika tankih stijenki**, koja se krajem 2. st. pr. Kr. počinje proizvoditi u Etruriji, a od 1. st. pr. Kr. u sjevernoj Italiji te njezina produkcija traje do u 2. stoljeće. Na Monte Riccu keramika tankih stijenki uglavnom je svjetlije, bež-ružičaste boje, što je karakteristika padanskih radionica.⁴²² Od ornamenta na vanjskoj površini čaša javljaju se pravilni urezi izvedeni kotačićem u obliku trokuta ili barbotinski motiv vertikalnih crtica (slika 201). Gušće ili rjeđe pravilno raspoređene reljefne vertikalne crtice na vanjskoj površini obilježje su keramike tankih stijenki u drugoj polovici 1. st. pr. Krista.⁴²³ Ukrasni nizovi sitnih trokuta izvedeni kotačićem javljaju se od Augustova doba i u upotrebi su do 2. st., i u srednjoitalskim i u padanskim radionicama.⁴²⁴

Pronađene su tri fragmentirane čaše od svijetle bež i narančaste keramike s uskom ravnom okruglom nogom, koničnim, srcolikim profilom tijela i naglašenim bikoničnim prelaskom u ravan obod (slika 202 i 203). Jedna je čaša ukrašena barbotinskim okruglim aplikama u tri pravilna niza (forma Magdalensberg 120),⁴²⁵ dvije su ukrašene potkovastim aplikama i prekrivene smeđom engobom (forma Magdalensberg 117/F).⁴²⁶ Ornament tri niza okruglih aplika u Magdalensbergu datiran je u drugu četvrtinu 1. stoljeća.⁴²⁷ Padanska keramika tankih stijenki od Augustova razdoblja može biti premazana razvodnjenom engobom, koja u

Slika 203. Čaše keramike tankih stijenki forme Magdalensberg 117-F i 120.

421 Cassani *et al.* 2007, 258–260, 267–270. fig. 3, 4; 9,4; 2009, 136–143, fig. 2.

422 Konestra 2016, 170.

423 Ricci 1985, 328. Decorazione 2, 24, 71.

424 Ricci 1985, 316.

425 Schindler-Kaudelka 1975, T. 26.

426 Schindler-Kaudelka 1975, T. 25.

427 Ricci 1985, 322. Decorazione 92. U Istri su analogni primjeri šalice poznati iz Pule i Gradine kraj Premanture (Starac 2016, 223–225).

Slika 204. Gruba kuhinjska keramika.

Tiberijevo doba bolje prekrivaju površinu,⁴²⁸ poput primjera čaša s Monte Ricca. Potkovaste aplike javljaju se na keramici tankih stijenki u nekoliko inačica u razdoblju druge i treće četvrtine 1. stoljeća.⁴²⁹

Grubu kuhinjsku keramiku za pripremu hrane većim dijelom čini crna slabo pročišćena keramika. Prevladavaju lonci i zdjele ravnog dna s više inačica prema van izvijenog ili zadebljanog oboda. Ponekad je rub oboda ukrašen utiskivanjem prsta u svježju glinu kako bi se dobio valovit profil. Odlike kuhinjske keramike s Monte Ricca jesu u njezinoj češljastoj dekoraciji koja pokriva čitavu vanjsku površinu posude. Ponekad je češljasti ukras organiziran u cjeline u kojima se izmjenjuju snopovi vertikalnih, kosih ili horizontalnih linija (slika 204). Također, dekoracija u nekim slučajevima nije ograničena na vanjski dio

posude, već se nalazi i u gornjem dijelu unutarnjeg dijela. Proizvodnja je lokalizirana na područje sjeveroistočne Italije, Furlanije i Julijske krajine, od kraja kasne Republike, do sredine 1. stoljeća. Rasprostranjena je uglavnom u susjednim krajevima, ograničena je na istočni Veneto te je na nešto većem broju nalazišta poznata iz Slovenije i duž istočne obale Jadrana do Zadra.⁴³⁰

U manjoj mjeri zastupljeni su i ulomci italske kuhinjske keramike prepoznatljive po ciglastocrvenoj do smeđecrvenoj boji, često sa svjetlosmeđim ili sivosmeđim slojem na vanjskoj površini. Proizvodnja ove keramičke vrste jest u južnoj Etruriji, Laciju i Kampaniji, od 2. st. pr. Kr. do 1. st. po Kr., distribuirana je širom Apeninskog poluotoka i u zapadnim provincijama, prvenstveno Galiji.⁴³¹ Prikupljeni su ulomci većih lonaca s izvučenim i prema dolje blago zakošenim obodom forme Albintimilium 105 iz druge polovice 1. st. pr. Kr., tave s bifidno profiliranim obodom forme Albintimilium 115/116, koje su u upotrebi od druge polovice 2. st. pr. Kr. do Augustova doba, i pripadajući poklopci forme Albintimilium 170 (slika 205).⁴³²

Dosad neobjavljeni nalazi **svjetiljki** s Monte Ricca cjelovitije su sačuvani od ulomaka analiziranih u ranijim publikacijama, a koje se smještaju u raspon od sredine 1. st. pr. Kr. do kraja 1. st. poslije Krista.⁴³³ S druge strane, primjeri koji će ovdje biti prikazani nisu tipološki raznovrsni, obuhvaćaju svega tri tipa, od kojih su najbrojnije firma-svjetiljke (slika 206).

Dvije svjetiljke s reljefnim prikazom psa u trku prema lijevo, uglata nosa flankiranog volutama, sa drže sve elemente za klasifikaciju u tipove Loeschcke I C, Ivanyi I 3.⁴³⁴ Izrađene su od svijetle oker keramike s nekvalitetnim crvenim premazom i precizno izvedenim reljefom. Datacija ovog tipa svjetiljki prilično je široka, gornja granica jest početak 1. st., a donja kraj 2.

Slika 205. Italska kuhinjska keramika forme Albintimilium 105 i 115-116.

428 Konestra 2016, 170.

429 Ricci 1985, 330–331. Decorazioni 14, 334–336. Dva primjerka ovakvih šalica poznata su iz Pule (Starac 2016, 223–225).

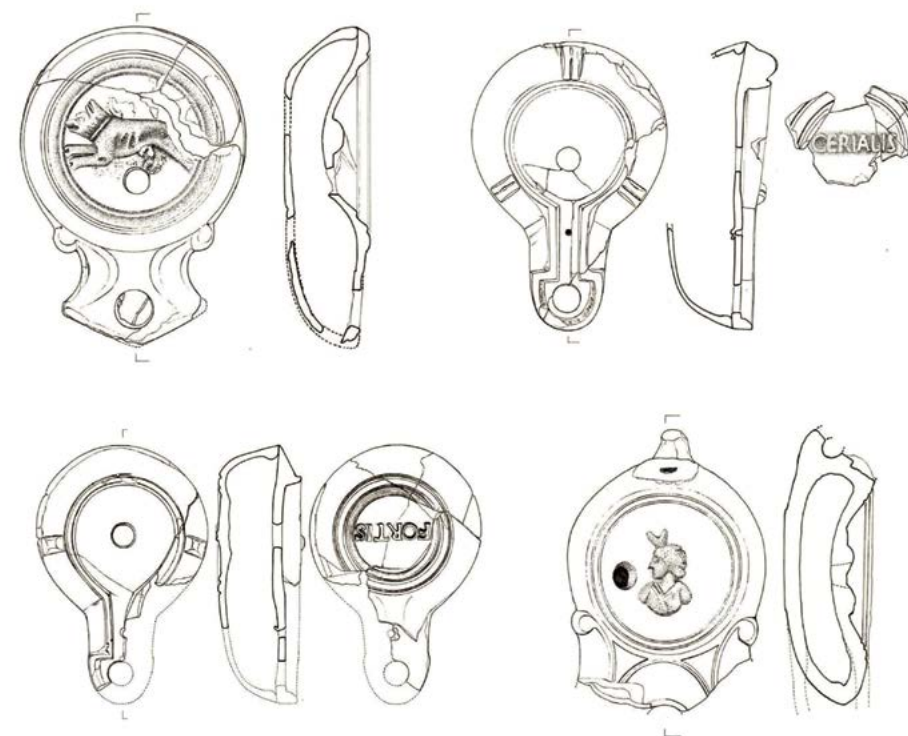
430 Riccato 2020, 32–35.

431 Olcese 1996, 421–423.

432 Olcese 1996, 427–428, 430.

433 Svjetiljke sakupljene u istraživačkim kampanjama 2015. – 2017. objavljene su Buršić-Matijašić 2020, 255–256.

434 Vikić-Belančić 1972, 104–106.

Slika 206. Rimske svjetiljke.

ili početak 3. stoljeća.⁴³⁵ Međutim, s obzirom na činjenicu da su otvori na svjetiljki okrugli, što je element koji se na ovim svjetiljkama javlja od Klaudijeva doba, da je reljefni ornament precizno izrađen, što je odlika ranocarskih primjera,⁴³⁶ te da je nalazište napušteno krajem 1. st., primjere s Monte Ricca valja datirati u sredinu i drugu polovicu 1. stoljeća. Slična svjetiljka pronađena u Bakru čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu (Inv. 8539), datirana je u 1. st., a poznati su i nalazi istog dekorativnog motiva u zatvorenim cjelinama s Vespazijanovim novcem.⁴³⁷ Svjetiljka s dvama nesačuvanim nosovima s volutama, otkinutom drškom i reljefnim prikazom portreta Lune okrenutim ulijevo pripada tipovima Loeschcke III, Ivanyi III. Ova forma također je bila dugo u upotrebi, od početka 1.

Slika 207. Rimske svjetiljke.

435 Vikić-Belančić 1972, 106.

436 Vikić-Belančić 1972, 106, 123–124.

437 Vikić-Belančić 1972, 141, kat. br. 87, T. XX, 10.

do u 3. stoljeće. Analogiju joj također nalazimo u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu (Inv. 7809), ta je svjetiljka pronađena početkom prošlog stoljeća prilikom jaružanja Kupe u Sisku. Zagrebački je primjerak datiran u 2. st.,⁴³⁸ no s obzirom na kontekst drugih nalaza na Monte Riccu, vjerojatno pripada drugoj polovici ili kraju 1. stoljeća.

Više je ulomak firma-svjetiljki koje među tipološkim podjelama čine veću zasebnu skupinu. Moguće je bilo restaurirati tri svjetiljke, dvije sa žigom FORTIS, jednu sa žigom CERALIS. Pojava firma-svjetiljki veže za razdoblje oko sredine 1. st. s najznačajnijim proizvodnim centrima u okolici Modene, a krajem 1. st. počinje proizvodnja i u provincijama. Provincijski proizvodi nekad su bili obilježeni žigovima poznatih italskih majstora, čak i onda kad su oni prestali aktivno djelovati, poput svjetiljki sa žigom *Fortis* iz Siska. Donja vremenska granica proizvodnje firma-svjetiljki smješta se u 4. st., s razlikama u kvaliteti izvedbe, koja opada u mlađim razdobljima.⁴³⁹

Primjeri s Monte Ricca imaju prsten koji okružuje disk otvoren prema kanalu što vodi do otvora za fitilj na vrhu nosa. Otvori za ulje i fitilj pravilni su, okrugli, u kanalu na nosu nalazi se manji okrugli otvor za zrak (slika 207). Ta ih obilježja klasificiraju u tipove Loeschcke X i Ivanyi XVII. Keramika je fine fakture, oštarih su obrisa s pravilnim žigovima, što je karakteristika italskih radionica tijekom 1. i 2. stoljeća. Provincijalna produkcija obilježena je mekšom fakturom, neoštrim obrisima i žigovima neujednačenih slova.⁴⁴⁰ Stoga primjerci s pravilnim plastičnim žigom *Fortis* vjerojatno pripadaju originalnom italskom majstoru, najvećem izvozniku firma-svjetiljki, jednom od poznatih majstora starije generacije iz druge polovice 1. stoljeća. Svjetiljka sa žigom *Cerialis* ima tri izdužena bradavičasta ukrasa na ramenu, dok svjetiljke sa žigom *Fortis* imaju dvije takve dekoracije. Žig *Cerialis* također se povezuje sa sjevernoitalskom produkcijom, vjerojatno istovremenom s proizvodnjom *Fortis* radionice.

Analiza tipološke zastupljenosti **amfora** na Monte Riccu koja je obuhvatila nalaze do 2017.⁴⁴¹ u glavnim crtama potvrđena je i nalazima od 2018. do 2024. Novijim nalazima tipološkom repertoaru dodane su dvije forme koje prethodno nisu bile zabilježene, amfore tipa Forlimpopoli i brindizijske amfore (Graf 2). U najvećem broju prevladavaju amfore *vinariae* tipa Dressel 6A i Lamboglia 2, odnosno obodi koje nije moguće sa sigurnošću atribuirati, a pripadali su jednom od ovih dvaju tipova.⁴⁴² Ukupno su ti tipovi zastupljeni s oko 73 % među nalazima spomenute keramičke vrste. Ipak, udio amfora *olearia* nešto je veći u odnosu na prvu analizu, osobito tipa Dressel 6B, koje su zastupljene s 10,1 %. Veći je udio i vinskih amfora Dressel 2-4, koji iznosi 5,43 %. Gotovo u jednakom omjeru zastupljene su amfore Dressel *ante* 6B,⁴⁴³ dok su najmanje zastupljeni novije identificirani tipovi, brindizijske s 3,87 % i Forlimpopoli s 2,32 %.

U kronološkim okvirima i nalazi amfora u skladu su s drugim datiranim keramičkim nalazima. Najstarije, Lamboglia 2 amfore proizvodile su se od posljednje četvrtine 2. st. pr. Kr. do posljednje četvrtine 1. st. pr. Kr., u najvećoj mjeri na središnjem dijelu zapadne obale Jadrana.⁴⁴⁴ Temeljem analognih datiranih profila oboda, amfore tipa Lamboglia 2 pripadaju drugoj i trećoj četvrtini 1. st. pr. Krista. Isto područje proizvodnje imaju i Dressel 6A amfore od druge polovice

⁴³⁸ Vikić-Belančić 1972, 150, kat. br. 156, T. X, 2.

⁴³⁹ Vikić-Belančić 1976, 50–54.

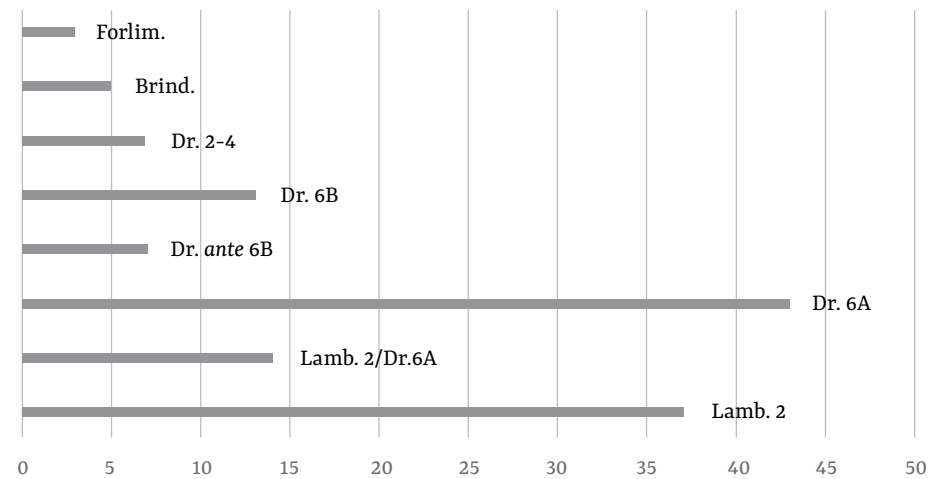
⁴⁴⁰ Vikić-Belančić 1976, 50, 54–55.

⁴⁴¹ Buršić-Matijašić 2020, 258–263.

⁴⁴² Među Dressel 6A amforama s Monte Ricca javljaju se oblici do sredine 1. st., nisu zastupljene mlađe forme s ljevkastim obodom iz treće četvrtine 1. st. (Cipriano, Mazzocchin 2018, 265–269).

⁴⁴³ Iako je forma izdvojena u zasebnu tipološku skupinu (Toniolo 1991, 21–23), neki ih autori smatraju prvom razvojnom fazom tipa Dressel 6B (Carre, Pesavento Mattioli 2003, 460–461).

⁴⁴⁴ Cipriano, Carre 1989, 68, 80–85; Bruno 1995, 27, 87; Bezeczký 1998, 228; Pesavento Mattioli 2014, 193.

Graf 2. Zastupljenost amfora prema tipovima.

ili sredine 1. st. pr. Kr. do sredine 1. st. poslije Krista.⁴⁴⁵ U tirenskoj Italiji, Apuliji, Emiliji Romagni, ali i zapadnim i istočnim provincijama od prve polovice 1. st. pr. Kr. do 2. st. proizvode se Dressel 2–4 amfore.⁴⁴⁶ Sjevernoitalske amfore ravnog dna ili tip Forlimpopoli imaju široku dataciju od 1. do 3. stoljeća. Ovoidne brindizijske amfore produkt su radionica s južnog dijela istočnog Jadrana od kasnog 2. st. pr. Kr. do kasnog 1. st. pr. Krista.⁴⁴⁷ Dressel *ante* 6B proizvodile su se u Cisalpini u drugoj polovici 1. st. pr. Kr. i početkom 1. stoljeća.⁴⁴⁸ Proizvodnja Dressel 6B amfora odvijala se krajem 1. st. pr. Kr. u Cisalpini, u prvoj fazi na središnjem dijelu zapadne obale Jadrana, a u 1. st. na istarskom poluotoku.⁴⁴⁹ Nalazi s Monte Ricca pripadaju 1. st., do Vespazijanova razdoblja, nedostaju nalazi koje je moguće povezati s mlađim fazama.

Keramički nalazi s Monte Ricca obuhvaćaju razdoblje od druge četvrtine ili sredine 1. st. pr. Kr. do kraja 1. st. poslije Krista. U najvećoj mjeri je riječ o proizvodima čija se produkcija veže uz Cisalpinu. Crnopremazana i siva padska keramika importirane su na Monte Ricco vjerojatno s područja današnje Emilie Romagne, sjevernoitalske produkcije jest i *terra sigillata* te keramika tankih stijenki. Kuhinjska keramika najvećim dijelom potječe s područja uz krajnji sjeverni dio Jadrana, iz Furlanije i Julijske krajine, iako su poznati i primjeri italske kuhinjske keramike čija je produkcija povezana s južnom Etrurijom, Lacijem i Kampanijom. Sudeći prema nalazima amfora na Monte Riccu, ali i na drugim nalazištima u Istri, u razdoblju druge polovice 1. st. pr. Kr., kada je potražnja istarskog tržišta za vinom bila veća od njegove proizvodnje na poluotoku, vino se u velikoj mjeri uvozilo sa zapadne obale Jadrana, iz današnjih talijanskih pokrajina Emilia-Romagna, Marke i Abruzzo. Nešto preciznije lociranje mjesta proizvodnje amfora s Monte Ricca i vina koje se u njima dovozilo pružaju žigovi [MALLE]OLI i MENOLA, poznat u dva primjera. Radionica sa žigovima Publicija Malleola (*Publicii Malleoli*) locirana je u Abruzzu, na lokalitetu Sant'Angelo, nedaleko Pescara,⁴⁵⁰ a postoje opravdana mišljenja da su se amfore sa žigom MENOLA proizvodile na središnjem dijelu zapadne obale Jadrana, između sjevernog Picena i *ager gallicus*.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ Cipriano, Mazzocchin 2018, 261–269

⁴⁴⁶ Bezeczký 1998, 232.

⁴⁴⁷ Cipriano, Carre 1989, 68–74; Carre, Pesavento Mattioli 2003, 459–460.

⁴⁴⁸ Toniolo 1991, 21–23.

⁴⁴⁹ Carre, Pesavento Mattioli 2003, 461

⁴⁵⁰ Auriemma, Degrassi 2015, 173; Cipriano, Mazzocchin 2017, 39.

⁴⁵¹ Carre 2002, 102.

5.6.5. Metalni nalazi

Nalazi metalnih predmeta, od željeza, bronce i srebra te olova, mogu se svrstati u nekoliko kategorija i na antičkim su lokalitetima uobičajeni. Tek nekoliko cjelovitije sačuvanih omogućuje širu obradu i kontekstualizaciju. U odnosu prema nalazima ulomaka keramičkih posuda, ulomaka metalnih predmeta daleko je manje. U istraživanju 2014. – 2017. godine⁴⁵² pronađeno je najviše željeznih čavala, željezna alka, željezni ključ, željezna ručka posude, ulomci brončanih igala kružnog i elipsoidnog presjeka, brončane cjevčice, ulomak brončanog lima, brončana okrugla pločica koja je s jedne strane posrebrana (poklopac pikside), ulomak brončanog lima te više amorfnih i pločastih ulomaka olova.

Utilitarnost tih predmeta pokazuje intenzitet života na lokalitetu, ali fragmentiranost, naročito brončanih predmeta, onemogućava točniju identifikaciju. Brončane igle mogle su pripadati kozmetičkom priboru, ali i priboru za krpanje i pletenje mreža (jer ima još, kako će se u nastavku vidjeti, indicija za postojanje ribarskog alata). Željezni čavli najbolje su sačuvani, najbrojniji su, a koristili su se najviše za spajanje drvenih greda krovne konstrukcije.

Tijekom istraživanja od 2018. godine u arheološkim je slojevima pronađeno još dosta metalnih predmeta i ulomaka, očekivano ponovo najviše željeznih čavala, ali i nekoliko brončanih, od kojih je jedan višestruko savijen: ima masivno tijelo četvrtastog presjeka i koničnu glavu (slika 208). Teško je zamisliti zašto je i kako toliko izvijen, ali barem na dvama mjestima ima tragove udaraca koji su ostavili duboke usjekline. Ravno tijelo brončanog čavla četvrtastog presjeka bez glavice ima tragove nepravilnog lijevanja: na sredini je grudica metala koja strši izvan pravca tijela (slika 209). To bi moglo ukazivati na izradu čavala na licu mjesta, a time na metaluršku djelatnost, za koju indicije postoje upravo u sondi V, gdje je ovaj čavao pronađen. Osim nekoliko drugih ulomaka tijela brončanih čavala, svi su drugi čavli željezni, četvrtastog presjeka tijela i konično-pločaste glavice, ali većina je korodirana i fragmentirana. Od željeza su i drugi predmeti nepoznate namjene, alke raznih oblika (slika 210), a ističu se dugačka željezna šipka trokutastog presjeka i zaobljeni okov brave s otvorom za ključ i dvama klinovima za pribijanje na drvenu podlogu, koji je možda bio na drvenoj škrinji (slike 211 i 212). Nalaz nekoliko željeznih ključeva⁴⁵³ svjedoči o utilitarnosti tih predmeta i njihovoj raširenosti.

Tanka brončana igla, okruglog presjeka, ima jedan kraj raskucan u tri mala vrha (slika 213), nepoznate je namjene. Drugi kraj također izgleda kao da je raskucan, ali je prelomljen. Pretanka je za funkcionalnu iglu za mreže, a ne izgleda ni kao kozmetički ili medicinski instrument. Slična je još jedna fragmentirana tanka igla, sa zašiljenim iskrivljenim vrhom. Ali o ribarskoj djelatnosti svjedoče nalazi brončanih udica. One su uglavnom solidnih dimenzija, dužine oko 5 cm,⁴⁵⁴ u nekih je sačuvan zašiljeni vrh na kraju zavnutog dijela, a drugi je kraj raskucan u pločicu (slika 214). Igla za šivanje i popravak mreža mogla je biti ona sačuvana gotovo u cijelosti, dužine 10,4 cm, nedostaje joj vjerojatno samo zašiljeni vrh (slika 215), a na drugom kraju malo je raskucana i proširena te ima izduženu rupu za provlačenje niti. Utilitarnu funkciju u kućanstvu imala je brončana cjevčica nekog kućanskog predmeta: izrađena je od lima koji je savijen u cjevčicu, a ukrašena je profilacijom na pravilnim razmacima, okomito na smjer pružanja cjevčice (slika 216). Jedan je kraj ravno odrezan, a drugi zaobljen. U kućanstvu je uporabu mogao naći i željezni nož izrađen od jednog komada od sječiva do kraja

Slika 208. Brončani čavao.

Slika 209. Brončani čavao.

Slika 210. Željezne alke.

Slika 211. Željezna šipka trokutastog presjeka.

Slika 212. Zaobljeni okov brave s otvorom za ključ.

Slika 213. Brončana igla okruglog presjeka.

Slika 214. Brončane udice.

452 Buršić-Matijašić 2020.

453 Buršić-Matijašić 2020, 117, kat. br. 262.

454 Buršić-Matijašić 2020, 140, kat. br. 360.

Slika 215. Brončana igla za šivanje.

Slika 216. Profilirana brončana cjevčica.

Slika 217. Željezni nož.

Slika 218. Olovni uteg za ribarsku mrežu.

Slika 219. Olovni uteg za ribarsku mrežu.

držke, koja je raskovana u alku za vješanje ili pričvršćivanje uzice (slika 217).

Ribarskom priboru nedvojbeno pripadaju olovne ploče, koje su služile kao utezi za mreže (slike 218 i 219). Masivne su, težina im je 100, odnosno 200 g, te su svinute na jednom kraju kako bi se pričvrstile na rub ribarske mreže. U literaturi⁴⁵⁵ su poznate raznolike inačice olovni utega za mreže, a prepoznatljive su po toj svijenosti.⁴⁵⁶ Čini

nam se zanimljivim napomenuti da su se kao utezi za mreže koristile i krnje piramide od keramike, kakvih je na lokalitetu također nekoliko pronađeno. Kako se takvi predmeti obično vezuju za tkalačku djelatnost (utezi za tkalački stan), tumačenje funkcije ovisi o kontekstu. Iako je lokalitet Monte Ricco na brežuljku oko 2 km od mora, nalazi udica svjedoče o povezanosti s ribarstvom i korištenjem morskih resursa, tako da su u pogledu keramičkih utega oba tumačenja moguća.

U uporabne predmete u kućanstvu ubrajamo i dobro sačuvani brončani okov s ruba metalne posude oblika vjedra za vodu ili druge tekućine (slika 220), koji je služio kao jedan od držača polukružne ručke, kakve se npr. u većem broju nalaze u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu.⁴⁵⁷ Bio je trokutastog oblika (sačuvane su otprilike 2/3 površine), ima okomitu profilaciju po simetrali, dvije rupe za zakovice na donjem dijelu, koji je tanji od gornjega. Gornji kraj je svinut, a njegov kraj oblikovan je kao životinjska glava (ptica, patka ili sl.),⁴⁵⁸ ali bez anatomskih

⁴⁵⁵ Marzano 2013, 30–31.

⁴⁵⁶ Bernal Casasola 2010, 96–117.

⁴⁵⁷ Jovanović 2010, tab. 7, slično, ali ne istovjetno brončanom kotliću iz Gilaua (Dacija), usp. Silvia Mustăță 2017, Pl. 40 i 87. Takve posude, oblika situle, imaju uvijek zatvorenu alku na okovu pričvršćenom na obodu posude, kroz koju se provlačio kraj polukružne držke. Usp. Bolla, Boube, Guillaumet 1991, 7–22; Bolla 2016.

⁴⁵⁸ Nekoliko primjera držke situla iz Dacije, čiji su vrhovi oblikovani poput glava "barskih ptica": Dima, Borangic 2018, 29, Fig. 5.

Slika 220. Brončani okov s ruba metalne posude oblika vjedra.

detalja. Cijeli okov oblikovan je tako da slijedi oblik ramena i ruba posude na kojoj je stajao u paru s drugim istim. No među analogijama za takve posude u literaturi (vjedra za vodu, situle) nismo našli sličan primjer.⁴⁵⁹

Zanimljivo je da tijekom istraživanja na lokalitetu Monte Ricco nije pronađeno gotovo ništa što bi upućivalo na nakit. Jedine do sada pronađene iznimke jesu tri brončane fibule. Prva je djelomično sačuvana fibula s visokim, ravnomjerno svijenim lukom koji je raskucan u pravokutnik i s gornje strane uzdužno profiliran, s prstenom na njegovu kraju (slika 221). Sačuvane su spirala s četiri navoja i unutarnjom tetivom te veći dio (odlomljene) igle, ali nedostaje ležište igle, koje je, prema analognim cjelovitim primjerima u literaturi, imalo trapezoidni oblik i rupicu promjera 0,15 cm. Pripada široko rasprostranjenom tipu kasnolatske fibule,⁴⁶⁰ poznate i kao tip Jezerine 2b,⁴⁶¹ kakve su u više inačica poznate u Italiji, na prostoru istočnih Alpa i zapadnih Dinarida (Lika, zapadna Bosna, Dalmacija),⁴⁶² u južnoj Panoniji, ali i drugim europskim provincijama, pa čak i izvan njih, sjeverno od Dunava.⁴⁶³ Poznate su, naravno, i u Istri.⁴⁶⁴ Datiraju se u kraj 1. st. pr. Kr., ali koriste se i do kraja 1. st. poslije Krista.

Slika 221. (dolje lijevo) Kasnolatska brončana fibula tipa Jezerine 2B.

Slika 222. Kasnolatska brončana fibula Nauheim II.1.

⁴⁵⁹ Npr. Kraskovská 1978, fig. 14; Breščak 1982, Tab. 4–5.

⁴⁶⁰ Košćević 1980, 12 i Tab. I, br. 1, gdje je i starija literatura.

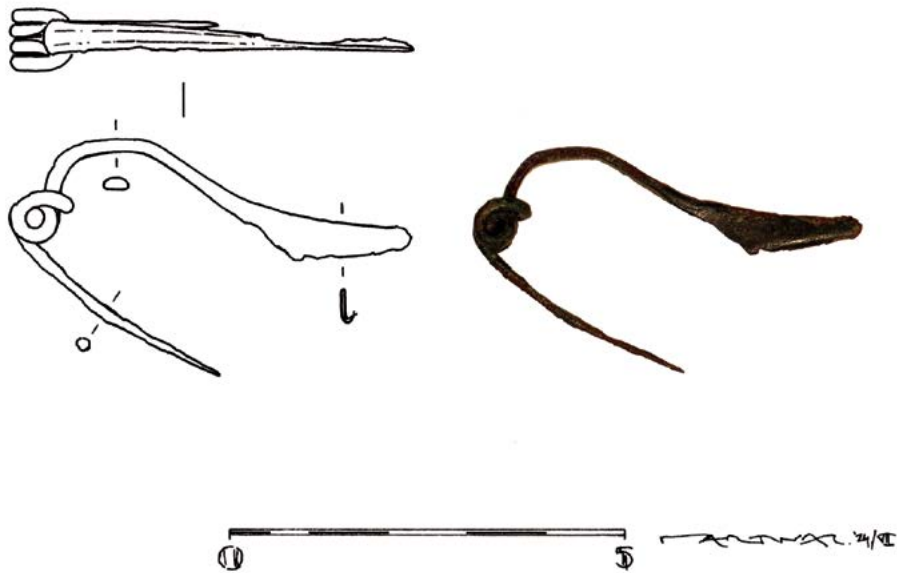
⁴⁶¹ Demetz 1999, 99–105; Drnić, Tonc 2014, 193–194, Tab. 2, br. 5.

⁴⁶² Adam, Feugère 1982.

⁴⁶³ Busuladžić 2010, 19–21; Woźniak 2020.

⁴⁶⁴ Guštin 1986, 36–37.

Slika 223. Kasnolatenska brončana fibula.

Druga fibula sačuvana je potpuno, malih je dimenzija (duž. 4,6 cm), ima ravni, trokutasto oblikovani luk, gotovo ravan, paralelan s iglom i trapezoidno ležište igle s rupom (slika 222). Uz oba ruba pločice luka urezan je niz malih kvadratića. Pripada tipu Nauheim II.1, kasnolatenskim fibulama koje se datiraju između kraja 2. stoljeća pr. Kr. i početka principata, a raširene su u sjeveroistočnoj Italiji (Veneto, Furlanija) i Sloveniji te sporadično na području Austrije i Češke.⁴⁶⁵ Kako i naš primjer pokazuje, karakterističan je trokutasti luk, spirala s četiri navoja te rupica na trapezoidnom ležištu igle. Primjer sličan našem pronađen je u Mostu na Soči,⁴⁶⁶ ali uobičajene inačice fibula tipa Nauheim imaju manje ili više zavnuti luk,⁴⁶⁷ dok je u našem primjeru gotovo ravan.⁴⁶⁸ U Istri je jedan primjerak pronađen na Kašteliru kraj Nove Vasi.⁴⁶⁹

Treća fibula je zbog korozije teže prepoznatljiva (slika 223), ima pravilno svinuti luk D-profila, ležište igle je korodirano, ali sačuvano zajedno sa svinutim dijelom. Ima spiralu s četiri navoja i unutarnjom tetivom, sačuvan je veći dio igle. Morfološki svakako pripada shemi kasnolatenskih fibula, po obliku je bliska tipovima Jezerine, ali luk nije proširen i nema prsten karakterističan za taj tip. Bliža je tipu Nauheim, ali ima vrlo uski luk koji se samo malo suzuje prema vrhu, poput nekih inačica tipa Jezerine,⁴⁷⁰ ali mogli bismo ju svrstati i u tip Gorica.⁴⁷¹ Slične fibule pronađene su i u Istri.⁴⁷²

Sve fibule imaju sličnu genezu, rasprostranjenost i kronologiju: morfološki su oblikovane vjerojatno negdje između sjeverne Italije i zapadnih Dinarida, nalaze se u većini okolnih provincija, a njihova proizvodnja smješta se u 1. st. pr. Krista.⁴⁷³ Sve one potječu iz izvorno kasnolatenskog konteksta (La Tène D2), tako da ih se često povezuje s Keltima, iako su ih očito nosile i druge etničke skupine

⁴⁶⁵ Demetz 1999, 78–91, Tafel 23, 1–4: s nalazišta Hradište kraj Stradonica (Češka) i Sanzeno (Trentino, Italija)

⁴⁶⁶ Cunja, Mlinar 2010, 49 i 113, kat. br. 117.

⁴⁶⁷ Demetz 1999, Tafel 23, samo je jedna gotovo ravna, sve druge imaju manje ili više izvijen luk.

⁴⁶⁸ Kako u literaturi nismo našli analogije s potpuno ravnim lukom, osim možda u Augstu (Augusta Raurica, na Rajni), usp. Riha 1979, Taf. 1, Gruppe 1: Typ 1.1, ne možemo isključiti mogućnost da je luk naknadno deformiran, tj. izravnat. Argument tome u prilog može biti to što igla (ako je cjelovito sačuvana, kako izgleda) ne dosiže do pločice ležišta.

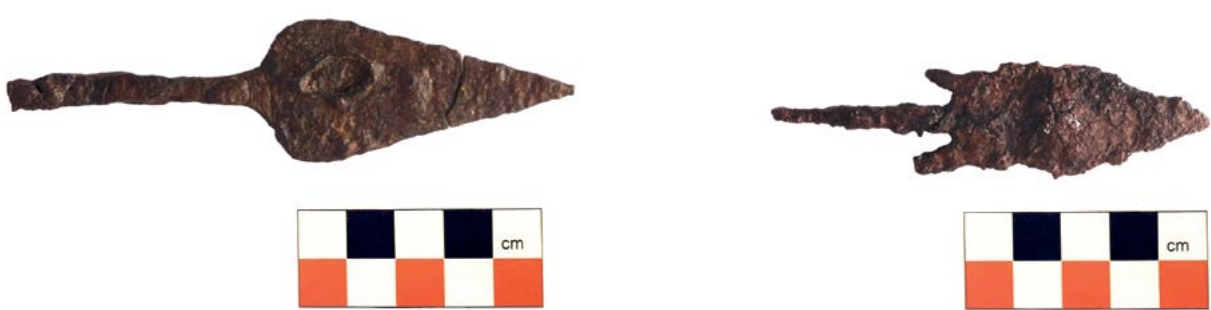
⁴⁶⁹ Guštin 1987, 37, sl.3b

⁴⁷⁰ Busuladžić 2010, 132, kat. br. 20–22, ali imaju tipičnu rupu na pločici ležišta igle, što naša nema, možda zbog oštećenosti od korozije.

⁴⁷¹ Cunja, Mlinar 2010, 115, kat. br. 131; Košćević 1980, kat. br. 5; Demetz 1999, Taf 27, 3.

⁴⁷² Guštin 1987, 37, sl. 3b.

⁴⁷³ Dizdar, Tonc 2013; Schierl 2008.

Slika 224. (gore lijevo) Željezna strelica širokog lista.

Slika 225. Željezna strelica s nasadom na trn.

(naročito se vezuju za Japode), pa i Rimljani do početka 1. st. poslije Krista. Neki autori spominju da su bile dio vojničke nošnje.

Još jedna kategorija metalnih predmeta izaziva veliko zanimanje zbog zaključaka koji se iz njihove analize mogu izvesti: to su željezni predmeti koji se mogu smatrati dijelovima vojničke opreme i oružja. Nisu brojni, ali upućuju na obrambenu funkciju naselja na Monte Riccu u rano doba početaka romanizacije, praktički i vjerojatno prije ili u vrijeme osnivanja obližnje kolonije *Parentium*. Nalazi rimskog oružja i opreme u Istri su iznimno rijetki, jer nakon sredine 1. st. pr. Kr. nije bilo više potrebe za vojnim nadzorom nad teritorijem, a arheologija danas ne poznaje nijedan lokalitet koji bi se mogao povezati s prisutnošću vojnih postrojbi između 177. i 45. pr. Kr. Ako je Monte Ricco prvi takav lokalitet, nadamo se da nije i posljednji.

Željezna strelica širokog lista potpuno je sačuvana, ima nasad na trn četvrtastog presjeka (slika 224). Druga strelica s nasadom na trn, također četvrtastog presjeka, ima dva bočna krilca, plosnata je i malo deformirana te dosta korodirana (slika 225). Slične strelice iz Siska imaju nasad na tuljac.⁴⁷⁴ Njih se (samo hipotetski) povezuje s Oktavijanovom opsadom Segestike 35. pr. Kr.⁴⁷⁵ Treći primjerak sačuvan je fragmentarno, sačuvani su vrh i bočna krilca, a nema traga trnu ili tuljcu za nasad (slika 226). Sličan oblik imale su germanske strelice u 3.

Slika 226. Vrh i bočna krilca željezne strelice.

Slika 227. (dolje) Ulomak željezne sjekire.

Slika 228. Željezni klin četvrtastog presjeka tijela s raskovanim i perforiranim gornjim dijelom.

⁴⁷⁴ Radman Livaja 2004, kat. br. 88 i 89 (listoliki oblik), kat. br. 74–87 (strelice s krilcima).

⁴⁷⁵ Radman Livaja 2004, 57. Čuvaju se u Arheološkom muzeju u Zagrebu, zajedno s mnogobrojnim metalnim predmetima iz Siska.

Slika 229. Željezna kovačka kliješta.

stoljeću,⁴⁷⁶ ali to je usporedba sasvim izvan konteksta. Oblik strelica u povijesti korištenja oružja, od prapovijesti do srednjeg vijeka, donekle se mijenjao, ali ne toliko da bismo uvijek mogli biti sigurni u prostornu i vremensku identifikaciju. Međutim, dva od naših triju primjeraka dovoljno su jasni da se mogu povezati s 1. st. pr. Krista.

Nalaz ulomka željezne sjekire ne pripada nužno kategoriji vojne opreme i oružja, iako to nije isključeno. Sačuvano je sječivo od masivno lijevanog i kovanog željeza glatke površine koja je dijelom zahvaćena korozijom (slika 227). Prelomljena je na mjestu rupe za nasađivanje na drveni držak, gdje je korozija površinu željeza i zahvatila najjače. Sjekire jesu bile dio standardne opreme rimskog vojnika, ali i dio kućanskog alata, pogotovo u ruralnom ambijentu. Rimske vojničke sjekire, npr. one pronađene u Ljubljani,⁴⁷⁷ ipak su drugačije, jer su imale dvije funkcije, tj. dva kraja: na jednom sjekira, a na drugome kramp ili bradva. Sjekira i bradva imaju sječiva međusobno okrenuta okomito.

Vrlo zanimljiv nalaz je željezni klin četvrtastog presjeka tijela, duljine 14,5 cm, s gornjim dijelom raskovanim u romboidnu pločicu, u kojoj je okrugla rupa (slika 228). Ovakvi su predmeti u literaturi protumačeni kao šatorski klinovi, služili su za sidrenje konopa koji su zatezali vojničke šatore, ali mogli su služiti i za druge slične zadaće. Nekoliko je primjeraka pronađeno u Ljubljani, na Harzhornu i drugdje dosta su čest nalaz u vojničkom kontekstu.⁴⁷⁸ Uporaba ovakvih klinova stavlja se u kasnorepublikansko doba, dok su kasnije imali raskovani vrh koji je kovanjem zaobljen u alku za provlačenje konopa. Možda je to, pored strelica,

ključni argument za tvrdnju o prisutnosti vojnika na lokalitetu Monte Ricco, vjerojatno u prvoj polovici 1. st. pr. Krista.

Naposljetku, kapitalni nalaz, koji je 2021. pronađen na malternoj podnici prostorije u sondi V, jesu cjelovito sačuvana željezna kovačka kliješta (slike 229 i 230), dužine 40,4 cm.

Sastoje se od dva kraka četvrtastog profila, ne-jednake dužine (zbog korozije), a hvataljke završavaju ravno, malim poprečnim nastavcima za čvršće držanje vrućeg željeza pri kovanju. Velika količina zgure, ostataka od proizvodnje željeza na području sonde V već je nagovještavala postojanje kovačke radionice, a to potvrđuje i struktura podnožja peći za grijanje željeza. Kliješta ovoga tipa dodatna su

Slika 230. Željezna kovačka kliješta prilikom iskopavanja.

potvrda. Ona nisu rijedak nalaz u ruralnom kontekstu rimskih lokaliteta, ne samo na područjima koja su bila poznata po rudarstvu i metalurgiji već je svaki veći posjed morao imati i priručni kovački alat (i mnogo drugog alata za svakodnevne potrebe). Lijepu zbirku kovačkih kliješta, desetak komada, čuva Zemaljski muzej u Sarajevu,⁴⁷⁹ većinom potječu iz Mogorjela, koje je 1899. – 1903. godine istraživao Carl Patsch,⁴⁸⁰ ali željezni predmeti prvi su put objavljeni tek 2014. godine. To je naravno odraz donedavnog slabijeg zanimanja za takve “efemerne” predmete u klasičnoj arheologiji, ali moramo biti svjesni važnosti zemljopisne, društvene i funkcionalne raširenosti metala u rimskoj svakodnevici, kao i važnosti manjih središta, naselja i naseobina, u stvaranju veza koje su ojačavale dinamično rimsko gospodarstvo.

5.6.6. Numizmatički nalazi

Istraživanja na lokalitetu Monte Ricco od 2018. godine dala su četiri numizmatička nalaza, koja doprinose dataciji arheoloških slojeva, ali i šireg konteksta izgradnje, postojanja i napuštanja građevine.

1. Srebrni denar Marka Antonija i Oktavijana, pronađen u SJ 165 (sonda VI). AV: ...ANTONI. IM..., portret udesno. RV: legenda nečitka, portret udesno. Promjer 19 mm. Površina je oštećena, mjestimično zelena korozija od bronce, a novac je probušen blizu ruba (slika 231). Prema poznatim primjerima ovog kova, legenda na aversu izvorno je glasila *M(arcus) ANTON(ius) IMP(erator) III VIR R(ei) P(ublicae) C(onstituendae) AVG(ustus)*, a na reversu *CAESAR IMP(erator) PONT(ifex) III VIR P(ublicae) C(onstituendae)*.⁴⁸¹ Smatra se da je iskovan 41. – 39. pr. Kr. u pokretnoj vojnoj kovnici Marka Antonija.

2. Brončani as cara Augusta, pronađen u SJ 123 (sonda V). AV: ...IBUNIC. PTEST, ostatak legende oštećen, portret cara udesno. RV: C. PLOTIV.....F. F., ostatak legende oštećen, u sredini S.C velikim slovima (slika 232). Prema poznatim primjerima ovoga kova, legenda na aversu izvorno je glasila *CAESAR AVGVSTVS TRIBVNIC PTEST(as)*, a na reversu *C(aius) PLOTIVS RVFVS III VIR A(uro) A(rgento) A(aere) F(lando) F(eriundo)*.⁴⁸² Gaj Plotije Ruf bio je monetarni magistrat 15/14. pr. Krista.

3. Brončani as cara Augusta, pronađen u SJ 123 (sonda V). AV: legenda nečitka, portret cara udesno. RV: legenda nečitka, velika slova S.C u sredini. Promjer 26 mm (slika 233). Novac pripada istom nizu kao prethodni, vjerojatno 20. – 10. pr. Krista.

Slika 231. (dolje lijevo) Srebrni denar Marka Antonija i Oktavijana.

Slika 232. Brončani as cara Augusta.

479 Busuladžić 2014, 190–191, Table 97–98 i Prilog 40.

480 Patsch 1911. Lokalitet je poznatiji po nalazu tijeska za ulje (Kopáčkova 2023, 215–216) i kasnoantičke utvrđene palače (Dyggve, Veters 1966).

481 Babelon Antonia 40; Sydenham 1194; Sear Imperators 261a; Crawford 528/3.

482 RIC I, 389.

476 Slične strelice pronađene su na bojištu bitke kod Harzhorna, u kojoj su se – vjeruje se – sukobili Germani i rimska vojska početkom 3. stoljeća: Mayer, Moosbauer 2013, 225.

477 Istenič 2019, 102–103.

478 Istenič 2019, 130–132; Geschwinde, Lönne 2013, 279–280.

Slika 233. Brončani as cara Augusta.

Slika 234. (gore desno) Brončani as cara Marka Aurelija ili suvladara Lucija Vera.

4. Brončani as cara Marka Aurelija, pronađen u SJ 59 (sonda III). AV: legenda nečitka, portret s lovorovim vijencem, s bradom udesno. RV: legenda nečitka, tri okomita vojna trofeja. Promjer 23 mm (slika 234). Prema poznatim primjerima ovog kova za Marka Aurelija, legenda na aversu izvorno je glasila *M(arcus) ANTONINVS AVG(ustus) ARM(eniacus) PARTH(icus) MAX(imus)*, a na reversu *TR(ibunicia) P(otestas) XXI IMP(erator) IIII CO(n)S(ul) III S(enatus) C(onsultu)*.⁴⁸³ Međutim, isti je iskov istih godina izrađen za suvladara Lucija Vera, s drugačijom legendom (koja na našem primjerku nije sačuvana). Na Verovu asu legenda na aversu glasi: *L(ucius) VERVS AVG(ustus) ARM(eniacus) PARTH(icus) MAX(imus)*, a na reversu *TR(ibunicia) POT(potestas) VII IMP(erator) IIII CO(n)S(ul) III*.⁴⁸⁴ Brojevi uz dužnosti pučkoga tribuna, imperatora i konzula u objema inačicama, Marka Aurelija ili Lucija Vera, kovanje novca datiraju u godine 166. – 168. poslije Krista.⁴⁸⁵

U istraživanjima koja su na lokalitetu provedena od 2014. do 2017. godine bila su pronađena još četiri numizmatička nalaza, tako da svi zajedno čine zanimljivu cjelinu, iako su pronađeni u više sondi i različitim stratigrafskim jedinicama.

1. Srebrni denar, pronađen u SJ 13c (sonda II). AV: BALA, glava žene u profilu udesno, ispod brade O. RV: C. ALLI, Dijana na bigi s dvama jelenima udesno, uokvireno lovorovim vijencem, dolje plug. Lijepo sačuvani denar, prom. 18 mm, monetarni magistrat *C. Allius Bala*, 92. pr. Krista.⁴⁸⁶

2. Srebrni kvinarij, pronađen u SJ 17 (sonda II). AV: CAESAR IMP VII, profil udesno. RV: ASIA RECEPTA, Viktorija stoji ulijevo, drži vijenac i palmu, na cisti pored koje su dvije zmije s uzdignutim glavama. Izlizana, ali čitljiva površina, prom. 13 mm, 29. – 27. pr. Krista.⁴⁸⁷

3. Brončani as, pronađen u SJ 12 (sonda II). AV: CAESAR AVG PONT MAXIM TRIBVNIC POT, profil udesno. RV: P LVRIVS AGRIPPA IIIVIR A A A F F; u sredini velikim slovima S C. Korodiran, ali čitljiv, prom. 27,4 mm, monetarni magistrat *P. Lurius Agrippa*, 7. pr. Krista.⁴⁸⁸

4. Brončani as, pronađen u SJ 16/17 (sonda II). AV: CAESAR AVG PONT MAXIM TRIBVNIC POT, profil udesno. RV: P LVRIVS AGRIPPA IIIVIR A A A F F; u sredini velikim slovima S C. Korodiran, ali čitljiv, prom. 26,7 mm, monetarni magistrat *P. Lurius Agrippa*, 7. pr. Krista.⁴⁸⁹

Osim tih pronađene su dvije polukružne brončane pločice⁴⁹⁰ koje bi mogle biti polovica novca, no na njima nema traga legendi i/ili likovnom prikazu, ali bi po

obliku i veličini (prom. oko 27 mm) mogli odgovarati standardu za brončani as. Naposljetku, tu je i još jedan mjedeni (?) neidentificirani novčić,⁴⁹¹ također iz SJ 12.

Najstariji pronađeni novac, srebrni denar, nastao je 92. pr. Kr., ali je takav novac kolao još do Augustova doba. Drugi je srebrni denar iz oko 40. pr. Kr., a iz prvih desetljeća Augustove vladavine potječu čak četiri brončana asa i jedan srebrni kvinarij, što sve zajedno dovoljno upečatljivo govori o koncentraciji u 1. st. pr. Kr., naročito u njegovoj drugoj polovici. Iznimku predstavlja brončani as cara Marka Aurelija (ili njegova brata Lucija Vera) iz 166. – 168. godine, pronađen na području istočnog zida rimske cisterne, gdje je njezin zid probijen da bi se učinio prolaz, ulaz u cisternu, koja tada više nije mogla imati izvornu funkciju.

5.6.7. Zaključna razmatranja o rimskom horizontu Monte Ricca

Rimska ruralna arhitektura na Monte Riccu, u odnosu na druga ruralna rimska nalazišta u Istri, ističe se trima osobitostima: svojim smještajem, datacijom i fortifikacijskom arhitekturom. Smještaj na istaknutom brežuljku, na mjestu brončanodobne gradine u suprotnosti je s poznatim obrascima naseljavanja u rano rimsko doba, kada je zabilježena tendencija napuštanja takvih lokacija. Rimski nalazi u ruralnom ambijentu Istre iz sredine 1. st. pr. Kr. ili ranije dosad su bili poznati isključivo na krajnjem sjeverozapadnom dijelu poluotoka, u današnjoj slovenskoj Istri, i to u kvantitativno vrlo ograničenom broju od dva nalazišta. Sermin je lokalitet na brežuljku smještenom pri dnu Koparskog zaljeva, nedaleko od ušća rijeke Rižane, koji je živio u posljednjim fazama željeznog doba i početkom Rimskog Carstva, do sredine 1. stoljeća. Međutim, iako su vrlo brojni rimski pokretni nalazi, izostaju ostaci rimske arhitekture, stoga karakter samog nalazišta nije u potpunosti jasan.⁴⁹² Vjerojatno je riječ o autohtonom naselju čiji se stanovnici uključuju u rimske trgovačke mreže već početkom 2. st. pr. Kr., odmah nakon uspostave rimske vlasti u Istri. Sondažnim istraživanjima lokaliteta Fornace kraj Pirana zabilježena su tri rimska zida i pokretni nalazi koji određuju naseljenost lokaliteta tijekom čitavog 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st. poslije Krista.⁴⁹³ Ograničeno istraženo područje onemogućava iznošenje konkretnih zaključaka o namjeni rimske arhitekture na nalazištu Fornace. Je li riječ o rimskoj vili ili naselju drugog tipa, ostaje nejasno. Postoje pojedinačna mišljenja koja gradnju rimske vile na lokalitetu Uvala Madona na Velikom Brijunu (tzv. Kastrum) smještaju u kraj 2. ili početak 1. st. pr. Krista.⁴⁹⁴ Međutim, rimska vila produkt je osnivanja rimskih gradova, što se u Istri ne događa prije sredine 1. st. pr. Kr., te su takve interpretacije neodržive.

Prestanak života na Monte Riccu krajem 1. st. također je odstupanje od sličnih nalazišta u Istri, koja nerijetko imaju znatno duži kontinuitet naseljenosti. U znatnom broju primjera kontinuitet naseljenosti rimskih vila zamjetan je do kasne antike ili ranog srednjeg vijeka, s tendencijom blagog opadanja broja naseljenih nalazišta u kasnoj antici.⁴⁹⁵ Uz Monte Ricco u Istri su samo dva poznata nalazišta tipa rimska vila, Krvavići Boškina na jugu poluotoka, u pulskom ageru i Simonov zaliv u tršćanskom ageru, kod današnje Izole, na kojima naseljenost prestaje u prva dva stoljeća naše ere.⁴⁹⁶ Slično Monte Riccu i maritimna vila Simonov zaliv u Flavijevsko doba biva napuštena.⁴⁹⁷

483 RIC III, 947.

484 RIC III, 955.

485 Zahvaljujemo na pomoći mag. Eriki Trbojević, kustosici numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja Istre u Puli.

486 Buršić-Matijašić 2020, 113, kat. br. 246; Crawford 336/1c; Babelon: Aelia 4; Sydenham 595; Sear 221; BMCRR Roma 1742.

487 Buršić-Matijašić 2020, 117, kat. br. 264; RIC I, 276; BMCRE 647.

488 Buršić-Matijašić 2020, 106, kat. br. 213; RIC I, 428; BMCRE 244.

489 Buršić-Matijašić 2020, 117; kat. br. 263; RIC I, 427; BMCRE 244.

490 Buršić-Matijašić 2020, 106, kat. br. 212, 155, kat. br. 445.

491 Buršić-Matijašić 2020, 106, kat. br. 214.

492 Horvat 1997, 117–118.

493 Stokin 1992, 79–87.

494 Girardi Jurkić, 1985, 92; Begović, Schrunck 2006, 40–42.

495 Bulić 2014, 219–220.

496 Bekić, Zmaić 2008, 264; Groh, Sadlmayer 2017, 15–16.

497 Groh, Sadlmayer 2017, 200–202.

Izgradnja rimskog naselja događa se u drugoj četvrtini ili sredinom 1. st. pr. Krista. Pokretni nalazi koji definiraju donju granicu rimskog horizonta na Monte Riccu jesu keramički nalazi, prvenstveno oblici crnopremazane keramike Morel 2287 datirani oko 75. pr. Kr. ± 30, odnosno prstenaste noge tipa Morel 141, karakteristične za prvu polovicu 1. st. pr. Krista.⁴⁹⁸ Žigosana građevinska keramika također ide u prilog takvom zaključku. Polovica pronađenih žigova na tegulama sadrži inicijale P i S, oznake radionice koja je vjerojatno bila aktivna u prvoj polovici 1. st. pr. Krista. Udio od jedne četvrtine žigova pripada radionici Decija Poblacija, koja se datira u 1. st. pr. Krista. Datumi dobiveni AMS ¹⁴C analizama idu u prilog takvom određivanju donje granice rimskog naselja. Analizirana su tri uzorka životinjskih kostiju, dva iz sonde II, jedan iz sonde VI. Dobiveni radiokarbonski datumi za sondu II jesu 58 cal BC – 78 cal AD (89,6 % vjerojatnosti; INTCAL 20) i 209 – 52 cal BC (76,5 % vjerojatnosti; INTCAL 20). Uzorak iz sonde VI prikupljen je u stratigrafskoj jedinici SJ 212, koja se povezuje s vremenom izgradnje kule, dobiveni je radiokarbonski datum 201 – 97 cal BC (82,2 % vjerojatnosti; INTCAL 20), odnosno 200 – 50 cal BC (DeA-47217).⁴⁹⁹ Iako bi za precizniju dataciju trebao veći broj datuma, zasad jedan radiokarbonski datum za sondu VI govori da je *terminus post quem non* izgradnje kule sredina 1. st. pr. Krista. Najmlađi keramički nalazi pripadaju firma-svjetiljkama čije ih morfološke odlike određuju u prvu fazu njihove proizvodnje, u posljednjim desetljećima 1. stoljeća. Dominantna je italska sigilatna produkcija, sasvim sporadično zastupljeni su ulomci istočne sigilate, što se također uklapa u definirane okvire života nalazišta u rimsko doba.

Arhitektonske strukture i drugi pokretni nalazi potvrđuju nekoliko graditeljskih faza rimskog naselja. Najstarija faza pripada trećoj četvrtini ili sredini 1. st. pr. Krista. Toj fazi sa sigurnošću možemo pripisati kulu, zidove koji se nadovezuju na istočni zid cisterne i vjerojatno pripadaju kaptiranom izvorištu, možda i šire, perimetralne zidove zdanja. Kako smo prethodno istaknuli, cisterna je kasnije dozidana uz kaptirani izvor. Vrijeme izgradnje cisterne oslanja se na nalaze oboda amfore Lamboglia 2, otkopanog 2024. u strukturi ukopanog dijela vanjskog, južnog zida cisterne. Lamboglia 2 amfore odlikuju se mnogobrojnim inačicama oblikovanja oboda, od trokutastih preko blago zakošenih do trakastih, za koje još nije jednoznačno preciziran evolucijski kronološki slijed. Iako obod u načelu ne može biti glavni indikator preciznije kronološke determinacije,⁵⁰⁰ pojedini su oblici uže datirani zahvaljujući žigovima. Ulomak oboda amfore iz zida cisterne trakastog je, s vanjske strane blago konkavnog oblika, morfološki jednak obodima sa žigovima *Menola*, koji su i na Monte Riccu zabilježeni u dvama primjercima, a čija je datacija između 50. i 30. pr. Krista.⁵⁰¹ U ranocarsko doba na građevini se vrše intervencije, zasad vidljive na zidnim oslicima iz razvijene faze trećeg pompejanskog stila, između Tiberija i Klaudija.

U razmatranju poznate arhitekture s Monte Ricca pozornost plijene arhitektonski fortifikacijski elementi, četvrtasta kula, ali i rubni zidovi građevine širine tri rimske stope, oko 90 cm, iz sonde II i V, koji su mogli imati fortifikacijski značaj. Rana datacija fortifikacijskog objekta u sklopu rimske vile predstavlja unikum u rimskoj ruralnoj arhitekturi istočnog Jadrana. Proces fortificiranja ruralnih građevina dobro je poznat iz kasnoantičkog razdoblja, povezan je s promjenom sigurnosnih prilika i pojavom osjećaja opće nesigurnosti.⁵⁰² Takav je osjećaj u kasnoj antici bio izraženiji u pograničnim područjima, više izloženim upadima germanskih naroda, te se stoga u tim krajevima ruralne gospodarsko-stambene

građevine utvrđuju već u 4. stoljeću.⁵⁰³ Primjeri utvrđivanja ruralnih stambeno-gospodarskih zgrada, kao što je to slučaj u Panoniji i Galiji ili pak u Dalmaciji, zasad u Istri nisu poznati. U Dalmaciji su poznata tri primjera utvrđenih ruralnih zgrada. Dioklecijanova palača iz početka 4. st. i Polače na otoku Mljetu iz prve polovice 5. st. primjeri su utvrđenih isključivo ladanjskih zgrada koje imaju karakter palača i kod kojih nije potvrđena ranocarska faza. Treća zgrada predstavlja izoliran primjer utvrđene gospodarsko-stambene građevine u Mogorjelu kraj Čapljine.⁵⁰⁴ U slučaju Mogrjela moguće je sa sigurnošću govoriti o kontinuitetu od ranocarske građevine, koja u kasnoj antici doživljava arhitektonske preinake i u 4. st. biva utvrđena, a sredinom 5. st. napuštena.⁵⁰⁵ U Istri je poznato nalazište Stancija Blek (u literaturi se spominje i pod nazivima Stari Tar, Torre Vecchia ili Sv. Križ), gdje je istražena kasnoantička ili ranosrednjovjekovna utvrda na mjestu rimske ruralne građevine, međutim u ovom slučaju nije riječ o kastrizaciji ili fortifikaciji rimske vile jer je utvrda sagrađena na porušenim zidovima starijeg objekta.⁵⁰⁶

Dok je fortifikacija rimskih vila u kasnoj antici razmjeno dobro poznati fenomen širom Carstva, fortificirane ruralne zgrade u kasnoj Republici nisu česta pojava. Izuzetak je južni i jugozapadni dio Iberskog poluotoka na području provincije *Hispania Ulterior*, kasnije provincije *Lusitania*, gdje su fortificirana ruralna imanja u tom razdoblju poznata u većem broju primjera. Obično su smještena na zaštićenim manjim poluotocima ili uzvišenjima, a svojevrsan arhitektonski obrazac predstavlja glavna zgrada četvrtastog tlocrta s debljim vanjskim zidovima, često sa sekundarnim fortifikacijskim strukturama koje su se nalazile niže, na padinama uzvišenja. Ponekad su se ovakve utvrđene građevine razvile u rezidencijalne vile u carskom razdoblju.⁵⁰⁷ Razlog takva oblika naseljavanja prostora treba tražiti u povijesnim okolnostima, nesigurnim prilikama za rimske naseljenike koji su, prije pacifikacije u Augustovo doba, bili pod čestim ugrozama, bilo pobuna domicilnog stanovništva protiv rimske vlasti u drugoj polovici 2. i prvoj polovici 1. st. pr. Kr. ili pljačkaških skupina u 1. st. pr. Kr. na području Luzitanije, koje spominju i antički izvori.⁵⁰⁸

Na Iberskom poluotoku iz istog su razdoblja poznate i fortifikacijske građevine vojnog karaktera. U današnjoj jugozapadnoj Španjolskoj, na jugoistočnom dijelu današnje regije Badajoz, poznat je i sustav manjih vojnih utvrda i kula smještenih na istaknutim, uzvišenim lokacijama sa svrhom učinkovitog vojnog nadzora teritorija. Istraživanje manje utvrde na lokalitetu Hijovejo pokazala su vojni karakter manjeg naselja sastavljenog od kule i šest prostorija raspoređenih uokolo dvorišta. Takva je namjena lokaliteta od njegova nastanka u prvoj četvrtini 1. st. pr. Kr. do početka 1. st. po Kristu. U ranom carskom razdoblju lokalitet doživljava funkcionalne i sadržajne preobrazbe, te na mjestu nekadašnje vojne utvrde postoji rimska vila.⁵⁰⁹

Moguće je da je sličan razvojni put u rimsko doba imalo i nalazište Monte Ricco. U razdoblju od rimske uspostave vlasti nad Histrima 177. pr. Kr., odnosno vjerojatne vojne intervencije konzula Gaja Sempronija Tuditana 129. pr. Kr., pisani izvori ne spominju sukobe Rimljana s indigenim stanovništvom poluotoka. Nadzor nad osvojenim teritorijem, osim sklopljenim sporazumima s poraženim, provodi se i vojnom kontrolom. Razložno je pretpostaviti da su u ranoj fazi rimske

498 Morel [1981] 1994, 162–163, 453, T. 46.

499 AMS analizu proveo je laboratorij Isotoptech Zrt. iz Debrecena (Mađarska).

500 Cipriano, Carre 1989, 82; Bruno 1995, 80; Horvat 1997, 62.

501 Cipriano, Carre 1989, 79.

502 Suić 2003, 356.

503 Percival 1976, 176.

504 Suić 2003, 358–361.

505 Busuladžić 2011, 149.

506 Cuscito, Riavez 2008, 727–737; Benčić 2012, 57–60; Konestra *et al.* 2019, 404–414.

507 Teichner 2018, 239–241.

508 Teichner 2018, 239; Varro, Rust. 1.16.2.; Liv., *Periochae* 52

509 Ortiz Romero, Rodríguez Díaz 2004, 78–82.

romanizacije, tijekom 2. st. pr. Kr. i prve polovice 1. st. pr. Kr., prije osnutka kolonija rimskih građana, s kojom se odvija i planska kolonizacija poluotoka, postojala rimska vojna uporišta, manje utvrde i osmatračnice na istaknutim položajima, kojima se osiguravao nadzor nad morskim putovima uz zapadnu obalu Istre.⁵¹⁰ Histarska gusarska aktivnost usmjerena prema rimskim brodovima bila je *casus belli* prvog rata između Rimljana i Histra.⁵¹¹ Zasad takva vojna utvrđenja iz 2. st. pr. Kr. nisu arheološki potvrđena u Istri, međutim nedavno su vojne utvrde prepoznate na sjevernoj granici istarskog poluotoka, na prostoru koji su također nastanjivali Histri, u zaleđu Muđe. Tri vojne utvrde, San Rocco, Grociana Piccola i Montedoro, sagrađene su na istaknutim brežuljcima u zaleđu morske obale u vrijeme rimskog osvajanja Histrije, početkom 2. st. pr. Kr., no korištene su, s prekidima ili u kontinuitetu, s istom namjenom do sredine 1. st. pr. Kr. i osnivanja rimskih kolonija u Trstu, Poreču i Puli.⁵¹²

Prva faza rimskog horizonta na Monte Riccu pripada drugoj četvrtini ili sredini 1. st. pr. Kr., istovremena je ili malo prethodi osnivanju obližnje kolonije *Parentium*. Nije poznato kakav je bio odnos Histra prema politici rimske kolonizacije sredinom 1. st. pr. Kr. Krista. S osnivanjem rimskih kolonija i organizacijom kolonijskog agera vrlo vjerojatno je dio zemljišta oduzet domicilnom stanovništvu, koje je preseljeno na rubne dijelove kolonijskog agera kako bi se centurirao zemljište dodijelilo Italicima. Takav razvoj događaja sigurno je uvjetovao nezadovoljstvo dijela autohtone populacije, iz kojeg je mogao nastati organizirani otpor usmjeren protiv Rimljana. Da je takvog otpora bilo prilikom utemeljenja kolonija *Parentium* i *Pola*, pisani bi izvori to vjerojatno zabilježili, kao što su zabilježili odnos Histra prema osnivanju kolonije Akvileje na njihovu graničnom području.⁵¹³

U takvom kontekstu općih povijesnih prilika treba promatrati fortifikacijsku funkciju najranije faze rimske arhitekture na Monte Riccu, vjerojatno utvrde ili osmatračnice, vojne kontrolne točke s manjom vojnom posadom (*castra*). Manje vojno uporište moglo je biti sagrađeno ne samo zbog potencijalne opasnosti od autohtonog stanovništva već i radi propagandne, simboličke poruke koja stoji u njezinim zidinama, poruke moći. Takva poruka u postupku uspostave čvršće kontrole nad davno osvojenim teritorijem ima veliki značaj. Nekoliko desetljeća kasnije, na prijelazu stare u novu eru, kad se krajolik istarskog poluotoka preobražava izgradnjom brojnih naselja tipa *villa rustica*, Monte Ricco mijenja funkcionalna obilježja i postaje rimskom vilom. Stupanj istraženosti ne omogućava sagledavanje opsega arhitektonski preinaka u procesu promjene tipa naselja iz vojne utvrde ili osmatračnice u rimsku vilu, no poznate graditeljske faze potvrđuju da je takvih preinaka bilo. Da je građevina zasjala u novom ruhu u prvoj polovici 1. st., potvrđuju nalazi zidnog oslika u sjevernom dijelu građevine, čije stilske analize upućuju na III. pompejanski stil, odnosno na kasno Tiberijevo ili Klaudijevo razdoblje.

Iz analize do sada pronađenog keramičkog materijala može se zaključiti da nema nalaza koji bi se mogao datirati poslije zadnjih desetljeća 1. st. poslije Kr. i u kasnija stoljeća. U takvom kontekstu među nalazima stoga se izdvaja brončani as cara Marka Aurelija (ili njegova brata Lucija Vera) iz 166. – 168. godine, pronađen na području istočnog zida rimske cisterne.

Tako se naravno postavlja pitanje kako je u arheološke slojeve dospio novac iz 160-ih godina poslije Kr., i to baš ondje gdje izgleda da je negirana primarna funkcija cisterne. Taj nalaz može ustvari datirati upravo takvu intervenciju:

⁵¹⁰ Matijašić 1993, 576; 2009, 107.

⁵¹¹ App. *Illyr.*, 8, 9.; Liv. *Periochae* 20.

⁵¹² Bernardini et al. 2016; 2021, 15–16; 2023, 44–46.

⁵¹³ Liv. 40, 26.

građevina je krajem 1. st. poslije Kr. bila napuštena, ali je – manje od stoljeća kasnije – na prostoru cisterne ponovo došlo do pokušaja naseljavanja.

Teško je reći je li takav pokušaj bio izravno ili neizravno u vezi s tzv. markomanskim ratovima, 167. – 174. godine, kad je niz germanskih naroda ugrozio granice na Rajni i Dunavu, a 170. – 171. godine Markomani upali u sjeveroistočnu Italiju,⁵¹⁴ razorili *Opitergium* (Oderzo) i opsjeli Akvileju (*Aquileia*),⁵¹⁵ pa su se vjerojatno ugroženima osjetili i stanovnici Istre. Nije nemoguće zamisliti da su namjeravali iskoristiti ruševine ranije građevine, naročito čvrsto građenu cisternu, kao refugij i utvrdu na lako branjivom brežuljku. No već sljedećih godina rimska je vojska napadače uspjela potisnuti natrag preko Dunava, pa se vojno-sigurnosna situacija smirila, ostavši takvom tijekom narednih stoljeća. Ruševinu na Monte Riccu kasnije više nitko nije pokušao oživjeti.

⁵¹⁴ Birley 1987, 250–251; Scheidel 1990; Birley 2000, 165–176.

⁵¹⁵ Opsadu Akvileje spominje Lukijan, najpoznatiji grčki satiričar (oko 120. – 180. poslije Kr.), u spisu *Aleksandar ili lažni prorok* (Luc. Alex., 48); Amijan Marcelin, rimski povjesničar iz 4. st., u fragmentarno sačuvanoj *Povijesti od Nervine smrti* spominje osim toga i razaranje obližnjeg Opitergija (Amm. Marc., 39, 6, 1).

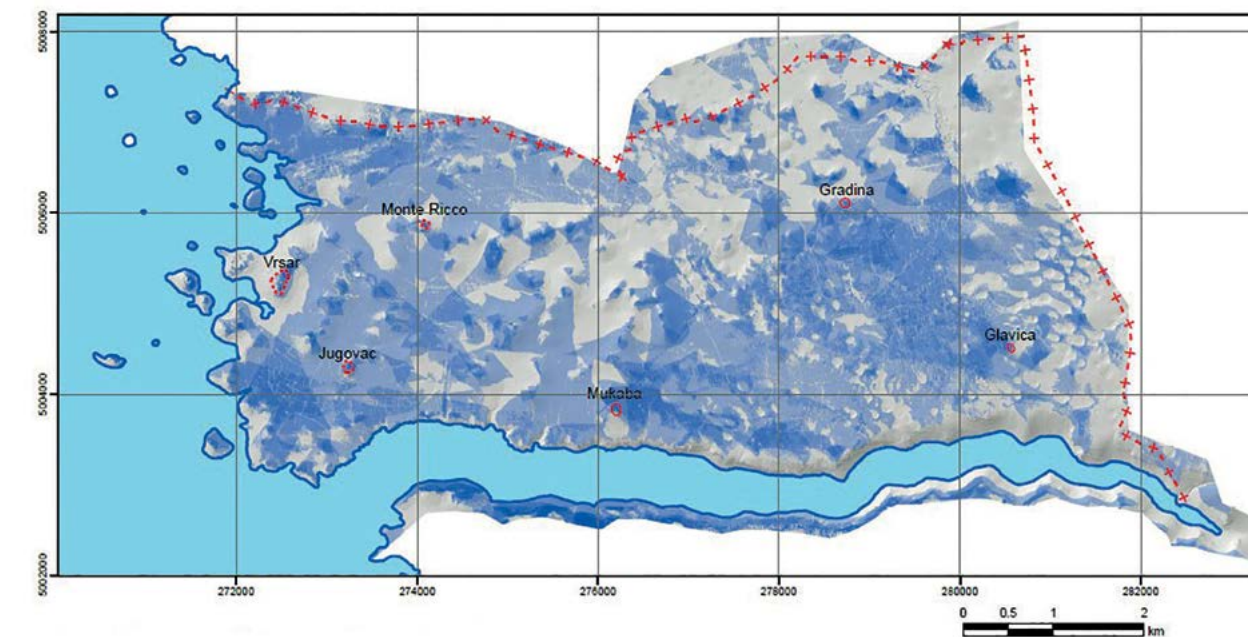
Dinamika naseljavanja u prapovijesti i antici

Arheološka nalazišta na obroncima Limskoga zaljeva svjedoče o naseljavanju šireg prostora Vrsarštine još u geološkom razdoblju kasnog pleistocena, odnosno od starijega kamenog doba – paleolitika. Iako južni obronci Limskoga zaljeva, za razliku od onih sjevernih, administrativno ne pripadaju Općini Vrsar – Orsera, naseljavanje ove danas potopljene krške doline valja promatrati cjelovito. Najraniji tragovi upotrebe ovog prostora sežu u vrijeme srednjega paleolitika i stariji su od 40.000 godina. Zabilježeni su u Romuladovoj pećini, gdje je pronađena musterijska materijalna kultura čiji su nositelji neandertalci (*Homo neanderthalensis*). U Romuladovoj pećini u vrijeme gornjeg paleolitika boravio je anatomske moderni čovjek (*Homo sapiens*), koji je vjerojatno prije oko 30.000 godina izradio slikarije na zidovima špilje. Tragovi boravka gornjopaleolitičkog lovca skupljača zabilježeni su i na sjevernim obroncima zaljeva, na nalazištu Abri Kontija 002. Boravak čovjeka u špiljama i abrijima Limskoga zaljeva zabilježen je i u holocenskim prapovijesnim razdobljima, u mezolitku (abri Lim 001), neo/eneolitiku (špilja Lim 035) te brončanom i željeznom dobu.

Nalazišta kamenog i bakrenog doba izvan prostora Limskog zaljeva, na području Općine Vrsar – Orsera pojavljuju se samo sporadično: impreso-keramika ranoga neolitika ispod tumula na Milovićima i nekoliko površinskih nalaza na poljima između brežuljaka. Razlozi mogu biti dvojaki: slabo stanje istraženosti ili holocensko podizanje morske razine, čime je dio lokaliteta potopljen. Na temelju rezultata probne geološke bušotine nedaleko od Monte Ricca, na polju koje okružuje nekoliko brežuljaka, možemo pretpostaviti da su neki lokaliteti danas zatrpani sedimentima. Na dubini od oko 2,5 m pronađen je ulomak kasnoantičke amfore te nekoliko ulomaka ugljena, datiranih u 1524 – 1362 cal BP (426 – 588 cal AD, 74,8 %, Beta – 514017) i 1422 – 1328 cal BP (528 – 622 cal AD, 95,4 %, Beta – 514016), što ukazuje na vjerojatnu eroziju s okolnih brežuljaka i taloženje 2,5 m taložina u njihovu podnožju samo u posljednjih 1.500 godina.⁵¹⁶

Novost u naseljavanju prostora donosi brončano doba, kada se bilježi veći broj lokaliteta na brežuljcima – gradinskih naselja i grobnih humaka. Probna istraživanja pokazala su da su naselja na gradinama podizana istovremeno ili su se vremenski većim dijelom preklapala, odnosno da ih možemo datirati u srednje brončano doba, okvirno između 1870. i 1400. pr. Krista. Na površini od oko 30 km² gradine su raspoređene relativno ravnomjerno u prostoru, s time da su na zapadu, uz obalu i u neposrednom zaleđu međusobno nešto bliže (Sv. Juraj, Vrsar i Monte

⁵¹⁶ Andrić et al. 2024, 215.

Slika 235. Kumulativna vidljivost s gradina Sv. Juraj, Vrsar, Jugovac, Monte Ricco, Mukaba, Gradina i Glavica (podloga osjenčani model terena dobiven LiDAR-om; vidljivost je dobivena upotrebom algoritama u GIS-u Global Mapper 22.1, računata je s lokacije 2 m iznad najviše točke na lokalitetu).

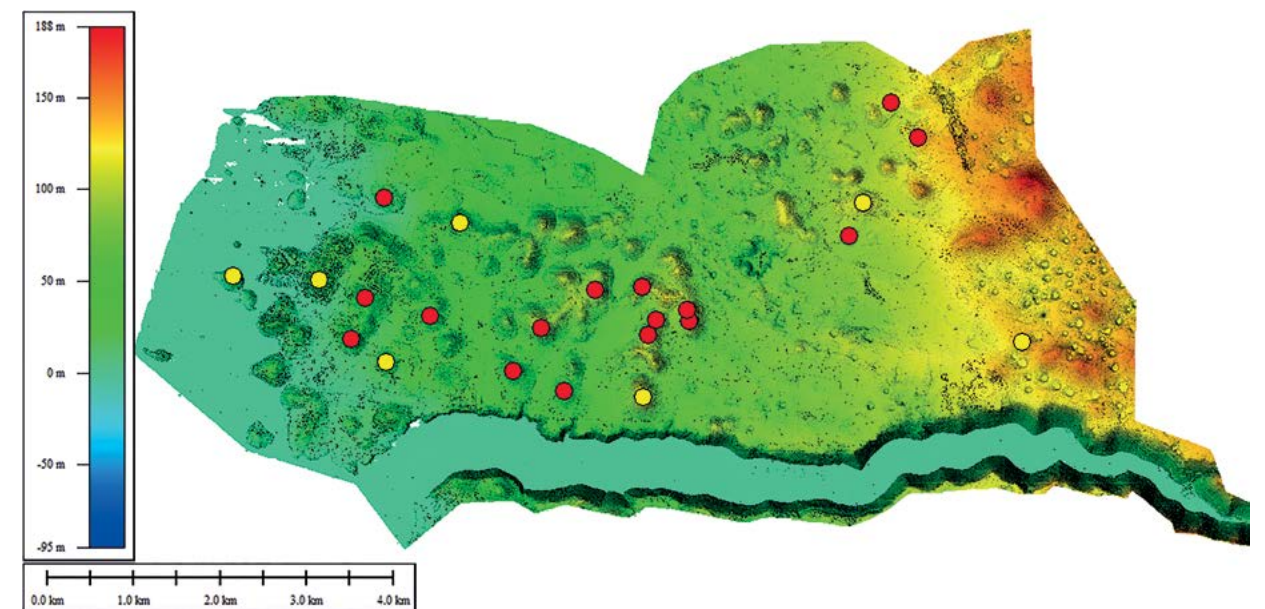
Ricco i Jugovac), odnosno međusobno najbliže gradine raspoređene su u razmaku od 0,9 km do 1,2 km. Na jugu, iznad sjevernih obronaka Limskog zaljeva gradina Mukaba udaljena je 2,9 km od najbliže gradine sa svoje zapadne strane (Jugovac) i 3,4 km od najbliže gradine na sjeveroistoku (Gradina), dok su Gradina i Glavica na istoku međusobno udaljene 2,4 km. Kumulativna vidljivost sa šest gradina (Vrsar, Jugovac, Monte Ricco, Mukaba, Gradina i Glavica) ukazuje na to da nije bilo svejedno koji će od brežuljaka biti odabran za naseljavanje (slika 235), već su prapovijesni stanovnici smještaj naselja birali svjesno, tako da kontroliraju veći dio okolnog krajolika, odnosno putove, more, obalu uključujući i ulaz u Limski zaljev te ostale gospodarski važne površine poput polja, lokvi i izvora.

Uz jedan istražen grobni humak – onaj na brežuljku Milovići nedaleko od Gradine, može se pretpostaviti postojanje većeg broja brončanodobnih tumula s obzirom na morfologiju i smještaj na vrhovima brežuljaka u okolici gradinskih naselja (slika 236).

Iako se u literaturi nekoliko lokaliteta s područja Općine Vrsar – Orsera, poput Monte Ricca, Gradine i Jugovca, spominju kao moguće gradine ili nekropole iz željeznog doba, novija istraživanja to nisu potvrdila. Za sada ih možemo sa sigurnošću datirati u brončano doba. To ne iznenađuje, jer je od tristotinjak zabilježenih gradina na cijelom hrvatskom dijelu Istre do sada u željezno doba pouzdano datirano tek tridesetak gradina.

Antičko razdoblje donosi bitnu novinu u naseljavanje prostora, novi socijalno-kulturni fenomen koji se očituje u dotad na ovim prostorima nepoznatom obliku naselja, gradu. Gradinska naselja predurbanog karaktera mogli su biti centri kojima su gravitirala okolna slična naselja, no antički grad središte je puno šireg prostora nad kojim ima i administrativnu jurisdikciju. Kolonijski ageri jesu gospodarska osnovica rimskog grada, prostor koji se od utemeljenja kolonija rimskih građana značajno preoblikuje. Novine u naseljavanju prostora uvjetovane su demografskim i kulturnim promjenama koje donose Italici, te se prostor preoblikuje na način svojstven rimskoj civilizaciji.

Ljudske intervencije u prostoru danas se očituju u obliku “fosiliziranog” krajolika, ostataka centurijacijske mreže kao jedne od posljedica drugačijeg oblika korištenja zemljišta, odnosno njegove intenzivnije poljoprivredne eksploatacije. Na parceliranim zemljišnim posjedima (*fundi*) organizira se poljoprivredna proizvodnja s arhitektonskim kompleksom, rimskom vilom, kao stambenim i

Slika 236. Raspored gradina (žuta boja) i (potencijalnih) tumula (crvena boja).

gospodarskim središtem i oblikom naselja karakterističnim za prostore kolonijskih agera.⁵¹⁷ Rimska urbanizacija, osim izgradnje gradova i uvođenja rimskih institucija, podrazumijeva i naseljavanje izvangradskog prostora, kolonijskog agera, mjesta proizvodnje poljoprivrednih namirnica, jednim dijelom za samoopskrbu proizvođača, drugim za trgovinu, za zadovoljavanje potražnje gradskog stanovništva. Naseljavanje izvangradskog prostora u rimsko doba usko je povezano s gradogradnjom, te se svakako može ustvrditi da je rimska vila posljedica nastanka rimskih kolonija.

S aspekta naseljavanja prostora kolonijskih agera i odabira mjesta za naseljavanje, s rimskom kolonizacijom poluotoka događaju se promjene u odnosu na predrimsko razdoblje: evidentno je napuštanje istaknutih točaka, brežuljaka na kojima su egzistirala naselja gradinskog tipa i gradnja rimskih vila, novog tipa naselja, smještenih u nizinskim predjelima, na padinama i kosinama, s ciljem racionalne poljoprivredne proizvodnje.⁵¹⁸ Razlog napuštanja istaknutih položaja, osim novih oblika ekonomskog privređivanja temeljenog na poljoprivredi, bila je i činjenica što uspostavom *Pax Romana* nestaje obrambeno-strateška funkcija takvih položaja.

Monte Ricco je iznimka od takva obrasca naseljavanja. Izgradnja rimskih struktura stavlja se u vrijeme neposredno prije osnutka kolonije rimskih građana u Poreču, u drugu četvrtinu ili sredinu 1. st. pr. Krista. U skladu je s takvom datacijom i njegova prvotna namjena, vojno-strateško naselje, kontrolna točka prilikom osnutka kolonija rimskih građana. Takva je namjena naselja bila kratkotrajna, nedugo nakon osnutka kolonije u Poreču na mjestu manjeg vojnog uporišta ili kontrolne točke gradi se naselje po obrascu rimskih rustičnih vila. Sličan evolucijski razvoj rimskih ruralnih lokaliteta poznat je iz zapadnih rimskih provincija, današnje Španjolske i Portugala,⁵¹⁹ dok su na našim prostorima fortificirana ruralna naselja iz kasnorepublikanskog razdoblja, izuzev Monte Ricca, zasad nepoznanica.

Temeljem dosadašnjih spoznaja, prvi val masovnije gradnje rimskih vila na području porečkog i pulskog agera odvija se u Augustovo doba, početkom uspostave Rimskog Carstva, osobito nakon priključenja većeg dijela poluotoka

⁵¹⁷ Gazzetti 1979, 7.

⁵¹⁸ Matijašić 1988, 92–93.

⁵¹⁹ Ortiz Romero, Rodríguez Díaz 2004, 78–82; Teichner 2018, 239–241.

Desetoj regiji (*Regio Decima*) krajem 1. st. pr. Krista.⁵²⁰ Priključenje Histrije Italiji označilo je prekretnicu u daljnjem naseljavanju prostora. Stanovništvo je bez obzira na građanski status oslobođeno tributarne obveze, čime je dobilo povlastice koje stanovnici provincija nisu uživali. Zemljišta stječu sposobnost da budu *dominium ex iure Quiritium*, odnosno potpuno, kviritsko vlasništvo oslobođeno svakog poreza. Vjerojatno su ove porezne olakšice ponukale neke pripadnike senatorskih obitelji, poznatih u Istri iz brojni epigrafskih nalaza,⁵²¹ na investicije u poljoprivredna imanja u Histriji.

Prostor današnje Općine Vrsar – Orsera, južni dio nekadašnjeg agera kolonije *Parentium*, naseljen je u rimsko doba naseljima tipa rimska vila kroz čitavu antiku. Kanorepublikansku i ranocarsku fazu naseljavanja moguće je pratiti na Monte Riccu, a kasnoantičku u maritimnoj vili u vrsarskoj luci i u Limskom zaljevu, doduše zbog neistraženosti vrlo oskudno. Na prostoru općine poznato je jedanaest kopnenih antičkih nalazišta, od kojih je na šest potvrđena rimska arhitektura, dok su ostala nalazišta poznata samo po površinskim nalazima keramike. Samo su tri antička nalazišta bila predmetom arheoloških iskopavanja: rimska vila u Vrsaru, između dvaju svjetskih ratova i ponovo početkom 21. st., najnovija istraživanja nalazišta Monte Ricco (od 2014. do danas) i Finida (za sada samo manja sonda).

Prostorna distribucija antičkih nalazišta nešto je gušća na zapadnom dijelu općinskog teritorija, bliže moru. Takva slika, naravno, ne odgovara stvarnoj naseljenosti prostora u rimsko doba jer su nalazišta uz morsku obalu lakše uočljiva od onih u šumovitim predjelima, jednom od obilježja današnjeg krajolika istočnog dijela općinskog područja. S druge strane, tragovi rimske parcelacije zemljišta sačuvani su upravo na krajnjem istočnom dijelu promatranog prostora, što je u uskoj korelaciji i s njegovom naseljenosti.

520 Matijašić 1998, 115–145; Bulić 2014, 232–308.

521 Tassaux 2005, 139–164.

Kratice

AMSI – *Atti e Memorie della Società Istriana di Storia Patria*, Parenzo, Trieste, Venezia

AAAd – *Antichità Altoadriatiche*, Udine, Trieste

AE – *L'Année épigraphique*, Paris: <https://www.jstor.org/journal/anneepig>

BAR Int. S. – British Archaeological Reports International Series

BMC = Harold Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, vol. I, *Augustus – Vitellius (BMCRE)*, London 1976.

CIL – *Corpus Inscriptionum latinarum*, Berlin

EDH – *Epigraphic Database Heidelberg*: <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/>

EDR – *Epigraphic Database Rome*: <http://www.edr-edr.it/default/index.php>

Izdanja HAD-a – Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin

ILJug – *Inscriptiones Latinae Iugoslaviae*, Ljubljana

Inscr. It. – *Inscriptiones Italiae*, Roma

OCK – *Corpus Vasorum Arretinorum, A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*

OPEL – *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, Budapest, Wien

RIC I = Harold Mattingly, Edward A. Sydenham, Carol Humphrey Vivian Sutherland, Robert A. G. Carson, *The Roman Imperial Coinage (RIC), Volume 1. Augustus – Vitellius (31 BC–AD 69)*, London 1923.

RIC III = Harold Mattingly, Edward A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage (RIC), Volume 3. Antoninus Pius – Commodus (AD 138–192)*, London 1930.

ZRC SAZU = Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti

Abramić 1927 = Mihovil Abramić, “Žigovi na opekama i amforama iz Narone”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 49, 130–138.

Adam – Feugère 1982 = Anne-Marie Adam, Michel Feugère, “Un aspect de l’artisanat du bronze dans l’arc alpine et en Dalmatie en Ier s. av. J.-C.: Les fibules du typ dit ‘de Jezerine’”, *Aquileia Nostra*, 53, 129–188.

Andrić *et al.* 2024 = Maja Andrić, Tjaša Tolar, Siniša Radović, Borut Toškan, Katarina Gero-metta, “Arheologija okoliša i paleoekologija: palinologija, arheobotanika, arheozoologija, geoarheologija”, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – ZRC SAZU, Pula.

Anschuetz *et al.* 2001 = Kurt F. Anschuetz, Richard H. Wilshusen, Cherie L. Scheick, “An Archaeology of Landscapes: Perspectives and Directions”, *Journal of Archaeological Research*, 9, 2, 2001, 157–211.

Antonelli, Lazzarini 2010 = Fabrizio Antonelli, Lorenzo Lazzarini, “Mediterranean trade of the most widespread Roman volcanic millstones from Italy and petrochemical markers of their raw materials”, *Journal of Archaeological Science*, 37, 2081–2092.

Ars restauro 2011 = Ars restauro d. o. o., “Podni mozaik na arheološkom lokalitetu antička vila u Vrsaru (k. č. 819/5), restauratorsko izvješće i kulturno-povijesna analiza”, ev. broj: RO – 9/11, Sinj.

Auriemma – Degrassi 2015 = Rita Auriemma, Valentina Degrassi, “Flussi di circolazione e redistribuzione in Adriatico tra tarda Repubblica e Impero: anfore da contesti terrestri e subacquei”, u: *AdriAtlas et l’histoire de l’espace adriatique du VIe s.a.C. au VIIIe s.p.C. Actes du colloque international de Rome (4–6 novembre 2013)*, Ausonius Scripta Antiqua 79, Yolande Marion, Francis Tassaux (ur.). Bordeaux, 165–190.

Babelon 1885 = Ernest Babelon, “Monnaies de la République Romaine”, 2 Vols. Paris.

Banić 2020 = Josip Banić, “The Mystery of Merania: A New Solution to Old Problems (Holy Roman Empire and the Kingdom of Croatia-Dalmatia during the Investiture Controversy)”, *Zgodovinski časopis*, 74, 3–4, 296–327.

Banić 2021 = Josip Banić, “The Mystery of Merania: A New Solution to Old Problems (Holy Roman Empire and the Kingdom of Croatia-Dalmatia during the Investiture Controversy)”, *Zgodovinski časopis*, 75, 3–4, 42–92.

Barbir 2018 = Antonela Barbir; Arheozoološka analiza s lokaliteta Lim Pećina. Stručni izvještaj.

Barbir 2019a = Antonela Barbir, Arheozoološka analiza lokaliteta Glavica. Stručni izvještaj.

Barbir 2019b = Antonela Barbir, Arheozoološka analiza lokaliteta Mukaba. Stručni izvještaj.

Battaglia 1926 = Raffaello Battaglia, “Ricerche paleontologiche e folkloristiche sulla casa istriana primitiva”, *AMSI*, 38, 31–79.

Begović – Schrunk 2003 = Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, “Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila”, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, 20, 95–112.

Begović – Schrunk 2006 = Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, “Brijuni. Prošlost, graditeljstvo, kulturna baština”, Golden Marketing, Zagreb.

Bekić – Zmaić 2008 = Luka Bekić, Vesna Zmaić, “Krvavići – Boškina”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, 262–264.

Benčić – Maggi – Rousse 2018 = Gaetano Benčić, Paola Maggi, Corinne Rousse, “La cisterna della villa di Santa Marina presso il complesso produttivo di Loron (Torre-Abrega, Croazia)”, *AAAd*, 88, 131–152.

Bernal Casasola 2010 = Dario Bernal Casasola, “Fishing Tackle in Hispania”, u: *Ancient Nets and Fishing Gear: Proceedings of the International Workshop on ‘Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: A First Approach’ Cadiz, november 15–17, 2007*, Tónnes Bekker-Nielsen, Darío Bernal Casasola (ur.), University of Cádiz Publications and Aarhus University Press, Cadiz and Aarhus.

Bernardi 2016 = Leonardo Bernardi, “La fucina romana di Montebelluna, località Posmon (Treviso). Studio dei micro-residui di forgiatura del ferro”, *Archeologia Veneta*, 39, 125–151.

Bernardini *et al.* 2016 = Federico Bernardini, Giacomo Vinci, Jana Horvat, Angelo De Min, Emanuele Forte, Stefano Furlani, Davide Lenaz, Michele Pipan, Wenke Zhao, Alessandro Sgambati, Michele Potleca, Roberto Micheli, Andrea Fragiaco, Claudio Tuniz, “Early Roman military fortifications and the origin of Trieste, Italy”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of United States of America*, 1520–1529, (www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1419175112).

Bernardini – Horvat – Vinci 2023 = Federico Bernardini, Jana Horvat, Giacomo Vinci, “San Rocco/Koromačnik military camps”, u: *The Roman conquest beyond Aquileia (II-I centuries BC)*, J. Horvat, F. Bernardini, M. Belak (ur.), Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 45, 21–48.

Bernardini *et al.* 2021 = Federico Bernardini, Jana Horvat, Giacomo Vinci, Tina Berden, Lucija Lavrenčič, Lucia Licciol, Carmine Lubritto, “Grociana piccola: a rare example of Republican military fortifications in Italy”, *Journal of Roman Archaeology*, 34, 2, 2021, 1-18.

Bertacchi 1979 = Luisa Bertacchi, “Presenze archeologiche romane nell’area meridionale del territorio di Aquileia”, *AAAd*, 15, 1979, 259-289.

Bezeczy 1998 = Tamas Bezechy, “Amphora types of Magdalensberg”, *Arheološki vestnik*, 49, 225–242.

Birley 1987 = Anthony R. Birley, “Marcus Aurelius: A Biography”, Batsford Ltd., London 1987.

Birley 2000 = Anthony R. Birley, “Hadrian to the Antonines”, u: *The Cambridge Ancient History, Second Edition, Volume XI, The High Empire, A.D. 70–192*, Alan K. Bowman, P. Garnsey, Dominic Rathbone (ur.), Cambridge University Press, Cambridge, 132–194.

Blečić Kavur 2024 = Martina Blečić Kavur, “Herojsko doba Histra”, Monografije i katalogi 39, Arheološki muzej Istre, Pula.

Bodružić 2011 = Mario Bodružić, Izvještaj o zaštitnom arheološkom istraživanju Vrsar – Jelovac naselje, Arheolog d. o. o., Ugljan.

Bolla – Boubé – Guillaumet 1991 = Margherita Bolla, Christiane Boubé, Jean-Paul Guillaumet, “2. Les sites”, u: *La vaisselle tardo-républicaine en bronze*, Table-ronde CNRS, Lattes, 1990, Michel Feugère, Claude Rolley (ur.), Centre de recherches sur les techniques gréco-romaines, Université Bourgogne, Dijon, 7–22.

Bolla 2016 = Margherita Bolla, “I recipienti di bronzo in Italia settentrionale tra IV e I secolo a.C. e il caso del territorio veronese”, *Arheološki vestnik*, 67, 121–175.

Bolzoni 2014 = Gloria Bolzoni, “La ceramica grigia nell’Italia Settentrionale come indicatore di fenomeni di acculturazione: il contatto con il mondo romano”, *Rei Cretariae Romanae Favtorum Acta*, 43, 241–250.

Borbein 1968 = Adolf H. Borbein, “Campanareliefs. Typologische und stilkritische Untersuchungen”, Deutsches Archäologisches Institut. Römische Abteilung. Mitteilungen. Ergänzungsheft 14, F. H. Kerle Verlag, Heidelberg.

Borzić 2010 = Igor Borzić, “Keramički nalazi s lokaliteta Burnum – amfiteatar”, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

Borzić – Eterović Borzić 2015 = Igor Borzić, Anamarija Eterović Borzić, “Terra sigillata iz rimske Aserije – prilog poznavanju keramičkog importa u Liburniji”, *Asseria*, 13, 11–88.

Bosio 1970 = Luciano Bosio, “Itinerari e strade nella Venetia romana”, *CEDAM*, Padova 1970.

Bosio 1974 = Luciano Bosio, “L’Istria nella descrizione della Tabula Peutingeriana”, *AMSI*, 74, 17–96.

Bosio 1991 = Luciano Bosio, “Le strade romane della Venetia et Histria”, *Editoriale Programma*, Padova.

Božičević 2005 = Srećko Božičević, “Limska draga”, *Istarska enciklopedija (2005), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 2024. <<https://istra.lzmk.hr/clanak/limska-draga>> (4. 4. 2024.)

Bradara 2010 = Tatjana Bradara, “O rekognosciranju područja Kontije u blizini Vrsara”, neo-bjavljeni izvještaj Arheološkog muzeja Istre, 309/2010.

Bradford 1957 = John Bradford, “Ancient Landscapes. Studies in Field Archaeology”, G. Bell and Sons, Ltd, London 1957.

Brecciaroli Taborelli 2005 = Luisa Brecciaroli Taborelli, “La ceramica a vernice nera”, u: *La ceramica e i materiali di età romana: classi, produzioni, commerci e consumi*, Daniela Gandolfi (ur.), Istituto internazionale di studi liguri, Quaderni della Scuola interdisciplinare delle metodologie archeologiche, 2, Bordighera, 59–105.

Breščak 1982 = Danilo Breščak, “Antično bronasto posodje Slovenije”, Narodni muzej v Ljubljani, *Situla 22/1*, Ljubljana.

Broughton 1952 = T. Robert S. Broughton, “The Magistrates of the Roman Republic”, II, *American Philological Association*, New York.

Bruno 1995 = Brunella Bruno, “Aspetti di storia economica della Cisalpina romana. Le anfore di tipo Lamboglia 2 rinvenute in Lombardia”, Quasar, Roma.

Buiatti 1994 = Anna Buiatti, “Nuove acquisizioni sui bolli laterizi dell’agro aquileiese”, u: *Epigrafa della produzione e della distribuzione. Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l’épigraphie du monde romain (Rome, 5-6 juin 1992)*, Publications de l’École française de Rome, 193, Rome, 415–431.

Bulić 2012 = Davor Bulić, “Rimska centurijacija Istre”, *Tabula*, 10, 50–74.

Bulić 2014 = Davor Bulić, “Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti”, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

Bulić – Koncani Uhač 2011 = Davor Bulić, Ida Koncani Uhač, “Figlina u Fažani i njezina preobrazba u kasnoj antici, The Pottery Workshop at Fažana and its Transformation in the Late Roman Period”, *Histria Archaeologica*, 41/2010, 109–146.

Bulić – Matijašić 2024 = Davor Bulić, Robert Matijašić, “Considerazioni sulle ville marittime dell’Istria meridionale”, u: *Villae Maritimae del Mediterraneo Occidentale. Nascita, Diffusione e Trasformazione di un Modello Architettonico*, Giulia Ciucci, Barbara Davidde Petriaggi, Corine Rousse (ur.), Publications de l’École française de Rome, Roma, 113–127.

Buora 1983 = Maurizio Buora, “Produzione e commercio dei laterizi dell’agro di Iulia Concordia”, *Il Noncello*, 57, 135–234.

Buora 1987 = Maurizio Buora, “Fornaci di epoca romana in Friuli”, u: *Fornaci e fornaciai in Friuli*, Maurizio Buora, Tiziana Ribezzi (ur.), Comune di Udine – Civici Musei e Gallerie di storia e arte, Udine 1987, 26–50.

Buora 1988 = Maurizio Buora, “Una produzione laterizia del primo periodo imperiale a Carlino (Udine)”, *Aquileia Nostra*, 59, 302–306.

Burić 2012 = Jelena Burić, Izvještaj o arheološkom nadzoru u Vrsaru na k.č. 819/5 k.o. Vrsar, Arheolog d.o.o., Ugljan.

Burić – Martinov 2012 = Jelena Burić, Damir Martinov, “Vrsar – rimska vila (k.č. 819/5 i 819/10)”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011, 436–437.

Buršić-Matijašić 2007 = Klara Buršić-Matijašić, “Gradine Istre: povijest prije povijesti”, ZN “Žakan Juri”, Pula.

Buršić-Matijašić 2020 = Klara Buršić-Matijašić (ur.), “Monte Ricco kraj Vrsara, Rimskodobne preobrazbe i ponovna uporaba prapovijesnih gradina Istre. Prethodno izvješće projekta 2014. – 2018.”, CIRLA Monografije sv. 1, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Općina Vrsar, Pula.

Burton – Scampicchio – Covaz 1878 = Richard Francis Burton, Antonio Scampicchio, Antonio Covaz, “More Castellieri: Section I – The Seaboard of Istria”, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 7, 341–363.

Busuladžić 2010 = Adnan Busuladžić, “Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine”, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 2010.

Busuladžić 2014 = Adnan Busuladžić, “Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine”, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 2014.

Callegger 1993 = Bruno Callegger, “Oderzo e il suo territorio: la produzione e il commercio di laterizi in epoca romana”, u: *I laterizi di età romana nell’area nordadriatica*, Claudio Zaccaria (ur.), Cataloghi e monografie archeologiche dei civici musei di Udine, 3, L’Erma di Bretschneider, Roma, 213–235.

Calogero – Lazzarini 1984 = Sandro Calogero, Lorenzo Lazzarini, “Caratterizzazione chimico-fisica di ceramiche grigie dallo scavo ex Pilsen a Padova”, *Archeologia Veneta*, 7, 1984, 81–97.

Cambi 2020 = Nenad Cambi, “Umjetnost antike u hrvatskim krajevima”, Književni krug Split, Institut za povijest umjetnosti, Split – Zagreb.

Campana 1842 = Gio Pietro Campana, “Antiche opere in plastica scoperte, raccolte e dichiarate da Gio. Pietro Campana”, Tipografia Salviucci, Roma.

Campana 1858 = Giampietro Campana, “Cataloghi del Museo Campana: catalogo della classe 1 – 12”, Johann Daniel Preissler, Roma.

Carre 2002 = Marie-Brigitte Carre, “Quelques marques sur des amphores du territoire de Senigallia: un complément a la serie ‘KANI’”, *Picus*, 22, 2002, 75–103.

Carre 2012 = Marie-Brigitte Carre, “Skladište na jugu uvale”, u: *Sjeverno priobalje Poreštine u antici*, Marie-Brigitte Carre, Vladimir Kovačić, Francis Tassaux (ur.), Zavičajni muzej Poreštine, Poreč, 181–182.

Carre – Pesavento Mattioli 2003 = Marie-Brigitte Carre, Stefania Pesavento Mattioli, “Tentativo di classificazione delle anfore olearie adriatiche”, *Aquileia Nostra*, 74, 453–476.

- Cassani *et al.* 2007 = Giovanna Cassani, Silvia Cipriano, Patrizia Donat, Renata Merlatti, “Il ruolo della ceramica grigia: produzione e circolazione”, *AAAd*, 65, 249–281.
- Cassani – Donat – Merlatti 2009 = Giovanna Cassani, Patrizia Donat, Renata Merlatti, “La ceramica grigia nel Friuli Venezia Giulia: una proposta tipologica per mortai e olle”, *Aquileia Nostra*, 80, 133–169.
- Cipriano – Carre 1989 = Maria Teresa Cipriano, Marie-Brigitte Carre, “Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l’italie”, u: *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Collection de l’École Française de Rome, 114, Roma, 67–104.
- Cipriano – Mazzocchin 2007 = Silvia Cipriano, Stefania Mazzocchin, “Produzione e circolazione dei laterizi nel Veneto tra I secolo a.C. e II secolo d.C.: autosufficienza e rapporti con l’area aquileiesi”, *AAAd*, 65, 633–686.
- Cipriano – Mazzocchin 2017 = Silvia Cipriano, Stefania Mazzocchin, “Western Adriatic amphorae productions: the research status”, u: *AdriAmphorae. Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja*, Goranka Lipovac Vrkljan, Irena Radić Rossi, Ana Konestra (ur.), Institut za arheologiju, Zagreb, 33–47.
- Cipriano – Mazzocchin 2018 = Silvia Cipriano, Stefania Mazzocchin, “Sulla cronologia delle anfore Dressel 6 A: novità dai contesti di bonifica della Venetia”, *Rei Cretariae Romanae Favtorvm*, 45, 261–271.
- Codacci-Terlević 2004 = Giulia Codacci-Terlević, “Prilog poznavanju brončanodobnih pogrebnih običaja u Istri – stanje istraženosti istarskih tumula te rezultati istraživanja tumula iz uvale Marić kod Barbarige”, *Histria archaeologica*, 35, 41–74.
- Conspectus* 1990 = “Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae”, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1990.
- Coppo 1830 = Pietro Coppo, “Del sito dell’Istria a Gioseffo Faustino”, *Archeografo Triestino*, 2, 26–44.
- Crawford 1974 = Michael H. Crawford, “Roman Republican Coinage”, 2 Vols., Cambridge University Press, Cambridge.
- Cucagna 1964 = Alessandro Cucagna, “Catalogo ragionato della Mostra storica di cartografia”, *Atti del XVIII Congresso Geografico Italiano (Trieste, 4-9 aprile 1961)*, III, Istituto di geografia dell’Università di Trieste, Trieste.
- Cunja – Mlinar 2010 = Radovan Cunja, Miha Mlinar, “S fibulo v fabulo. Fibule iz Istre, s Krasa, iz Notranjske in Posočja med prazgodovinom i zgodnjim srednjim vekom / Con la fibula nella storia. Fibule dall’Istria, dal Carso, dalla Carniola Interna e dall’Isontino tra preistoria e alto medioevo”, Pokrajinski muzej Koper – Museo regionale Capodistria, Koper – Capodistria.
- Cuscito – Riavez 2008 = Giuseppe Cuscito, Pietro Riavez, “Torre di Parenzo. Risultati delle analisi architettonico/stratigrafiche”, *Archaeologica Adriatica*, 2, 2, Zadar, 727–737.
- Cwalinski – Kaur – Sout 2022 = Mateusz Cwalinski, Sarjit Kaur, Edith Sout, “Podrijetlo brončanodobnih nalaza jantara iz Istre”, u: *Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre*, Biba Teržan, Kristina Mihovilić (ur.), Knjiga 4. Monografije i katalozi, Arheološki muzej Istre, Pula 329–344.
- De Franceschini 1998 = Marina De Franceschini, “Le ville romane della X regio Venetia et Histria”, L’Erma di Bretschneider, Roma.
- Degrassi 1928 = Attilio Degrassi, “Notiziario archeologico”, *AMSI*, 40, 397–402.
- Degrassi 1934 = Attilio Degrassi, “Inscriptiones Italiae, Volumen X, Regio X, Fasciculus II – Parentium”, Libreria dello stato, Roma.
- Degrassi 1939 = Attilio Degrassi, “La rappresentazione dell’Istria nella Tabula Peutingeriana”, *Bullettino del Museo dell’Impero Romano*, 10, 65–68.
- Degrassi 1955 = Attilio Degrassi, “I porti romani dell’Istria”, *Scritti di archeologia e di antichità classiche in onore di Carlo Anti*, Firenze, 119–169 (= *AMSI*, n.s. 5, 1957, 24–81).
- Demetz 1999 = Stefan Demetz, “Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern”, Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen, Band 4. Veröffentlichungen der Kommission zur vergleichenden Archäologie römischer Alpen- und Donauländer der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Rahden/Westfalen.
- De Totto 1939-1940 = Gregorio de Totto, “Feudi e feudatari nell’Istria veneta”, *AMSI*, 51-52, 55–107.
- Dima – Borangic 2018 = Cristian Dima, Cătălin Borangic, “Wagon-Models from the Second Iron Age. Journey to the Outer World or Gifts for the Gods?”, *Archaeologia Bulgarica*, 22, 2, 15–32.
- D’Inca *et al.* 2010 = Chiara D’Inca, Vladimir Kovačić, Antonio Marchiori, Yolande Marion, Guido Rosada, Corinne Rousse, Francis Tassaux, Marco Zabeo, “Loron – Lorun, Parenzo – Poreč, Istria. Una Villa maritima nell’agro parentino: la campagna di ricerca 2009.”, *Histria Antiqua*, 19, 313–327.

- Di Segni – Bouzaglou – Fantalkin 2022 = Leah Di Segni, Liora Bouzaglou, Alexander Fantalkin, “A Recently Discovered Church at Ashdod-Yam (Azotos Paralios) in Light of Its Greek Inscriptions”, *Liber Annuus*, 72, 399–447.
- Dizdar – Tonc 2013 = Marko Dizdar, Asja Tonc, “Finds of fibulae from 1st cent. BC in Croatia: Trade and exchange between Eastern Alps, Danube and North Adriatic Region before and during the Roman conquest”, u: *Verwandte in der Fremde – Relations Abroad: Brooches and other elements of dress as sources for reconstructing interregional movement and group boundaries from the Punic wars to the decline of the Western Roman Empire*, Gerald Grabherr, Barbara Kainrath, Thomas Schierl (ur.), Innsbruck University Press, Innsbruck, 49–76.
- Drnić – Tonc 2014 = Ivan Drnić, Asja Tonc, “Kasnatenske i ranocarske fibule s japodskog prostora”, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 31, 181–214.
- Dumbović Bilušić 2015 = Biserka Dumbović Bilušić, “Krajoлик kao kulturno naslijeđe. Metode prepoznavanja, vrednovanja i zaštite kulturnih krajoлика Hrvatske”, Ministarstvo kulture RH, Zagreb.
- Durn *et al.* 2023 = Goran Durn, Ivor Perković, Ivan Razum, Franz Ottner, Srečo D. Škapin, Sanja Faivre, Lea Beloša, Igor Vlahović, Vedran Rubinić, “A tropical soil (Lixisol) identified in the northernmost part of the Mediterranean (Istria, Croatia)”, *Catena*, 228.
- Dyggve – Vetters 1966 = Ejnar Dyggve, Hermann Vetters, “Mogorjelo. Ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien”, Böhlau in Kommission, Wien – Graz – Köln.
- Džin 2006 = Kristina Džin, “Stancija Peličeti, rimska villa rustica – novi nalaz na trasi Istarskog ipsilona / Roman Villa Rustica – new find at the Istrian ‘Y’ highway corridor”, Arheološki muzej Istre, Katalog, 70, Pula, 5–15.
- Džin 2008 = Kristina Džin, “Rescue Archaeological Research at a Portion of the Roman Building in Pomer in 2007. “, *Histria Antiqua*, 16, 169–176.
- Forenbaher 2018 = Stašo Forenbaher, “Ljubljana i Cetina: lončarski stilovi 3. tisućljeća prije Krista na prostoru istočnoga Jadrana”, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, 35, 113–157.
- Franković – Mihelić – Janković 2017 = Filip Franković, Sanjin Mihelić, Ivor Janković, “Keramički nalazi brončanog i željeznog doba iz istraživanja Romualdove pećine 2014. godine”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 50, 173–222.
- Furlan 1993 = Alfredo Furlan, “Censimento dei bolli laterizi di un’area campione a nord-est di Aquileia”, u: *I laterizi di età romana nell’area nordadriatica*, Claudio Zaccaria (ur.), Cataloghi e monografie archeologiche dei civici musei di Udine, 3, L’Erma di Bretschneider, Roma, 199–211.
- Gamba – Ruta Serafini 1984 = Mariolina Gamba, Angela Ruta Serafini, “La ceramica grigia dello scavo dell’area ex Pilsen a Padova”, *Archeologia Veneta*, 7, 7–80.
- Gazzetti 1979 = Gianfranco Gazzetti, “La villa rustica romana”, u: *L’agricoltura romana, Atti del I Convegno, Tolfa, 10-11 novembre 1979*, Pubblicazioni del Gruppo Archeologico Romano, 24, Roma, 3–18.
- Gergeta Sotončić – Matijašić, u tisku = Kristina Gergeta Sotončić, Robert Matijašić, “Ranokršćanska bazilika i/ili rimska vila: novo tumačenje stare teze o graditeljskom sklopu u Vrsaru”, u: *II. Kongres hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, u tisku.
- Gerometta – Matijašić 2017 = Katarina Gerometta, Robert Matijašić, “Upotreba laserskog skeniranja iz zraka u istraživanju arheološkog krajoлика Općine Vrsar”, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XLIX, 17–23.
- Geschwinde – Lönne 2013 = Michael Geschwinde, Petra Lönne, “Relikte einer Schlacht Die Funde vom Harzhorn”, u: *Roms vergessener Feldzug. Die Schlacht am Harzhorn*, Heike Pöppelmann, Korana Deppmeyer, Wolf-Dieter Steinmetz (ur.), Darmstadt, 272–284.
- Girardi Jurkić 1985 = Vesna Girardi Jurkić, “Brioni, Castrum bizantino”, u: *Archeologia e arte dell’Istria*, Vesna Girardi Jurkić (ur.), Monografije i katalozi, 1, Arheološki muzej Istre, Pula, 91–94.
- Girardi Jurkić 2007 = Vesna Girardi Jurkić, “Alcune caratteristiche tipologiche delle cisterne romane dell’Istria meridionale”, *Atti del Centro di Ricerche storiche di Rovigno*, 37, 63–89.
- Gluhic 2005 = David Gluhic, “Pogodnosti tla Istre za vinogradarsku proizvodnju”, *Glasnik Zaštite Bilja*, Vol. 28 No. 6, 29–54.
- Gnirs 1910 = Anton Gnirs, “Forschungen in Pola”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 13, 177–198.
- Gnirs 1911 = Anton Gnirs, “Forschungen in Istrien”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 14, 155–196.
- Gnirs 1915 = Antun Gnirs, “Forschungen über antiken Villenbau in Südistrien, I. Die Grabung in der antiken Villenanlage von Val Catena”, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts*, Wien, 99–157.

Gnirs 1916 = Anton Gnirs, “Antike Baureste an der Westküste Istriens”, *Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege*, 15, 84–85 (= Gnirs 2009).

Gnirs 1924 = Anton Gnirs, “Beispiele der antiken Wasserversorgung aus dem istrischen Kars-lande”, u: *Strena Buliciana*, Viktor Hofiler, Mihovil Abramić (ur.), Zagreb – Split, 129–150.

Gnirs 2009 = Anton Gnirs, “Ostaci antičke gradnje na zapadnoj obali Istre”, u: Anton Gnirs, *Arheološki tekstovi*, K. Buršić–Matijašić (ur.), Pula, 87–89.

Gomez el 1995 = Cristina Gomez el, “I laterizi bollati del Museo dello Stella (Palazzolo dello Stella – Udine”, *Aquileia Nostra*, 66, 9–64.

Gomez el 1996 = Cristina Gomez el, “I laterizi bollati Romani del Friuli – Venezia – Giulia (Analisi, problemi e prospettive)”, Gruppo archeologico Veneto orientale, Venezia.

Govedarica 1989 = Blagoje Govedarica, “Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana”, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.

Grenier 1892 = Albert Grenier, “Vicus, vicani / Villa”, u: *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, 5, 1, Charles Victor Daremberg, Edmond Saglio (ur.), Paris, 870–881.

Gravisi 1927 = Giannandrea Gravisi, “Città e Castelli, Ville e Corti nella toponomastica istriana”, *Bollettino Della Società Geografica Italiana*, Ser. 6, Vol. 4, 671–676.

Gravisi 1939–1940 = Giannandrea Gravisi, “Toponomastica del Canal di Leme”, AMSI 51–52, 199–226.

Gregorutti 1888 = Carlo Gregorutti, “Le marche di fabbrica dei laterizi di Aquileia”, *Archeografo Triestino*, 14, 345–400.

Groh – Sedlmayer 2017 = Stefan Groh, Helga Sedlmayer, “Otium cum dignitate et negotium trans mare. La villa marittima di San Simone (Simonov zaliv) in Istria (Slovenia)”, Ante Quem, Bologna.

Guštin 1986 = Mitja Guštin, “Latenske fibule iz Istre”, *Izdanja HAD-a*, 11, 2, 33–46.

Guštin 1987 = Mitja Guštin, “La Téne fibule from Istria”, *Archaeologia Jugoslavica*, 24, 43–56.

Hänsel – Mihovilić – Teržan 2015 = Bernard Hänsel, Kristina Mihovilić, Biba Teržan, “Monkodonja 1. Istraživanje protourbanog naselja bronzanog doba Istre. Iskopavanje i nalazi građevina”, Monografije i katalozi, 25, Arheološki muzej Istre, Pula.

Hänsel et al. 2022 = Bernard Hänsel, Kristina Mihovilić, Damir Matošević, Biba Teržan, “Grobni tumuli na Mušegu / Mon Sego – nekropola gradine Monkodonje”, u: *Monkodonja 4. Istraživanje protourbanog naselja bronzanog doba Istre*, Biba Teržan, Kristina Mihovilić (ur.), Monografije i katalozi, 37, Arheološki muzej Istre, Pula, 35–78.

Haug – Hoffmann 2022 = Annette Haug, Andreas Hoffmann (ur.), “Die neuen Bilder des Augustus. Macht und Medien im antiken Rom”, Bucerius Kunst Forum, Hamburg.

Hellmuth Kramberger 2017 = Anja Hellmuth Kramberger, “Monkodonja 2, Istraživanje proto-urbanog naselja bronzanog doba Istre. Keramika s bronzanodobne gradine Monkodonja”, Monografije i katalozi, 28, Arheološki muzej Istre, Pula.

Horvat 1997 = Jana Horvat, “Sermin. Prazgodovinska in zgodnjerimska naselbina v severo-zahodni Istri / A Prehistoric and Early Roman Settlement in Northwestern Istria”, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 3, Ljubljana.

Horvat – Bavdek, 2009 = Jana Horvat, Alma Bavdek, “Odra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo / Odra. The gateway between the Mediterranean and Central Europe”, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae*, 17, Ljubljana.

Istenić 2019 = Janka Istenić, “Roman Military Equipment from the River Ljubljana. Typology, Chronology and Technology / Rimska vojaška oprema iz reke Ljubljane. Arheološke in naravoslovne raziskave”, Katalogi in monografije 43 / Catalogi et monographiae 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.

Ivšić 2013 = Dubravka Ivšić, “Predslavenski sloj u hrvatskoj toponimiji”, doktorska disertacija, Sveučilište u Rijeci.

Janko Šćulac 2012 = Ivana Janko Šćulac, “Vrsar – rimska vila (k.č. 819/5)”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011, 433–436.

Janković et al. 2016 = Ivor Janković, Darko Komšo, James C. M. Ahern, Rory Becker, Katarina Gerometta, Sanjin Mihelić, Krunoslav Zubčić, “Arheološka istraživanja u Limskom kanalu 2014. i 2015. Lokaliteti Romualdova pećina i Abri Kontija 002, Pećina kod Rovinjskog Sela, Lim 001 i podvodni pregled Limskog kanala”, *Histria Archaeologica*, 46, 5–23.

Janković et al. 2017 = Ivor Janković, Darko Komšo, James C. M. Ahern, Rory Becker, Antonela Barbir, Katarina Gerometta, Barbara Cvitkušić, Sanjin Mihelić, “Arheološka istraživanja u Limskom kanalu 2016. Lokaliteti: Romualdova pećina, Abri Kontija 002, Lim 001, Pećina kod Rovinjskog Sela”, *Histria Archaeologica*, 47, 5–20.

Janković – Komšo 2021 = Ivor Janković, Darko Komšo, “Romualdova pećina – od prapovijesti do današnjih dana”, u: *Arheologija i speleologija – iz tame podzemlja do svjetla spoznaje*, Ivor Janković, Ivan Drnić, Dalibor Paar (ur.), Arheološki muzej Zagreb, Zagreb, 27–33.

Janković et al. 2022 = Ivor Janković, James Ahern, Rory Becker, Darko Komšo, Siniša Radović, Maja Čuka, Nikola Vukosavljević, Lia Vidas, Katarina Gerometta, Mario Novak, “Terenska istraživanja na nalazištima Ljubićeva pećina i Abri Kontija 002 u okviru projekta PRE-HISTRIA tijekom 2021.”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 55 (2), 155–173.

Jovanović 2010 = Jelena Jovanović, “Rimsko brončano posuđe iz Arheološkog muzeja u Splitu”, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 103, 191–232.

Juras – Jurković Pešić 2016 = Ivana Juras, Filipa Jurković Pešić, “Tegule s pečatom iz antičke zbirke Arheološkoga muzeja u Zadru. Stamped Tegulae from the Roman Antiquity Collection of the Archaeological Museum Zadar”, *Diadora*, 30, 31–76.

Känel 2011 = Rudolf Känel, “Darstellungen der Nike in der etruskisch-italischen Baudekoration klassischer und hellenistischer Zeit”, u: *Deliciae Fictiles IV. Architectural Terracottas in Ancient Italy. Images of Gods, Monsters and Heroes*, Patricia Lulof, Carlo Rescigno (ur.), Oxbow Books, Oxford, 74–83.

Klen 1969 = Danilo Klen, “Fratrja: feud opatije sv. Mihovila nad Limom u Istri i njegova sela (XI–XVIII. st.)”, *Posebna izdanja Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 2, Rijeka 1969.

Komšo – Čuka 2007 = Darko Komšo, Maja Čuka, Izvještaj o rekognosciranju magistralnog plinovoda Vodnjan – Umag, Neobjavljeni izvještaj Arheološkog muzeja Istre, 1490/2007.

Komšo 2008 = Darko Komšo, “Limski kanal”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, 264–268.

Komšo – Cvitkušić – Janković 2017 = Darko Komšo, Barbara Cvitkušić, Ivor Janković, “Dodatašnja istraživanja u Limskom kanalu i okolnim područjima”, u: *Projekt ARCHAOLIM. Arheološka istraživanja kasnog pleistocena i ranog holocena na prostoru Limskog kanala*, Ivor Janković, Darko Komšo, Sanjin Mihelić, James C. M. Ahern (ur.), Arheološki muzej u Zagrebu, Institut za antropologiju Zagreb, Arheološki muzej Istre, Zagreb–Pula, 21–37.

Konestra 2016 = Ana Konestra, “Italska terra sigillata i keramika tankih stijenki na području Sjeverne Liburnije: tipologija, kronologija i distribucija”, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

Konestra et al. 2019 = Ana Konestra, Enrico Cirelli, Gaetano Benčić, Bartul Šiljeg, “Nuovi centri di potere nell’Istria altomedievale: scavi archeologici a Stancija Blek (Tar–Vabriga)”, *Hortus artium medievalium*, 25/2, 404–414.

Konestra – Glavaš 2024 = Ana Konestra, Vedrana Glavaš, “Senj – Štela: povezanost i potrošnja antičkog grada kroz keramičke nalaze / Senj – Štela: connectivity and consumption of the Roman city through pottery evidence”, Sveučilište u Zadru, Zadar.

Koncani Uhač 2018 = Ida Koncni Uhač, “Rimski lučki uređaji u Istri i njihova arheološki kontekst”, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

Kopáčkova 2023 = Jana Kopáčkova, “Olevm et vinvm adriaticvm. Production of Olive Oil and Wine in Roman Histria and Dalmatia”, *Opera Varia Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Svezak VI, Zagreb.

Košćević 1980 = Remza Košćević, “Antičke fibule s područja Siska”, Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti, Zagreb.

Kovačić 1990 = Vladimir Kovačić, “Poreština. Hidroarheološko rekognosciranje”, *Arheološki pregled*, 29, 226–228.

Kovačić 2012 = Vladimir Kovačić, “Preliminarno izvješće o arheološkom nadzoru na k.č. 818/5 (316/1) k.o. Vrsar”, Zavičajni muzej Poreštine, Poreč.

Kraskovská 1978 = Ludmila Kraskovská, “Roman Bronze Vessels from Slovakia”, BAR Int. S. 44, BAR Publishing, Oxford.

Križman 1997 = Mate Križman, “Antička svjedočanstva o Istri. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje”, ZN “Žakan Juri”, Pula.

Kusik 2020 = Vladimir Kusik, “Pečati na tegulama iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar – Odjel Muzej ninskih starina. Stamps on the tegulae from Museum of Nin antiquities Department of Archaeological museum Zadar”, *Diadora*, 33–34, 151–207.

Lago – Rossit 1981 = Luciano Lago, Claudio Rossit, “Descriptio Histriae. La penisola istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII”, Edizioni Lint, Trieste.

Lettich 1979 = Giovanni Lettich, “Appunti per la storia del *territorium* originario di Tergeste”, *Archeografo Triestino*, s. 4, 39, 9–113.

Levak 2009 = Maurizio Levak, “Kastrizacija u Istri. Preobrazba načina života i privređivanja u Istri na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek”, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.

- Ling 1991 = Roger Ling, “Roman painting”, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lulof – Manzini – Rescigno 2019 = Patricia Lulof, Ilaria Manzini, Carlo Rescigno, “Deliciae Fictiles V. Networks and Workshops. Architectural Terracottas and Decorative Roof Systems in Italy and beyond”, Oxbow Books, Oxford.
- Ložnjak Dizdar 2021 = Daria Ložnjak Dizdar, “Hrvatske zemlje u prapovijesti od brončanoga do mlađega željeznog doba”, Leykam International, Zagreb.
- Maggi 2001 = Paola Maggi, “La ceramica fine da mensa”, u: *Loron (Croatie): un grand centre de production d’amphores à huile istriennes: Ier-Ive s. P. C.*, Francis Tassaux, Robert Matijašić, Vladimir Kovačić (ur.), Ausonius – Mémoires 6, Bordeaux, 127–175.
- Maggi 2006 = Paola Maggi, “La distribuzione delle sigillate di produzione orientali nell’arco Adriatico nord-orientale: problemi di metodo “, u: *Les routes de l’Adriatique antique / Putovi antičkog Jadrana*, Slobodan Čače, Anamarija Kurilić, Francis Tassaux (ur.), Ausonius, Bordeaux – Zadar, 179–194.
- Maggi – Marion 2011 = Paola Maggi, Yolande Marion, “La produzioni di anfore e di terra sigillata a Loron e la loro diffusione”, u: *Rimske keramičke i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na Jadranskom prostoru*, Goranka Lipovac Vrkljan, Irena Radić Rossi, Bartul Šiljeg (ur.), Crikvenica, 175–187.
- Malez 1960 = Mirko Malez, “Paleontološka i speleološka istraživanja u 1960. godini”, *Ljetopis JAZU*, 67, 250–269.
- Malez 1962 = Mirko Malez, “Istraživanje pleistocenske stratigrafije i faune u 1962. godini”, *Ljetopis JAZU*, 69, 305–313.
- Malez 1968 = Mirko Malez, “Tragovi paleolita u Romualdovoj pećini kod Rovinja u Istri”, *Arheološki radovi i rasprave*, 6, 7–26.
- Malez 1987 = Mirko Malez, “Paleontološke, paleolitičke i arheozoološke osobitosti zapadne Istre”, *Zbornik Poreštine*, 2, 9–32.
- Manin 2006 = Marino Manin, “Zapadna Istra u katastru Franje I (1818. – 1840.)”, Srednja Europa, Zagreb 2006.
- Mansuelli 1958 = Guido Achille Mansuelli, “Le Ville del mondo romano”, Pleion, Milano 1958.
- Marchiori 2010 = Antonio Marchiori, “Infrastrutture territoriali e strutture insediative dell’Istria romana: la divisione centuriale di Pola e Parenzo in rapporto ai grandi complessi costieri istriani. Il caso Nord Parentino”, doktorska disertacija, Sveučilište u Padovi.
- Marchiori – D’Inca, 2011 = Antonio Marchiori, Chiara D’Inca, “Le fornaci di Loron (Istria, Croazia)”, u: *Rimske keramičarske i staklarske radionice, Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica*, 23. – 24. Listopada 2008., Goranka Lipovac Vrkljan, Irena Radić Rossi, Bartul Šiljeg (ur.), Crikvenica, 83–90.
- Marchesetti 1892 = Carlo Marchesetti, “Relazione sugli scavi preistorici eseguiti negli anni 1889, 1890 e 1891”, *Archeografo Triestino*, 18, 253–263.
- Marchesetti 1903 = Carlo Marchesetti, “I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia”, Museo Civico di Storia Naturale, Trieste, 1903.
- Marchesetti 1908 = Carlo Marchesetti, “Relazione sugli scavi preistorici eseguiti nel 1906”, *Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali di Trieste*, 14, 189–190.
- Mardešić 2006 = Jagoda Mardešić, “Tegule s pečatima iz starog fonda arheološke zbirke u Vidu kod Metkovića”, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 99, 99–113.
- Marijanović 1991 = Brunislav Marijanović, “Ljubljanska kultura na istočnoj jadranskoj obali”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 84, 215–245.
- Marijanović 1997 = Brunislav Marijanović, “Cetinska kultura – rana faza, samostalna kultura ili integralni dio eneolitika”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 36, 23, 1–8.
- Marović – Čović 1983 = Ivan Marović, Borivoj Čović, “Cetinska kultura”, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Alojz Benac (ur.), Svjetlost, Sarajevo, 191–231.
- Marin 1977 = Emilio Marin, “Pristupno istraživanje ilirske onomastike na Apeninskom poluotoku”, *Živa antika*, 27, 2, 411–441.
- Martinov 2012 = Damir Martinov, “Vrsar – rimska vila (k.č. 819/5)”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011, 437–441.
- Marušić – Mlakar 1964 = Branko Marušić, Štefan Mlakar, Neobjavljeni izvještaj Arheološkog muzeja Istre, 338/1964.
- Marušić 1973 = Branko Marušić, “Novi nalazi kasnoantičkih kosturnih grobova u južnoj Istri i na otoku Cresu”, *Histria archaeologica*, 4, 1, 59–83.
- Marzano 2007 = Annalisa Marzano, “Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History”, Brill, Leiden – Boston.

- Marzano 2013 = Annalisa Marzano, “Harvesting the Sea. The Exploitation of Marine Resources in the Roman Mediterranean”, Oxford University Press, Oxford.
- Matan 2013 = Ante Matan, “Excerpta manuscripti canfanariensis: Vladarske listine i papinska povlastica iz kodeksa Monumenta capituli Ecclesiae collegiatae S. Sophiae Duorum Castrorum ab anno 983–1815”, *Acta Histriae*, 21, 4, 529–531.
- Matičec *et al.* 2013 = Dubravko Matičec, Ivo Velić, Josip Tišljar, Igor Vlahović, Stanko Marinčić, Ladislav Fuček (2013): Osnovna geološka karta Republike Hrvatske M 1:50 000: list Rovinj 3, (572/3). Hrvatski geološki institut (Zavod za geologiju), 1 list, Zagreb.
- Matijašić 1987a = Robert Matijašić, “Vecchi e nuovi rinvenimenti di tegole con bollo di fabbrica in Istria (I – Istria meridionale)”, *Arheološki vestnik*, 38, 161–175.
- Matijašić 1987b = Robert Matijašić, “La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia”, *AAAd* 29, 2, 495–531.
- Matijašić 1988 = Robert Matijašić, “Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium”, *Biblioteka Latina et Graeca*, 6, Zagreb.
- Matijašić 1990 = Robert Matijašić, “Gromače kod sela Peruški (Pula), ostaci ‘fosiliziranog’ antičkog pejzaža”, *Arheološki vestnik*, 41, 297–308.
- Matijašić 1993 = Robert Matijašić, “Starija povijest Istre i neki njezini odrazi na novije razdoblje”, *Društvena istraživanja*, 2/4-5, Zagreb, 569–585.
- Matijašić 1997 = Robert Matijašić, “L’Istria tra l’antichità classica e la tarda antichità”, *Arheološki vestnik*, 48, 203–218.
- Matijašić 1998 = Robert Matijašić, “Gospodarstvo antičke Istre”, ZN “Žakan Juri”, Pula.
- Matijašić 2009 = Robert Matijašić, “Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana”, Leykam International, Zagreb.
- Matijašić 2018 = Robert Matijašić, “Water Supply in Roman Istria”, u: *Proceedings of the Second International Summer School Water and the city: hydraulic systems in the Roman Age*, Eugenio Tamburrino (ur.), Edizioni DBS, Seren del Grappa, 67–79.
- Matika 2021 = Dolores Matika, “Keramički nalazi s podvodnog antičkog lokaliteta Salamun u Vrsaru”, diplomski rad, Sveučilište u Zadru.
- Mayer – Moosbauer 2013 = Michal Meyer, Günther Moosbauer, “Osrhoener, Mauren und Germanen. Bogenschützen und Speerschleuderer”, u: *Roms vergessener Feldzug. Die Schlacht am Harzhorn*, Heike Pöppelmann, Korana Deppmeyer, Wolf-Dieter Steinmetz (ur.), Darmstadt, 223–226.
- Mazzeo Saracino 1985 = Luisa Mazzeo Saracino, “Terra sigillata nord-italica”, u: *Atlante delle forme ceramiche II*, Giovanni Pugliese Carratelli (ur.), Roma, 175–230.
- Mazzocchin 2021 = Stefania Mazzocchin, “I laterizi bollati”, u: *Scavi di Aquileia II, Aquileia. Fondi Cossar*, 3.3. – Tomo 2 – *L’instrumentum, il materiale vitreo, metallico e gli elementi architettonico-decorativi*, Jacopo Bonetto, Stefania Mazzocchin, Diana Dobrev (ur.), Roma, 805–817.
- Meder 2003 = Jagoda Meder, “Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća”, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb.
- Mihovilić 2014 = Kristina Mihovilić, “Histri u Istri: Željezno doba Istre”, Monografije i katalozi, 23 (2), Arheološki muzej Istre, Pula.
- Mihovilić 2022 = Kristina Mihovilić, “Povijest istraživanja brončanodobnih grobnih tumula na području Istre”, “Katalog tumula, grobova u kamenoj škrinji i drugih oblika pokopa na području brončanodobne Istre”, u: Biba Teržan, Kristina Mihovilić (ur.), *Monkodonja 4. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre*, Monografije i katalozi, 37, Arheološki muzej Istre, Pula, 15–30, 181–282.
- Mihovilić – Teržan 2022 = Kristina Mihovilić, Biba Teržan, “Brončanodobne nekropole u Istri – oblici grobova, ukopi i grobni prilozi”, u: Biba Teržan, Kristina Mihovilić (ur.), *Monkodonja 4. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre*, Monografije i katalozi, 37, Arheološki muzej Istre, Pula, 287–325.
- Miko *et al.* 2013 = Slobodan Miko, Boris Kruk, Željko Dedić, Ljiljana Kruk, Zoran Peh, Erli Kovačević-Galović, Anto Gabrić, “Rudarsko-geološka studija potencijala i gospodarenja mineralnim sirovinama Istarske županije”, Hrvatski geološki institut, Zagreb.
- Milotić 2013 = Ivan Milotić (ur.), “Vrsar poviješću i zbiljom”, Turistička zajednica Općine Vrsar, Vrsar.
- Mirabella Roberti 1935 = Mario Mirabella Roberti, “Notiziario archeologico (1935–1936)”, *AMSI*, 47, 285–307.
- Mirabella Roberti 1944a = Mario Mirabella Roberti, “Una sede paleocristiana ad Orsera”, *Atti dell’Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, 103/2, 1944, 31–61.
- Mirabella Roberti 1944b = Mario Mirabella Roberti, “La sede paleocristiana di Orsera”, *Annali triestini*, 15, 31–120.

- Mohorovičić 1954 = Andro Mohorovičić, “Prikaz i osnovna analiza nekih istaknutih urbani-stičkih i arhitektonskih objekata na području sjeverozapadne Istre (Izvještaj o radu ekipe Jugoslavenske akademije u kotaru Poreč i Pazin)”, *Bulletin za likovne umjetnosti JAZU*, 5-6, 3-7.
- Morel [1981] 1994 = Jean-Paul Morel, “Céramique campanienne: Les formes. Deuxième tirage”, Ecole française de Rome, Roma 1994.
- Munda 2013 = Davor Munda, “Vrsar – rimska vila (k.č. 819/5, Jelovac naselje)”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 9/2012, 485–487.
- Mustață 2017 = Silvia Mustață, “The Roman Metal Vessels from Dacia Porolissensis”, Cluj-Napoca 2017.
- Mušić 2015 = Branko Mušić, “Vrsar – Stari Neon”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 11/2014, 394–395.
- Nakić – Martinov 2012 = Andrija Nakić, Damir Martinov, “Vrsar – rimska vila (k.č. 819/8)”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011, 441–442.
- Ock 2000 = August Oxe, Howard Comfort, Philip Kenrick, “Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of Signature, Shapes and Chronology of Italian Sigillata”, Rudolf Habelt Verlag, Bonn.
- Olcese 1996 = Gloria Olcese, “Ceramiche comuni di origine tirrenica centro-meridionale tra il II secolo a.C. e il I d.C.: problemi aperti. L'evidenza dei reperti di Albintimilium”, u: *Les céramiques communes de Campanie et de Narbonnaise. La vaisselle de cuisine et de table*, Michel Bats (ur.), *Publications du Centre Jean Bérard*, Napoli, 421–445.
- Olcese (ur.) 1998 = Gloria Olcese, “Ceramiche in Lombardia tra II sec. a.C. e VII sec. d.C. Raccolta dei dati editi”, *Documenti di archeologia* 16, Mantova.
- Ortiz Romero – Rodríguez Díaz 2004 = Pablo Ortiz Romero, Alonso Rodríguez Díaz, “La torre de Hijovejo: Génesis, evolución y contexto de un asentamiento fortificado en La Serena (Badajoz)”, u: *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. III a. de C. – s. I d. de C.)*, Piere Moret, Teresa Chapa (ur.), Universidad de Jaén, Jaén, 77–95.
- Ostojić 1963 = Ivan Ostojić, “Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima”, sv. 1, Benediktinski priorat Tkon, Split.
- Paolucci 2012 = Giovanna Paolucci, “Mosaici e pavimenti dell’Emilia Romagna (regio VIII)”, doktorska disertacija, Sveučilište u Padovi.
- Pesavento Mattioli 2014 = Stefania Pesavento Mattioli, “Le produzioni di anfore vinariae nei territori adriatici: questioni e metodo”, u: *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 23. – 24. Listopada 2008.*, Goranka Lipovac Vrkljan, Irena Radić Rossi, Bartul Šiljeg (ur.), Zagreb, 191–198.
- Patsch 1911 = Carl Patsch, “Bosnien und Herzegowina in römischer Zeit”, Im Selbstverlage des B.-H. Instituts für Balkanforschung, Sarajevo.
- Pappalardo 2008 = Umberto Pappalardo, “The Splendor of Roman Wall Painting”, The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.
- Pedišić – Podrug 2008 = Ivan Pedišić, Emil Podrug, “Antički opekarski pečati iz fundusa Muzeja Grada Šibenika (Roman brick workshop stamps from the collection of the Šibenik City Museum)”, *Opuscula Archaeologica*, 31, 81–141.
- Pellicioni 1983 = Maria-Teresa Pellicioni, “Tipologia dei bolli laterizi ravennati”, u: *Ravenna e il porto di Classe. Venti anni di ricerche archeologiche tra Ravenna e Classe*, Giovanna Bermond Montanari (ur.), Imola, 215–237.
- Pellino 2006 = Giuseppe Pellino, “Rilievi architettonici fittili d’età imperiale dalla Campania”, L’Erma di Bretschneider, Roma.
- Percan 2016 = Tihomir Percan, “Izvještaj o arheološkim radovima prilikom izgradnje vodovodnog ogranka Riva u Vrsaru”, Hrvatski restauratorski zavod, Juršići.
- Percan 2017 = Tihomir Percan, “Vrsar – vodovod”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 13/2016, 469–470.
- Percival 1976 = John Percival, “The Roman Villa, An Historical Introduction”, B. T. Batsford Ltd, London.
- Perpignani – Racagni 2023 = Paola Perpignani, Paolo Racagni, “Villa Gallo Romaine de Séviac – France. Approches innovatives visant à la valorisation, à la conservation et à la restauration de pavements de mosaïque antiques exposés en plein air”, *Journal of Mosaic Research*, 16, 505–520.
- Petešić 2010 = Silvana Petešić, Neobjavljeni izvještaj Arheološkog muzeja Istre, 895/2010.
- Pilinger 2023 = Ivona Pilinger, “Brončanodobni tumul Milovići kraj Gradine”, završni rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Popović 2018. = Sara Popović, Izvješće o arheološkim istraživanjima na Mukabi, Stručno izvješće.
- Popović *et al.* 2021 = Sara Popović, Davor Bulić, Robert Matijašić, Katarina Gerometta, Giovanni Boschian, “Roman Land Division in Istria, Croatia: Historiography, LiDAR, Structural survey and Excavations”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 21, 1, 165–176.

- Pucci 1985 = Giuseppe Pucci, “Terra sigillata italica”, u: *Atlante delle forme ceramiche II*, Giovanni Pugliese Carratelli (ur.), Roma, 359–406.
- Quercia 2011 = Alessandro Quercia, “Forge e ferro dell’Italia meridionale in età romana”, u: *Archeometallurgia dalla conoscenza alla fruizione*, Claudio Giardino (ur.), Atti del Workshop, 22-25 maggio 2006, Bari, 193–213.
- Radman Livaja 2004 = Ivan Radman Livaja, “Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu”, Katalozi i monografije Arheološkoga muzeja u Zagrebu, Zagreb.
- Recchia 2020 = Giulia Recchia, “Reaching across the Adriatic: northern and western interactions of the Cetina phenomenon (25th–20th centuries BC)”, *Godišnjak/Jahrbuch, Centar za balkanološka ispitivanja / Zentrum für Balkanforschungen*, 49, 5–28.
- Rendić-Miočević 1948 = Duje Rendić-Miočević, “Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije”, III. Prilog *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 52, 1935-1949, Split, 1–67.
- Reynolds Scott 2008 = Ann Reynolds Scott, “Cosa: The Black-Glaze Pottery 2”, University of Michigan Press for the American Academy in Rome, Ann Arbor, Michigan.
- Riccato 2020 = Anna Riccato, “Aquileia. Fondi Cossari. La ceramica da cucina: produzioni italiane e orientali”, Edizioni Quasar, Roma.
- Ricci 1985 = Andreina Ricci, “Ceramica a pareti sottili”, u: *Atlante delle forme ceramiche II*, Giovanni Pugliese Carratelli (ur.), Roma, 231–257.
- Righini – Biordi – Pellicioni Golinelli 1993 = Valeria Righini, Maurizio Biordi, Maria-Teresa Pellicioni Golinelli, “I bolli laterizi romani della regione Cispadana (Emilia Romagna)”, u: *I laterizi di età romana nell’area nordadriatica*, Claudio Zaccaria (ur.), Cataloghi e monografie archeologiche dei civici musei di Udine, 3, L’Erma di Bretschneider, Roma, 23–91.
- Riha 1979 = Emilie Riha, “Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseraugst”, Amt für Museen des Kantons Basel-Landschaft, Augst.
- Rocco 1994 = Giorgio Rocco, “Guida alla lettura degli ordini architettonici antichi, I. Il dorico”, Liguori Editore, Napoli.
- Rocco 2003 = Giorgio Rocco, “Guida alla lettura degli ordini architettonici antichi, II. Lo ionico”, Liguori Editore, Napoli.
- Ruiz-Redondo *et al.* 2019 = Aitor Ruiz-Redondo, Darko Komšo, Diego Garate Maidagan, Oscar Moro-Abadía, Manuel Ramón González-Morales, Jacques Jaubert, Ivor Karavanić, “Expanding the horizons of Palaeolithic rock art: the site of Romualdova Pećina”, *Antiquity*, 93 (368), 297–312.
- Sabrié – Sabrié – Piskorz 1998 = Maryse Sabrié, Raymond Sabrié, Michel Piskorz, “Les peintures murales de «Villa Roma» à Nîmes (Gard)”, *Revue archéologique de Narbonnaise*, 31, 13–71.
- Sadrić 2013 = Tomislav Sadrić, Scoperta di tumuli dell’età del bronzo nei dintorni di Geroldia (Gradina presso Orsera), *Atti del Centro di ricerche storiche - Rovigno*, vol. XLIII, 9 - 23.
- Santi – Gambin – Renzulli 2021 = Patrizia Santi, Timmy Gambin, Alberto Renzulli, “The millstone trade from the most exploited Italian volcanic areas: an overview from the phoenicians to the roman period”, *Annals of Geophysics*, 64, 5, 1–16.
- Scheidel 1990 = Walter Scheidel, “Der Germaneneinfall in Oberitalien und die Emissionsfrage der kaiserlichen Reichsprägung”, *Chiron*, 20, 1–18.
- Schierl 2008 = Thomas Schierl, “Le forme tardo La Tène, fibule del tipo Nauheim e ‘Schüsselfibeln’”, u: *Fibule antiche del Friuli*, Maurizio Buora, Stefan Seidel (ur.), Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici musei di Udine, 9, L’ERMA di Bretschneider, Udine, 22–26.
- Schindler-Kaudelka 1975 = Eleni Schindler-Kaudelka, “Die dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg”, Verlag des Landesmuseum für Kärnten, Klagenfurt.
- Sear 2021 = David R. Sear, “The History and Coinage of the Roman Emperors 49-27 BC”, Spink, London.
- Slapšak 1974 = Božidar Slapšak, “Tegula Q. Clodi Ambrosi”, *Opuscula Iosepho Kastelic Sexagenario Dicata, Situla*, 14/15, 173 – 181.
- Slukan-Altić 2001 = Mirela Slukan Altić, “Katastar Istre (1817. – 1860.): inventar”, Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- Smith 1998 = John Thomas Smith, “Roman villas. A Study in Social Structure”, Routledge, London – New York.
- Starac 2001 = Alka Starac, “Neke spoznaje o bedemima Pule”, *Histria Antiqua*, 7, 61–69.
- Starac 2010 = Alka Starac, “Dragonera, Arheološka istraživanja 2003.-2004. / Dragonera, Archaeological Excavations 2003.-2004. Dragonera dva bisera / Dragonera Two Pearls”, Monografije i katalozi, 19, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Starac 2016 = Alka Starac, “Contenitori alimentari di ceramica e di vetro in Istria nel I secolo d.C. “, *AAA*, 84, 215–251.

- Stojević 2014 = Iva Stojević, “Vrsar – podmorje (pličina Mramori, otočić Sv. Juraj, otočić Galiner, Plić Kuvrsada, olupina B-24 Liberatora, vrsarska uvala)”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 10/2013, 385–386.
- Stokin 1992 = Marko Stokin, “Naselbinski ostanki iz 1. st. pr. n. š. v Fornačah pri Piranu”, *Arheološki vestnik*, 43, 79–92.
- Strazzulla 1987 = Maria Josè Strazzulla, “Le terrecotte architettoniche della Venetia romana. Contributo allo studio della produzione fittile nella Cisalpina (II a.C. – II d.C.)”, *L’Erma di Bretschneider*, Roma.
- Strazzulla Rusconi 1991 = Maria José Strazzulla Rusconi, “Rapporti tra Aquileia e l’area medio-adriatica repubblicana”, *AAAd*, 37, 219–234.
- Suić 1970 = Mate Suić, “Libvnia Tarsaticensis”, u: *Adriatica Praehistorica et Antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić-Miočević, Mate Suić (ur.), Zagreb, 705–716.
- Suić 1996 [1973] = Mate Suić, “Odnos grad-selo u antici na istočnoj Jadranskoj obali”, u: *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske, Opera selecta*, Šime Batović (ur.), Zadar, 427–454. Pretisak iz: *Jugoslavenski historijski časopis*, 3–4, 1973, 13–40.
- Suić 2003 = Mate Suić, “Antički grad na istočnom Jadranu”, *Golden marketing*, Zagreb 2003.
- Sydenham 1952 = Edward A. Sydenham, “The Coinage of the Roman Republic”, Spink, London 1952.
- Šašel 1966 = Jaroslav Šašel, «Barbii», *Eirene*, 5, 1966, 117–137.
- Šašel 1992 = Jaroslav Šašel, «Opera selecta», *Situla*, 30, Ljubljana 1992.
- Šiljeg *et al.* 2017 = B. Šiljeg, A. Konestra, Gaetano Benčić, Enrico Cirelli, “Stancija Blek (Tar), istraživanja 2016. godine – utvrđivanje najranije faze kompleksa”, *Annales Instituti Archaeologici. Godišnjak Instituta za arheologiju*, 13, 97–102.
- Škorić *et al.* 1983 = Arso Škorić, Branimir Mayer, Andrija Vranković, Ferdo Bašić, “Pedološka karta Istre, Projektni savjet za Izradu pedološke karte SR Hrvatske”.
- Šonje 1964 = Ante Šonje, «Gavanov vrh, Poreština, Istra», *Arheološki pregled*, 6, 94–95.
- Šonje 1966 = Ante Šonje, «Prethistorijski nalazi poslije drugog svjetskog rata u Poreštini», *Jadranski zbornik*, 6, 295–330.
- Šonje 1971 = Ante Šonje, «Romanička bazilika Sv. Marije u Vrsaru», u: *Zbornik Poreštine*, Knjiga 1, Josip Miličević (ur.), Poreč, 373–400.
- Šonje 1974 = Ante Šonje, «Antički natpis iz Vrsara», *Arheološki vestnik*, 25, 236–242.
- Talbert 2010 = Richard J. A. Talbert, “Rome’s World. The Peutinger Map Reconsidered”, Cambridge.
- Tassaux 1983-1984 = Francis Tassaux, “L’implantation territoriale des grandes familles d’Istrie sous le Haut-Empire Romain”, u: *Problemi storici ed archeologici dell’Italia nordorientale e delle regioni limitrofe dalla preistoria al medioevo*, *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte*, Quaderno XIII-2, Trieste, 193–229.
- Tassaux 2003 = Francis Tassaux, “Orsera/Vrsar, une villa maritime de l’Antiquité tardive en Istrie”, *Histria Antiqua*, 11, 383–390.
- Tassaux 2005 = Francis Tassaux, “Patrimoines sénatoriaux de la *Decima Regio*”, *Cahiers Glotz*, 16, Paris, 139–164.
- Tassaux 2012 = Francis Tassaux, “Od Debelog rta / Punta Grossa do Montrakera / Montracher”, “Vrsarska uvala / Orsera, Limski kanal / Canal De Leme”, u: *Sjeverno priobalje Poreštine u antici*, Marie-Brigitte Carre, Vladimir Kovačić, Francis Tassaux (ur.), Poreč, 170–180, 182.
- Teichner 2018 = Felix Teichner, “Roman Villas in the Iberian Peninsula (Second century BCE–Third Century CE)”, u: *The Roman Villa in the Mediterranean Basin. Late Republic to Late Antiquity*, Annalisa Marzano, Guy P. R. Métraux (ur.), Cambridge, 235–254.
- Terry – Gilmore Eaves 2001 = Ann Terry, Ffiona Gilmore Eaves, “Retrieving the Records: A Century of Archaeology at Poreč (1847–1947)”, Zagreb – Motovun.
- Težak Gregl 2017 = Tihomila Težak Gregl, “Hrvatske zemlje od starijega kamenog do bakrenog doba”, Leykam International, Zagreb.
- Tierney 1962-1964 = J. J. Tierney, “The Map of Agrippa”, *Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature*, 63, 151–166.
- Toniolo 1991 = Alessandra Toniolo, *Le anfore di Altino*, monografia di “Archeologia Veneta”, 14, Padova.
- Tortorella 1981 = Stefano Tortorella, “Le lastre Campana. Problemi di produzione e iconografia”, u: *L’Art décoratif à Rome à la fin de la République et au début du principat*, Table ronde de Rome (10-11 mai 1979), Publications de l’École française de Rome, 55, Rome, 61–100.

- Uhač 2018 = Marko Uhač, “Podmorsko arheološko istraživanje akvatorija Vrsara (od Limskog zaljeva do Debelog rta)”, neobjavljeno terensko izvješće, Pismohrana Konzervatorskog odjela u Puli.
- Uhač 2019 = Marko Uhač, “Podmorsko arheološko istraživanje akvatorija Vrsara – arheološka kampanja 2019. projekt ‘Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar’ (Archaeocultour)”, neobjavljeno terensko izvješće, Pismohrana Konzervatorskog odjela u Puli.
- Uhač 2020 = Marko Uhač, Podmorsko arheološko istraživanje akvatorija Vrsara – arheološka kampanja 2020. projekt “Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar” (Archaeocultour), neobjavljeno terensko izvješće, Pismohrana Konzervatorskog odjela u Puli.
- Ujčić 2007 = Željko Ujčić, “Antička uljara kod Male Vale”, *Fažanski Libar*, 2, 23–36.
- Van Buren 1938 = Albert William Van Buren, “News items from Rome”, u: “Archaeological News and Discussions. Notes on Recent Archaeological Excavations, Summaries of Original Articles Chiefly in Current Publications”, Stephen B. Luce, Elizabeth Pierce Blegen, Albert William Van Buren (ur.), *American Journal of Archaeology*, 42, 3, 375–423.
- Vedaldi Iasbez 1994 = Vanna Vedaldi Iasbez, “La Venetia orientale e l’Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell’Impero Romano d’Occidente”, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, Quasar, Roma.
- Velić *et al.* 1995 = Ivo Velić, Josip Tišljar, Dubravko Matičec, Igor Vlahović, “Opći prikaz geološke građe Istre”, u: *Vodič ekskurzija /1. hrvatski geološki kongres, Opatija*, Igor Vlahović i Ivo Velić (ur.), Institut za geološka istraživanja i Hrvatsko geološko društvo, Zagreb, 5–20.
- Vikić-Belančić 1972 = Branka Vikić-Belančić, “Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 5, 97–182.
- Vikić-Belančić 1976 = Branka Vikić-Belančić, “Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, II dio”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 9, 49–70.
- Višnjić 2010 = Josip Višnjić, “Stručno izvješće o arheološkim istraživanjima nalazišta Krvavići – Boškina 2010. g.”, Hrvatski restauratorski zavod, Služba za arheološku baštinu.
- Višnjić 2017 = Josip Višnjić, “Vrsar – Sv. Marija od mora”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 13/2016, 466–468.
- Vitasović 2007 = Anton Vitasović, “Antički objekti u uvali Dobrika na otoku Veliki Brijun”, *Histria archaeologica*, 36, 157–210.
- Vlahović *et al.* 2023 = Igor Vlahović, Ivo Velić, Dubravko Matičec, “A brief introduction to the geology of Istria”, u: *Vodič ekskurzija / 7. hrvatski geološki kongres s međunarodnim sudjelovanjem*, 02.-04. 10. 2023., Poreč, Croatia, Karmen Fio Firi (ur.), Hrvatski geološki institut, Zagreb, 1–13.
- Von Rohden, Winnefeld 1911 = Hermann von Rohden, Hermann Winnefeld, “Die antiken Terrakotten, IV, 1-2. Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit”, Berlin – Stuttgart.
- Vulpe 1925 = Radu Vulpe, “Gli Illiri dell’Italia imperiale romana”, *Ephemeris Dacoromana*, 3, 129–258.
- Welc 2021a = Fabian Welc, “Results of Geophysical and Geoarchaeological Survey in Vrsar, Istria. Report”, Warsaw.
- Welc 2021b = Fabian Welc, “Results of Geophysical Survey in Vrsar and Palud (Istria) Using Amplitude data Comparison Method (ADCM). Report”, Warsaw.
- Welc 2022 = Fabian Welc, “Results of Geophysical Survey in Vrsar. Report”, Warsaw.
- Welc 2023 = Fabian Welc, “Results of Geophysical Survey, Vrsar, Final Report”, Warsaw 2023.
- Woźniak 2020 = Marcin Woźniak, “New finds of the Jezerine-type fibulae from Poland”, *Arheološki vestnik*, 71, 173–192.
- Zaccaria 1985 = Claudio Zaccaria, “Testimonianze epigrafiche dei rapporti tra Aquileia e l’Illirico in età imperiale romana”, *AAAd*, 26, 85–120.
- Zaccaria – Župančić 1993 = Claudio Zaccaria, Matej Župančić, “I bolli laterizi del territorio di Tergeste romana”, u: *I laterizi di età romana nell’area nordadriatica*, Claudio Zaccaria (ur.), Cataloghi e monografie archeologiche dei civici musei di Udine, 3, L’Erma di Bretschneider, Roma, 135–178.
- Zamboni 2013 = Lorenzo Zamboni, “Fade to Grey. La ceramica grigia in area padana tra VI e I secolo a.C., un aggiornamento”, *LANX, Rivista della Scuola di Specializzazione in Beni Archeologici dell’Università degli Studi di Milano*, 15, 74–110.
- Zaninović 1997 = Marin Zaninović, “Liberov natpis iz Vrsara”, *Izdanja HAD-a*, 18, 137-141.
- Zeman 2014 = Maja Zeman, “Transformacije rimskih ‘vila’ na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka”, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.

- Zupanc 2020 = Ivan Zupanc, "Franciskanski katastar i Istra", u: *Franciscejski kataster v Istri: vzpostavitev, raziskave, dediščina. Il Catasto Franceschino in Istria: impianto, indagini, patrimonio. Franciskanski katastar u Istri: uspostava, istraživanja, baština*, Ivan Zupanc (ur.), Koper Capodistria, 25–60.
- Žerjal 2014 = Tina Žerjal, «Roman tegulae in northern Istria», U: *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik II. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 28.-29. listopad 2011.*, Crikvenica 2014, 219–240.

ISBN 978-953-377-099-4

Publikacija nije namijenjena prodaji